

Հայերի Դատը Փարիզի Երդվյալների Աստանում

*Թարգմանչի Կողմից
(Նախաբանի փոխարեն)*

1981 թվական: Սեպտեմբերի 24: Փարիզ: Քսանից քսանչորս տարեկան չորս հայ երիտասարդներ գրոհում են Հոսանս պողոտայի վրա գտնվող թուրքական հյուպատոսարանն ու գրավելով, մոտ վաթսուհին հոգու պատանդ վերցնում: Սկսվում է Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի (ԱՄԱԼԱ) "Եղիա Քեշիշյան" մարտախմբի "Վան" գործողությունը: Փոխհրաձգության ժամանակ հյուպատոսարանի թուրք հսկիչ-պահապանը սպանվում է, երկու հայ գրոհային՝ Վազգեն Սիսլյանն ու Հակոբ Ջուլֆայանը վիրավորվում, հիվանդանոց են տեղափոխվում: Սակայն նրանց մարտընկերներ՝ Գեորգ Գյուլգեյանն ու Արամ Բասմաջյանը պաշարումը շարունակում են եւ երկար բանակցություններից հետո համաձայնվում են պատանդներին բաց թողնել միայն պայմանով, որ իրենց նկատմամբ քաղաքական դատ տեղի ունենա:

Ահա՛ այդպես պատահեց, որ Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարությունից վաթսուհին տարի հետո, Եվրոպայի խոշորագույն մայրաքաղաքում, փաստորեն, քաղաքական դատ տեղի ունեցավ, որի ընթացքում վերաբժարվեց 1915 թվականի ցեղասպանությունը, բացահայտվեց թուրքական իշխանությունների անժամկետանց ոճիրը եւ նույնիսկ հատուցման հարց հարուցվեց: Փարիզի երդվյալների աստանում, որի նիստերը մեկ շաբաթից ավելի տևեցին, ելույթ էին ունենում ոչ միայն չորս հայ վրիժառուները, նրանց մայրերը, այլև հայ եւ թուրք պատմաբաններ, քաղաքագետներ, իրավաբաններ, ցեղասպանության վերապրողներ: Մեղադրյալները՝ Վազգեն Սիսլյանը, Գեորգ Գյուլգեյանը, Արամ Բասմաջյանը, Հակոբ Ջուլֆայանը ըստ էության մեղադրողներ էին դարձել, բացատրում էին, որ իրենք ոճրագործներ չեն, այլ արդարության մարտիկներ, որովհետև աշխարհին ցանկացել են հիշեցնել դարասկզբի մեծագույն հանցագործությունը եւ այն, որ պատասխանատուները մինչև է հիմա չեն դատապարտվել, գոհերը հատուցում չեն ստացել: "Վան" գործողության մասնակիցները հասան իրենց նպատակին: Դատավարության ընթացքում եւ դատավարությունից հետո երկար ժամանակ Հայկական հարցը միջազգային լրատվության թիվ մեկ նորությունն էր, որին լայնորեն արձագանգում էին գրեթե բոլոր երկրների մամուլը, ձայնասփյուռը, հեռատեսիլը: Գրեթե բոլոր երկրների, բացի... Խորհրդային Հայաստանից: Հայրենիքը, այդ տարիներին, հասկանալի պատճառով, լռության մատնեց իր չորս խիզախ զավակների անձնասպանական բռնարարքը: Բարեբախտաբար փոխվել են ժամանակները, Ֆրանսիայից Հայաստան է հասել այդ պատմական դատավարության աստեղագրությունը, որը եւ համառոտ թարգմանությամբ ուզում ենք ներկայացնել ընթերցողի ուշադրությանը:

Հենց թեկուզ այն բանի համար, որ պարզ դառնա, թե ինչու "Եղիա Քեշիշյան" մարտախմբի անդամները, ճիշտ է, յոթական տարվա բանտարկելության դատապարտվեցին, բայց ցուցամատներն ու միջնամատները լայն բացած, վեր պարզած դուրս եկան դատարանի դահլիճից:

Մի երկու խոսքով տեղեկացնենք, թե ինչ կերպ դատավորվեց հայ ազատամարտիկների կյանքը հետագա տարիներին:

Բանտարկելության վերջին տարում Արամ Բասմաջյանը բանտախցամ կախեց իրեն, չնայած մինչ այդ երկու անգամ ընկերները կանխել էին նրա նման փորձերը: Այժմ նա հանգչում է Պեր-Լաշեզի գերեզմանոցում՝ Անդրանիկի մահարձանից ոչ հեռու:

Մյուս երեքից երկուսն արդեն հայրենիքում են: Վազգեն Սիսլյանն ամուսնացավ, ընտանիք կազմեց: Հակոբ Ջուլֆայանը գաղտնի ոստիկանության մշտական հսկողությունից ձերբազատվելու համար հասավ Կանադա, ապաստանեց այդ հեռավոր երկրում, բայց տասներկու տարի անց կառավարությունը բացահայտեց նրա "ահաբեկչական" անցյալը, դուրս վտարեց: Ընտանիքով հանդերձ: Նա եկավ իր Հայրենիքը: Բսկ Գեորգ Գյուլգեյանը կազմավորեց "Մեծ Մուրադ" ջոկատն ու մեծագույն նվիրումով մասնակցեց Արցախի ազգային-ազատագրական պատերազմին: Այժմ նա ապրում է ԱՄՆ-ում:

Նշանակալից է, որ միջազգային մամուլի վկայությամբ՝ "համաշխարհային կարծիքը զարթնեցրած, սփյուռքի օտարամետ հայությանն արմատներին վերադարձրած" գործողության մասնակիցները հայրենիքում անցյալի "փառքը" չեն շահարկում: Նրանք, ինչպես միշտ, անադմուկ են ու աննկատ, ինչպես միշտ՝ հավատում են իրենց նպատակների իրագործմանը:

Իրավացի է ֆրանսահայ հոգեվերլուծող Ժիլ Լուսակը, որն իր նոր գրքում հավաստում է, որ ցեղասպանությունից չեն բուժվում, յուրաքանչյուրը յուրովի է արտահայտում կորստի, վշտի, վրեժի զգացումը:

Մի ավելացում միայն՝ ցեղասպանությունից, ամենայն հավանականությամբ, բուժվում է միայն այն ժողովուրդը, որը հատուցման է հասնում:

Առաջին Նիստ

Երեքշաբթի, 24-ը հունվարի 1984 թ.

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մեղադրյալներ, ոտքի՝

(Ամբողջ սրահը ոտքի է կանգնում: Նախագահը խնդրում է, որ ժողովուրդը նստի, բայց դահլիճում ներկա հայերը բղավում են, որ իրենք ազգովի մեղադրյալ են:)

Գյուզեյան Գեոօրգ, դուք ծնվել եք 1960 թվականի հունիսի 6-ին, դեպքի ժամանակ եղել եք 21 տարեկան, այժմ 23 եք:

Բասմաջյան Արա՛մ, դուք ծնվել եք 1960 թվականի մարտի 25-ին, դեպքի ժամանակ նույնպես եղել եք 21 տարեկան, այժմ 23 եք:

Միսյան Վազգե՛ն, դուք ծնվել եք 1956 թվականի հոկտեմբերի 20-ին, դեպքի ժամանակ եղել եք 24 տարեկան, այժմ 27 եք:

Ջուլֆայան Հակոբ՛ բ, ծնվել է 1960 թվականի ապրիլի 24-ին: Դեպքի ժամանակ եղել եք 21 տարեկան, այժմ 23 եք... Եթե արագ եմ խոսում, կարող եք ասել... Ձեզնից ոչ մեկը դատաիրավաբանական նախադեպ չունի, դուք երբեւէ դատապարտված չեք եղել, այս գործի կապակցությամբ ձերբակալվել եք 1981 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, այսինքն այսօր լրանում է ձեր նախնական կալանքի երկրորդ տարվա երրորդ ամսվա 25-րդ օրը: Չորսդ էլ կալանված եք մոտ հիսուն հոգու պատանդ վերցնելու հանցանքի համար, որը, եւ այս հանգամանքը առանձնահատուկ է նշվում նախնական եզրակացությունում, ուղեկցվել է մահվան սպառնալիքով: Բացի դրանից, չորսդ էլ մեղադրվում եք անօրինական զենք, առաջին կարգի ռազմամթերք, պայթուցիկներ, ռումբեր կրելու համար:

Գյուզեյան՛ն, դուք մեղադրվում եք նաեւ հսկիչ-պահապան Էոզենի կանխամտածված սպանության եւ բռնության, զենքի գործադրումով այնպիսի գործողություններ կատարելու համար, որոնք ավելի քան ութը օրվա անկարողության են հասցրել պարոն Բալթասողլուին:

Միսյան՛ն, բացի դրանից, դուք մեղադրվում եք պարոն Բլոնդե Բեռնարի դեմ կանխամտածված սպանության փորձ կատարելու, իսկ դո՛ւք, Ջուլֆայա՛ն, պարոն Ինալ Կայայի նկատմամբ կանխամտածված սպանության փորձ կատարելու համար:

Հենց որ այս առյուծկալը ձեր մեղադրանքները հաստատի, դուք ցմահ բանտարկության կդատապարտվեք, եթե, ի հարկե, ի հայտ չգան հանցանքը մեղմացնող հանգամանքներ: Ինչպես երեւի հասկացաք, այսօրվա նիստում մենք անդրադառնալու ենք ձեր կենսագրության մանրամասներին, վաղը լսելու ենք նրանց, ովքեր առնչվում են դեպքին:

Նախքան խոսքը պարոն Գյուզեյանին տալը, եւ չորսիդ էլ ուզում եմ երկու հարց ուղղել: Գործին ծանոթանալիս զգացվում է, որ մասնավորապես այն ամենի կապակցությամբ, ինչ առնչվում է ձեր անձնականին, անցած կյանքին, երիտասարդությանը, մանկությանն ու պատանեկությանը, վերջիվերջո շատ քիչ բան եք պատմել: Գործն ընթերցելիս՝ այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ դուք չեք ուզել պատասխանել քննիչի հարցերին:

Ես նախ՝ ցանկանում եմ պարզել, թե ինչո՞ւ եք նման դիրք գրավել, եւ հետո՝ այսօր տրամադրվա՞ծ եք դատական առյուծկալում փոքր-ինչ հանգամանորեն խոսել ձեր անցյալի, մանկության, գործունեության եւ այլնի մասին:

Պարոն Գյուզեյան՛ն, համաձայն՞ եք այն դիտարկման հետ, որ դուք խուսափել եք շատ բան ասել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, համաձայն եմ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այժմ մտադի՞ր եք ավելի հանգամանալից լինել, մանրամասները փոքր-ինչ մեզ լուսաբանել:

(Չորս մեղադրյալները համաձայնվում են:)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Երկրորդ նախնական հարցը, մենք կուզեինք իմանալ նաեւ, թե ինչպե՞ս եք ծանոթացել իրար հետ, երկա՞ր ժամանակ եք միմյանց ճանաչում: Բոլորդ էլ Լիբանանո՞ւմ եք ապրում: Ի՞նչ պարագաներում եք մտերմացել: Թե՞՞ ձեզ միմյանց ներկայացրել են Փարիզ գալուց քիչ առաջ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք ծանոթացել ենք գործողությունից քիչ, շատ քիչ առաջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լիբանանում ընկերություն չե՞ք արել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չորսդ էլ նույնը հաստատո՞ւմ եք:

(Հաստատում են:)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Սկսենք Գյուղեյանից: Մյուս երեքը նստեք: Պարոն Գյուղեյան, կանգնած մնացե՛ք: Եթե ես ճիշտ հասկացա, դուք հիմա եք ցանկանում ձեր ու ձեր ընկերների անունից ընդհանուր հայտարարությամբ հանդես գալ: Կարող եք սկսել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մույն հայտարարությամբ ուզում եմ մի անգամ եւս լիովին ստանձնել 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին թուրքական հյուպատոսարանը պատանդ վերցնելու պատասխանատվությունը եւ բացատրել պատճառները, որոնք դուք, պարոն նախագահ, հենց նոր ցանկացաք իմանալ:

Մենք համաձայնեցինք կատարել այդ գործողությունը, քանի որ համընկնում է Հայաստանի ազատագրության նպատակի, Հայկական հարցի լուծման մեր հայեցակարգին, մանավանդ, որ վաթսուներե տարվա անարդյունք, խաղաղ ջանքերից հետո, մենք գտնում ենք, որ զինված պայքարը խնդիրը լուծելու, այն շրջափակող լուծության պատը փշրելու գլխավոր միջոցն է:

Հայկական հարցը միջազգային ասպարեզում հայտնվել է 19-րդ դարի վերջից: 1894-96 թվականների ջարդերից հետո միայն, որոնց 300.000 հայ զոհ գնաց, հզոր տերությունները հանդես եկան, այսպես կոչված, ի նպաստ հայերի: Ես չեմ ուզում հայկական ջարդերի պատմական անցյալին անդրադառնալ, ցանկանում եմ կանգ առնել միայն 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության վրա, որի զոհն ենք եղել մենք: 1915 թվականի սկզբից օսմանյան կառավարությունը նախաձեռնեց եւ իրագործեց հայ ժողովրդին բնաջնջելու ծրագիրը: Երկու տարվա ընթացքում ավելի քան երկու միլիոն հայ բռնությամբ հեռացվեցին իրենց տներից, քաղաքներից ու գյուղերից, որտեղ ապրում էին ավելի քան երեք հազար տարի: Այս բռնագաղթի ընթացքում օսմանյան իշխանությունների՝ հատուկ կազմավորած զինված ուժերի միջոցով հարձակվում էին աքսորականների քարավանների վրա, որպեսզի կոտորեն, թալանեն նրանց վերջին պաշարները:

Այդպիսով հարյուր հազարավոր հայեր ջարդվեցին, կանայք առեւանգվեցին ու բռնի մահվան դատապարտվեցին, երեխաներ եւ ծերունիներ մորթվեցին: Հարյուր հազարավոր հայեր էլ երկար ուղու ընթացքում հոգնության, ուտելիքի եւ ջրի պակասի պատճառով, - քանի որ նրանց հաճախ մերժում էին որեւէ բան տալ, - մահացան: Եվս հարյուր հազարավոր հայեր, որոնք դիմացան ահավոր բռնագաղթին ու զինված ուժերի միջոցով գրոհներին, սիրիական Դեր-Ջոր անապատում մատնվեցին քաղցի, ցրտի ու վարակիչ հիվանդությունների:

1915 թվականից մինչեւ 1917-ը, երկու տարվա ընթացքում, ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայ կա՛մ սպանվեց, կա՛մ դեպի մահ քշվեց: Հայ ժողովուրդը վերացավ ու վտարվեց Հայրենիքից:

Արեւմտահայաստանն իր բուն բնակիչներից պարզվեց, եւ միայն մի քանի հարյուր հազար հայ կարողացավ խույս տալ սպանողից, ապաստանել Արեւելահայաստանում կամ Անդրկովկասում: Հայերի մնացած մասը ցրիվ եկավ աշխարհով մեկ՝ ստեղծելով այն, ինչը մենք այսօր կոչում ենք հայկական սփյուռք:

Քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, որի զոհերն ենք նաեւ մենք, ո՛չ Թուրքիան եւ ո՛չ էլ միջազգային կազմակերպությունները մինչեւ հիմա չեն ընդունել: Աշխարհը այս խնդրի շուրջ շարունակում է լուրջորեն պահպանել: Ուճաբործները երբեք չեն դատապարտվել, զոհերին չեն լսել, որովհետեւ մեր ձայնը մեղմ է հնչել, տնտեսական ու ռազմավարական ճիշտը ավելի են արժեքավորվել, քան տառապանքի տնքոցները:

Բայց Հայկական հարցը միայն ցեղասպանության ընդունումը չէ: Այն գլխավորապես տարածքային իրավունքների հարց է, այսինքն, հայ ժողովրդի՝ թուրքերի կողմից բռնազավթված Հայաստանը վերադառնալու, ինչպես նաեւ ինքնորոշվելու, հայկական անկախ պետություն հիմնելու հարց: Տարածքային իրավունքները մեր պատմական իրավունքներն են, որովհետեւ հայ ժողովուրդը այդ հողի վրա ապրել է երեք հազար տարի: Աշխարհի՝ թուրքերի, գրաված այդ անկյունը ամբողջ հայ ժողովրդի բնօրրանն է, սփյուռքի երեք միլիոն, Խորհրդային Հայաստանի այն հայերի հայրենիքը, որոնք ծագումով Արեւմտահայաստանից են:

Հայկական հարցը մի ուրիշ՝ շատ կարեւոր բնույթ է ունի, որն առնչվում է սփյուռքի երեք միլիոն հայությանը: Այս հայերը այժմ այնպիսի ծայրահեղ խնդիրների առջեւ են կանգնած, որոնք անհապաղ լուծում են պահանջում Սփյուռքում, հայ համայնքներին ամենուր՝ այն միջավայրում, որտեղ ապրում են, սպառնում է ձուլումը: Հայերն իրենց հաստատված երկրներում պետք է դիմագրավեն նաեւ քաղաքական, տնտեսական, ընկերային դժվարություններ, առանց անտեսելու այն կարեւոր իրողությունը, որ հայ են: Նսեմացումը, հալածանքը, ձուլումը, ճնշումները շարունակվում են: Մրանք են մեր ներկա, դժվարին խնդիրները, որոնք շուտափույթ լուծում են պահանջում:

Ուրեմն Հայկական հարցը, նախ եւ առաջ, հայ ժողովրդի տարածքային օրինական իրավունքի, ինչպէս նաեւ թուրքերի բռնագրաված Հայաստանը վերադառնալու իրավասության հարցն է: Դա անհետաձգելի անհրաժեշտություն է սփյուռքի հայերի համար:

Երկրորդը՝ ցեղասպանության ընդունումն ու հատուցումն է:

Ահա՛ Հայկական հարցի խիստ թռուցիկ բացատրությունը: Այժմ փոքր-ինչ անդրադառնանք այն ամենին, ինչ արվել է խնդիրը լուծելու կամ գոնէ արժարժելու համար:

1915-ից ի վեր մենք հավատացել ենք արդարությանն ու մեծ տերությունների խոստումներին: Վաթսուն տարի շարունակ գործադրել ենք հնարավոր բոլոր խաղաղ միջոցները, եւ չնայած մեր դատը պաշտպանելու հավաստիացումներին, համոզվել ենք, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի հետաքրքրում:

Հայկական ցեղասպանության հիսնամյակի ոգեկոչմանը մենք զգացինք, որ ոչ միայն մի ճկույթաչափ անգամ չենք առաջացել արդարության ճանապարհին, այլ ընդհակառակը՝ հետքայլ ենք կատարել:

Բայց հայ ժողովուրդը հեշտությամբ հուսահատվողներից չէ: Ահա՛ թէ ինչու հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, 1965-ից մինչեւ 1975-ը մենք բազմապատկել ենք մեր խաղաղ ջանքերը, եւ նորից դիմել ենք շահագրգիռ գլխավոր կողմին՝ Թուրքիային, մեծ տերություններին, ՄԱԿ-ին, դարձյալ հուշագրեր ենք հղել, փաստաթղթեր պատրաստել: Միջազգային իրավունքի մասնագետները հարցը հարուցել են իրավական առումով, աշխարհի բոլոր անկյուններում ցույցեր են կազմակերպվել, որոնց մասնակցել են տասնյակ հազարավոր հայեր: Պաշտոնական պատվիրակությունները խնդիրը հասցրել են միջազգային կազմակերպություններին, հանրային կարծիքը լուսաբանելու համար տասնյակ գրքեր են գրվել: Մի խոսքով՝ հնարավոր խաղաղ միջոցները սպառվել են:

1975-ը հանրագումարային մի նոր տարի եղավ: Դարձյալ անարդյունք՝ բոլոր ջանքերն ի գուր անցան, Թուրքիան շարունակում էր նույնիսկ Հայկական հարցի գոյությունը անտեսել, իսկ մնացած աշխարհը չէր ուզում լսել ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ էլ հայերի մասին:

Աշխարհի վերաբերմունքը մեր ճակատագրի նկատմամբ խիստ հստակ էր՝ մասնավորապէս Միացյալ ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ հոդվածը կրճատվելուց հետո, որը մի քանի տողով հայկական ջարդերը հիշատակում էր որպէս քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանություն: Բոլոր միջոցները գործադրելուց հետո մենք հանգեցինք այն եզրակացության, որ զինված պայքարը մեր օրինական իրավունքների տիրանալու գլխավոր միջոցն է, եւ ընտրեցինք այդ ուղին:

Այսօր, մոռանալով թուրքական ֆաշիստական պետության սահաբեկչությունը, մե՛զ են մեղադրում սահաբեկչության մեջ: Բայց ես ուզում եմ ձեզ հիշեցնել, որ երեկ սահաբեկիչներ համարվողներից ոմանք այժմ կուռքեր են, նախարարներ եւ նույնիսկ պետությունների ղեկավարներ: Տվյալ անձինք սահաբեկի՞չ են, թէ պայքարող մարտիկ՝ որոշվում է նրանց հաղթանակով կամ պարտությամբ:

Մինչեւ հիմա թուրքերը վստահ են եղել, որ ոչ ոք իրենցից հաշիվ չի պահանջի: Ահա՛ թէ ինչու առանց վարանելու կոտորեցին հայերին եւ վտարեցին դարավոր հայրենիքից: Եթէ դա տեղի է ունեցել վաթսուներեք տարի առաջ, ապա ոչ այնքան վաղուց թուրքերը բռնագրավել են Կիպրոսը, ներխուժել, ջարդել են Իրաքի քրդերին: Այսօր, ճիշտ է, հայերը տառապում են, բայց այդ նույն ֆաշիստական պետության պատճառով տառապում են նաեւ կիպրացիները, քրդերը, նույնիսկ ինքը՝ թուրք ժողովուրդը, եւ ցավալին այն է, որ ժողովրդավարական, մարդու իրավունքների պաշտպան հանդիսացող երկրները ամեն տարի Թուրքիային միլիարդավոր դոլարների հասնող տնտեսական, ռազմական օգնություն են ցույց տալիս:

Ես ուզում եմ վերադառնալ մեր գործունեությանը: Գրոհելով ու գրավելով հյուպատոսարանը, մենք ուղղակի հարձակվել ենք Թուրքիայի ֆաշիստական կառավարության վրա՝ իր իսկ տարածքում:

Ավելին, հյուպատոսարանը թուրքական գաղտնի ծառայության կենտրոն էր, որը գործում էր այն հայերի, քրդերի եւ նույնիսկ Եվրոպա տարագրված ձախակողմյան թուրքերի դեմ, որոնց Թուրքիայի ֆաշիստական կառավարությունը բացահայտ չէր կարող վնասել:

Մի այլ պատճառ, մեր պայքարի սկզբնավորումից ի վեր մենք երբեք չէինք կարողացել թուրքական կառավարությանը որեւէ չեզոք երկրի դատարան քարշ տալ, որովհետեւ Թուրքիան անընդհատ քողարկվում էր քաղաքացիական հայցապնդմամբ, որը միշտ պաշտպանում էր այս կամ այն դիվանագետին, մանավանդ որ գործողությունները կատարվում էին տարբեր երկրներում: Բայց այժմ թուրքերը ստիպված են մեզ պատասխանել, որովհետեւ ամեն ինչ տեղի է ունեցել իրենց տարածքում: Ճիշտ է, այն վայելում է Ֆրանսիայի հովանավորությունը, բայց անկախ է, քանի որ բացի ֆրանսիականից, սեփական պաշտպանություն էլ ունի: Ու չնայած մենք գրոհել ենք հյուպատոսարանի վրա, շենքը պաշտպանող ֆրանսիական ուժերին չենք դիպել: Մենք մեր զենքն ուղղել ենք թուրք ոստիկանների դեմ, որոնք նույնպէս զինված են եղել:

Ահա՛ այն ամենը, ինչի համար դիմել ենք այդ քայլին: Մենք սպանելու չէինք եկել, բայց մեր ոչ մի արածի համար չենք զղջում: Մենք կատարել ենք մեր պարտականության մի մասը միայն, մենք դեռ շատ անելիքներ ունենք, որովհետև մեր Հայրենիքը դեռ ազատագրված չէ թուրքական լծից, որովհետև հայերը դեռևս չեն վերագտել իրենց ճշգրիտ ինքնությունը, արդարությունը վերադարձված չէ այն ժողովրդին, որը երկար տառապել է:

Ամբողջ մարդկության առջև մենք՝ հայ մարտիկներս, երդվել ենք զինվորագրվել մեր ազգային դատին, արդարության վերականգնմանը, եւ այժմ հավաստում ենք երդմանը հավատարիմ մնալու մեր վճռականությունը: Ահա՛ բոլորը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի կարեւոր հանգամանք: Բժիշկ Ֆոլինը շատ է շտապում, քանի որ պիտի մասնակցի միջազգային չզիտեմ ինչ գազաթնաժողովի: Հանրային նախարարությունը, քաղաքացիական հայցվորները, պաշտպանությունը անպատեհ կհամարեն՝ ն, եթե մենք նրան հիմա լսենք:

(Ոչ մի անպատեհություն:)

Լա՛վ, նե՛րս հրավիրեք բժիշկ Ֆոլինին:

(Բժիշկ Ֆոլինի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք կատարել եք չորս մեղադրյալներից յուրաքանչյուրի հոգեբուժական ու հոգեբանական քննությունը: Կցանկանայի՞ք զեկուցել ատյանին:

ՖՈԼԻՆ - Գյուղելյանը, որին ես քննել եմ, դեպքի պահին մոտավորապես քսանմեկ տարեկան է եղել:

Մենք նրա հետ առնչվել ենք թարգմանի միջոցով, քանի որ ֆրանսերեն քիչ է խոսում: Նա սթափ, ուշադիր, աչալուրջ անձնավորություն է, եւ չնայած ձայնը երբեմն մեղամաղձոտ է հնչում, որպես կանոն խիստ վերապահ է իր կենսագրության հանդեպ, որի շուրջ չի ուզում խոսել: Նա ուղղափառ երկրի հայ է, մեծացել է Լիբանանում, արտաքուստ գոնե առանց այնպիսի հանգամանքների, որոնք կարող էին խաթարել հոգեբանական զարգացումը: Մինչև տասնհինգ տարեկանը դպրոց հաճախելուց հետո, հանուն գաղափարի, մտնում է քաղաքական կյանք: Նա լիովին ստանձնում է այն գործողության ամբողջ պատասխանատվությունը, որին մասնակցել է, այդ մասին խոսում է խիստ որոշակի, ամեն ինչ բացատրում է, վկայակոչում՝ միայն քաղաքական դրդապատճառներ: Մի խոսքով, կատարելապես զգոն անձնավորություն է, մեկը, որը հասկանում է իր գործողությունների հետեւանքները, ոչ մի ախտանշան չունի եւ քննությունը չի բացահայտել որեւէ հայտանիշ, որը այս կամ այն մտավոր հիվանդության նախանշան համարվեր: Ենթական իմացական առումով շատ լավ տպավորություն է թողնում, որը ամենայն հավանականությամբ խաբուսիկ չէ: Նա ուսումնառության տարիներին, որն ընդհատել է տասնհինգ տարեկանում, զարգացման որոշակի մակարդակի հասել է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոնայք երդվյալներ, հարցեր ունե՞ք: Իսկ քաղաքացիական հայցվորնե՞րը:

Պաշտպանությունը: Ընդհանուր դատապաշտպա՞նը:

(Հարց չկա)

ՖՈԼԻՆ - Բասմաջյանը նույնպես ծնվել է 1960-ին: Մենք նրա հետ էլ ենք թարգմանի օգնությամբ շփվել: Ենթական խիստ սթափ, ուշադիր է, ձայնը բավական խուլ է, երբեմն փոքր-ինչ արհամարհական: Նրա մեծ հայրն ու մեծ մայրը զոհ են գնացել ցեղասպանությանը, բայց ենթական մեզ կասի, որ ինքն անձնական դրդապատճառներով չի մասնակցել գործողությանը, որի պատասխանատվությունն ստանձնում է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հարցեր չկա՞ն: Պարոնայք երդվյալնե՞ր, պաշտպանություն՞ն, հանրային նախարարություն՞ն...

(Ոչ մի հարց)

ՖՈԼԻՆ - Ախլյանը ծնվել է 1956-ին, գործողության ժամանակ քսանչորս տարեկան է եղել: Մենք նրա հետ գրուցել ենք թարգմանի օգնությամբ, չնայած անգլերեն բավական լավ է խոսում: Մեզ տեղեկացրեց, որ ցեղասպանության զոհի թոռ է, կոշկակարի զավակ, ունի երեք եղբայր եւ մի քույր, այսինքն՝ կանոնավոր ընտանիք:

Ենթական դպրոց հաճախել է մինչև տասներկու տարեկանը, որից հետո աչքերի հիվանդության պատճառով երեք ամիս կուրացել է, այնուհետև տարի ու կես ոչնչով չի կարողացել զբաղվել: Ի վերջո

մեքենագետ է աշխատել, իսկ վերջին հինգ տարիների ընթացքում հիմնականում մարտական գործունեություն է ծավալում: Նրա խոսվածքը խիստ հավասարակշիռ է:
Գալով գործողությանը, որի պատճառով այժմ հայտնվել է աստյանում, լիովին ընդունում է պատասխանատվությունը: Պատմածից թվում էր, թե դեկավարն ինքն է: Նույնիսկ գտնում է, թե գործողությունը անձնասպանական է եղել, ընդ որում մտածվել է հստակ, կազմակերպվել հանգամանորեն, որը լիովին ընդունում է: Հայտնի է, որ նա վիրավորվել է, հիվանդանոց փոխադրվել, վիրահատվել... Երբ մենք հանդիպեցինք, վիճակը լավ էր:
Խոսքն ուրեմն այնպիսի ենթակայի մասին է, որն առաջնորդվում է քաղաքական գաղափարներով, որպես հայ, նրա պայքարի շարժառիթները որոշակի են, ցնորային բնույթ չունեն:
ՆԱԽԱԳԱՀ - Հարցեր կա՞ն: Պարոնայք երդվյալնե՞ր, քաղաքացիական հայցվորնե՞ր, հանրային նախարարությունն, պաշտպանությունն:

(Ոչ մի հարց)

ՖՈԼԻՆ - Ջուլիայանը մեզ ներկայացել է Հակոբյան ազգանվամբ, ասել է, որ ճշգրիտ տեղեկություններ չունի, բայց ամենայն հավանականությամբ ծնվել է 1959-ին: Մենք նրա հետ զրուցել ենք թարգմանի միջոցով:

Ենթական սթափ, ուշադիր, աչալուրջ է, խիստ վերապահ նախնիների ու ընտանիքի նկատմամբ: Ամեն դեպքում հայտնել է, որ երբ հայրը մահացել է, ինք երեք տարեկան է եղել: 1970-ին կորցրել է մորը: Նա ծնողների վերջին զավակն է, երեք եղբայր ու մի քույր ունի: Նրա ընտանիքում հոգեկան հիվանդության նախադեպեր չկան, անձնական կյանքը խիստ սովորական է: Ըստ իր հայտարարության, մինչև 1967-ը ապրել է Թեհրանում, այնուհետև՝ Լիբանանում: Ընդհուպ 1977 թվականը գիշերօթիկ դպրոց է հաճախել: Ապա տարբեր, աննշան աշխատանքներ է կատարել, հիմնականում մենակ, երբեմն ընտանիքի հետ է ապրել, վերջապես ստացել է ռազմական կրթություն: Ասում է, որ դեպքից երկու ամիս առաջ Ֆրանսիա է եկել:

Գործողության վայրում վիրավորվել է: Փաստերը ինքնին վկայում են, որ գրոհը զուտ քաղաքական բնույթ ունի, որի մասին արտահայտվում է բորբոքված, անդրադառնում է ցեղասպանությանը, Հայաստանի բռնազավթված վիճակին, Երկիրն ազատագրելու համար հեղափոխական գործունեություն ծավալելու անհրաժեշտությանը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք ես պարոնայք երդվյալներ, հարցեր ունե՞ք: Քաղաքացիական հայցվորնե՞րը: Հանրային նախարարությունն: Պաշտպանությունն:

(Ոչ մի հարց)

Ասյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ, բժի՛շկ, կարող եք մեկնել:

(Պաշտպան Լեկլերկի առաջարկով՝ ունկնդրությունը հետաձգվում է:)

Երեքշաբթի, 24-ը հունվարի 1984 թ.: Նիստը վերսկսում է 15-ն անց 40-ին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ունկնդրությունը շարունակվում է: Պարոն Գյուզեյան՝, սկսում ենք ձեր անձնական կյանքի անդրադարձը:

Հիշեցնեմ, որ ծնվել եք 1960 թվականի հունիսի 6-ին, Բեյրութում, Աբրահամ Եւ Ովսաննա Գույումջյանի ընտանիքում: Երեք երեխաներից մեկն եք, երկու քույր ունեք: Ինչո՞վ են զբաղվում նրանք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ծնողներիս հետ ապրում են Բեյրութում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Աշխատանք չունե՞ն:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մեկը դպրոց է գնում, մյուսը տանն է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր հայրը շինարար բանվոր է, մայրը՝ մասնագիտություն չունի, առտնին գործերով է զբաղվում: Ես ձեզ մի հարց եմ այժմ տալու, որը հետագայում ուղղելու եմ երեքիցը յուրաքանչյուրին: Ձեր մայրը քննիչին ասել է հետեւյալը. "Մեր ընտանիքը արդեն քառասուներկու տարի բնակվում է Լիբանանում, բայց դեռեւս գաղթական է համարվում":

Ես կուզեի, որ դուք ասյանին պատմեիք ձեր ընտանիքի պատմությունը, մասնավորապես հասնեիք ազգային արմատներին, բացատրեիք՝ ձեր նախնիները այս կամ այն չափով ժամանակի իրադարձություններին զոհ դարձե՞լ են, այդ պատճառով են ստիպված եղել գաղթել: Ինչո՞ւ են հաստատվել Լիբանանում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մեր ընտանիքը Լիբանան է հասել Կիլիկիայի դեպքերից հետո, փախել է բոլոր հայերի հետ: Նրանք թողել են իրենց տարածքները, ապաստանել Լիբանանում: Արդեն մոտ քառասուն տարի է, որ մերոնք Լիբանանում են եւ չնայած քաղաքացիություն էլ են ստացել, Լիբանանում ապրող հայերը, ուզում եմ ասել՝ ոչ միայն մեր ընտանիքը, օտարներ են համարվում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձեր ընտանիքի անդամներն, օրինակ, այդ ժամանակ Թուրքիայում ծավալվող գործողություններին գոհ գնացե՞լ են:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛: Ես կուզեի, որ այս կապակցությամբ մայրս ավելի հանգամանորեն արտահայտվեր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լիբանանահայերը հաստատվել են որոշակի բնակավայրո՞ւմ, թե՞ ցրված են երկրով մեկ: ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հայերի կարելի է հանդիպել Լիբանանի ամբողջ տարածքում: Կա նաեւ մի հայկական թաղ, որը կոչվում է Բուրջ Համուդ, որտեղ մենք ունենք դպրոցներ, եկեղեցիներ, ամեն ինչ, որ մեզ պետք է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դա Բեյրութի արվարձանային թաղամա՞սն է: Այդտե՞ղ եք դուք մինչեւ տասնչորս տարեկանը դպրոց հաճախել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձուս հայկական դպրոցներ կա՞ն, գոյություն ունե՞ն:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Լիբանանում մոտ քսան հայկական դպրոց կա:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Բոլոր հայ երեխաները հաճախո՞ւմ են ազգային վարժարան, թե՞ կան այնպիսիները, որոնք լիբանանյան դպրոց են գնում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հայերը կրթվում են հայկական դպրոցներում, որպեսզի կարողանան պահպանել իրենց ինքնությունը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Եվ այնտեղ դուք գուտ ազգային դաստիարակություն եք ստանում, ձեզ պատմում են ձեր արմատների՞, ինքնատիպ նկարագրի՞ մասին, թե՞ ընդհանուր գիտելիքներ էլ են հաղորդում: Այնպես, ինչպես ամեն երկրում:

Մեղադրյալը համաձայն է մեզ պատմել իր քաղաքական գործունեության, ընդհուպ ԱՍԱԼԱ-ի մարտիկ դառնալու և այն ամենի մասին, որ կատարել է այդ կազմակերպության ներսում: Դպրոցական դասընթացից բացի որեւէ ուսում ստացե՞լ է: Քիչ առաջ ասում էր՝ "Ձեւավորում էին մեր հայկական ինքնությունը": Հնարավո՞ր է, որ նա ԱՍԱԼԱ-ի շարքերում առանձնահատուկ դաստիարակություն է ստացել: Կարո՞ղ է այս բոլորի կապակցությամբ մեզ որոշ մանրամասներ հաղորդել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես հիանալի քաղաքական ու ռազմական դաստիարակություն եմ ստացել ԱՍԱԼԱ-ի շարքերում: Այս կապակցությամբ ավելի ոչինչ չեմ կարող ասել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ես լավ եմ հասկանում, որ դժվար կլինի արտահայտվելը, որ գաղտնիքներ կան, բայց խոսքը ԱՍԱԼԱ-ի կազմակերպչական առանձնահատկությունները բացահայտելու մասին չէ: Ի վերջո դա մեր՝ ատյանի խնդիրը չէ: Ուղղակի ձեզ ավելի լավ հասկանալու, ճանաչելու համար, անկախ ամեն ինչից, մեզ հետաքրքրում է, մենք կցանկանայինք, որ փոքր-ինչ ծանոթացնեիք ձեր քաղաքական, ռազմական ձեւավորմանը:

Ինչպե՞ս են հավաքագրվում ԱՍԱԼԱ-ի նման կազմակերպության շարքերը: Ինչպիսի՞ դաստիարակություն են այնտեղ ստանում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես սկսել եմ Հայկական հարցով, զինված պայքարով հետաքրքրվել եմ մարտախմբերի կազմավորումից՝ 1975-ից հետո, երբ դեռ պատանի էի: Լիբանանի պայմանները մեզ ստիպում էին ուղղակի առնչվել այն ամենին, ինչը մեր ժողովրդին էր վերաբերում: Քանի որ ես տասնհինգ տարեկանից զբաղված էի մեր թաղի պաշտպանությամբ, սկսեցի հետաքրքրվել քաղաքականությամբ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Եթե ես ճիշտ եմ հասկանում, խոսքը Դաշնակցության՝ հայկական մի տեսակ ընկերվարական կուսակցության մասին է: Դուք սկզբում զինվորագրվել եք Դաշնակցությանը: Հետո՞ է ձեզ թվացել, որ դաշնակցականների գործելակերպը, եթե, ի հարկե, եղել է որոշակի գործելակերպ, բավարար չի եղել ձեր նպատակներին հասնելու համար, եւ այդ պատճառով դուք ձեզ պարտավորված եք զգացել անդամակցել այնպիսի կազմակերպության, որն ուղղակի հենվում է, ինչպես ինքներդ եք ասում, զինված պայքարի վրա՝

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես հնչակյան, այսինքն՝ սոցիալ-դեմոկրատ եմ եղել: Կուսակցություններ շատ կան՝ հնչակյանությունը, դաշնակցությունը, ռամկավարությունը: Ինքս հնչակյան եմ եղել ու համոզվել, որ վաթսուս տարի շարունակ կուսակցությունները հայոց դատի համար ոչինչ չեն արել: Իմ գաղափարները համընկնում էին ԱՍԱԼԱ-ին, ես ուզում էի պայքարել միայն մեր դատի համար, այդ պատճառով էլ որոշեցի նման կազմակերպության մարտիկ դառնալ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - ԱՍԱԼԱ-ի մասին ավելի ոչինչ չե՞ք կարող ասել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն Բասմաջյան, հիշեցնեմ, որ դուք ծնվել եք 1960 թվականի մարտի 25-ին, Բեյրութում, Ավետիս եւ Գյուլեն Բասմաջյանների ընտանիքում: Լիբանանում ունեք ձեզնից մեծ երկու քույր եւ մի եղբայր, որը բնակվում է Ավստրալիայում: Ի՞նչ է անում նա այնտեղ:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Թող մայրս խոսի իմ եղբոր մասին, քանի որ երբ մեկնել է, ես երեք տարեկան եմ եղել: ՆԱԽԱԳԱՀ - Դա նշանակում է, որ իրականում նրան չեք ճանաչում: Իսկ ձեր քույրերն ի՞նչ մասնագիտություն ունեն:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Մեկը ամուսնացած է, մյուսն ասեղնագործությամբ է զբաղվում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք միշտ ձեր ծնողների հետ եք ապրել: Ձեր հայրը շենքի պահակ է: Լսեցիք, անշուշտ, հարցը, որ տվեցի Գյուզելյանին՝ ի՞նչ կարող եք ասել ձեր ընտանիքի անցյալի մասին: Սկսելով դեռեւս Հայաստանից: Ձեր նախնիները հայտնի դեպքերից տուժե՞լ են: Այդ հանգամանքն Վ է մասամբ պայմանավորվում կամ բացատրվում ձեր զինվորագրվելը ԱՍԱԼԱ-ին: Ինչպե՞ս է ձեր ընտանիքն իրեն զգում Բեյրութում:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Ես իմ ընտանիքում ապրել եմ մինչև տասնյոթ տարեկան դառնալս: Դեպքերը մեզ՝ ինձ ու քրոջս ստիպել են փոխադրվել Բուրջ Համուդ՝ հայկական թաղ... Ես կարող եմ այսպես ներկայացնել իմ ընտանիքը՝ մեծ հայրս, ինչպես իր բոլոր եղբայրները, զոհ են գնացել ցեղասպանությանը, հայրս, որ յոթը տարեկան է եղել, պատահաբար կարողացել է փրկվել, բայց կրած զրկանքներից յոթը տարի անդամալուծվել է: Դեպքերի ժամանակ նա երեք ամսական է եղել, հաջորդ հինգ տարիներին այնպիսի զրկանքներ է կրել (անգամ ուտելու հաց չի գտել), որ մարմինը փայտացել է: Մեծ մայրս իր հերթին, աքաղաղի ճանապարհին, ջարդերի ժամանակ մի լքված երեխա է գտել, որդեգրել:

ՆԱԽԱԳԱՀ (թարգմանին - խմբ.) - Ինչո՞ւ նա այդքան քիչ է խոսում իր մասնագիտության մասին: Մանրամասնություններ չի ուզում հաղորդել, որովհետեւ այդ ամենը ԱՍԱԼԱ-ի՞ հետ է առնչվում: Արդյո՞ք նա, եթե կարելի է այդպես ասել, վարձատրվել է այն կազմակերպության կողմից, որին պատկանել է:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Ես Բանակից գումար չեմ ստացել: ՆԱԽԱԳԱՀ - Դժվար է պատկերացնել, որ նրա հայրը՝ շենքի պահակն է որդու ծախսերը հոգացել: Նա կարո՞ղ է մեզ պատմել իր անցած ուղու մասին:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Ի հարկե, ԱՍԱԼԱ-ի շարքերն անցնելուց առաջ ես քաղաքական կուսակցության անդամ՝ դաշնակցական եմ եղել, սակայն, երբ տեսել եմ, թե ինչպես են հայ երիտասարդները զոհվում ազգային դատի համար, ինքս էլ եմ ցանկացել ռազմական կազմակերպության մաս կազմել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հարցս այսպիսին է: Նա ի՞նչ է կարծում, եթե իրենք բնակվեին Միացյալ Նահանգներում, հենց թեկուզ ասենք Ֆրանսիայում, հնարավոր էր, որ զինվորագրվեին նման՝ ինչ-որ տեղ ռազմական (իրենք են այդ բառն օգտագործում) միավորման: Ամենօրյա իրականությունն է նպաստել նրանց ԱՍԱԼԱ-ի շարքերն անցնելուն: Եթե նրանք Լիբանանում՝ պատերազմող երկրում չլինեին, իր կարծիքով, ամեն ինչ այլ կերպ չէ՞ր ընթանա:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Կարծում եմ, որ ես կանդամակցեի նման կազմակերպության, քանի որ խնդիրը հայ ժողովրդին է վերաբերում: ՆԱԽԱԳԱՀ - Այո՞, բայց դիցուք ԱՍԱԼԱ-ն, ինչպես իրենք են ասում, իր քաղաքական ու ռազմական կառույցներով տեղակայված չլինեք հատկապես Լիբանանում կամ բոլորովին այլ բնույթ ունենաք: Մի՞թե նրանք հանուն պայքարի կթողնեին իրենց ապրած երկիրը եւ կգնային, կհասնեին այնտեղ, որտեղ կլինեք համապատասխան սկզբունքներով գործող կազմակերպություն:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Քանի որ Հայկական հարցը դեռեւս լուծված չէ, ի հարկե, ես ռազմական կազմակերպության շարքերն անցնելու որոշում կկայացնեի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նույնիսկ, մի անգամ եւս, բնակավայրը թողնելու եւ այնտեղ տեղափոխվելու պայմանով, որտեղ կգտնեք իր ցանկացած կազմակերպությունը:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Ի հարկե՞:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, Բասմաջյանին հարցեր ունե՞ք տալու:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԴՎՅԱԼ - Պարոն Բասմաջյանը մեզ ավելի որոշակի կարո՞ղ է ընդհանուր գծերով ներկայացնել ԱՍԱԼԱ-ի գործունեությունն ու պահանջավորությունը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Որոշ բաներ արդեն ասվեցին: ԱՍԱԼԱ-ն, եթե չեմ սխալվում, Հայոց ցեղասպանության ընդունումն է, ԱՍԱԼԱ-ն, միաժամանակ, տարածքային պահանջ է, հայկական հողերի վերստացում, ԱՍԱԼԱ-ն, դասական կուսակցությունների՝ դաշնակցության, հնչալյանության, թերեւս կարելի է ավելացնել՝ նաեւ համայնավարության անարդյունավետության պատասխանն է:

Ընդհանուր առմամբ այդպես չէ՞:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵԶՅԱՆ - Ճիշտ այդպես է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն Գյուզեյանը մոտավորապես դա էր ասում:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԴՎՅԱԼ - Ուրեմն, ԱՍԱԼԱ-ն իր ծրագրերն իրագործում է միմիայն ահաբեկչակա՞ն միջոցներով:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի փոքրիկ դիտողություն՝ երեւի նկատեցիք, որ ես խուսափել եմ եւ պետք է խուսափել "ահաբեկիչ" բառն օգտագործելուց, որը չեմ սիրում: Ամեն ոք էլ մեկ ուրիշի նկատմամբ որոշակի պահի այս կամ այն չափով ահաբեկիչ է: Այժմ կան պետության ղեկավարներ, որոնք իրենց գործունեության որեւէ փուլում "ահաբեկիչ" են կոչվել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Շնորհակալ եմ ձեզնից:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Սահմանափակվենք, ուրեմն, "բռնարարք" անվանելով:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Նախ եւ առաջ մենք ահաբեկիչներ չենք: Աշխարհի ամեն ժողովուրդ իր տարածքներում իրավունք ունի ազատ ապրելու: Մենք՝ հայերս, կարծում ենք, որ վայելում ենք այդ տարրական իրավունքը: Հենց այս համոզումով ենք մենք մարտնչում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներին կարելի է տեղեկացնել հետեւյալը՝ բոլորը գիտեն, որ գոյություն ունի երկու հայկական մեծ, ընդհատակյա կազմակերպություն, որոնք գաղտնի գործողություններ են կատարում, հետապնդվում են, առանձին անդամներ՝ ձերբակալվում:

Մեկը "Հայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկներն" է, մյուսը՝ ԱՍԱԼԱ-ն: Ճիշտ է, նրանք ներքին որոշ խնդիրներ ունեն, բայց ներկայացնում են հայկական ընդհատակյա զինված պայքարի երկու հիմնական թեւերը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Ծանոթության կարգով կուզեի տիկին երդվյալին տեղյակ պահել, որ դեռեւս նախագահ Վիլսոնն է հայկական տարածքային պահանջատիրությամբ զբաղվելու ցանկություն ի հայտ բերել: ԱՍԱԼԱ-ի մասին խոսելիս, մի կողմ թողնելով աստվածային ու սատանայական բոլոր գաղտնիքները, որոնց մասին ես ոչինչ չգիտեմ, պետք է նկատի ունենալ, որ այդ խմբավորումը միակն է, որ ակնհայտորեն բուռն գործունեություն է ծավալում: Ի հարկե, իմ կարծիքով հայկական ավանդական բոլոր կուսակցություններն էլ պահանջատիրության ձգտել են, բայց ջանքերը կարող են լինել ավել կամ պակաս արդյունավետ, ավել կամ պակաս տեսական ու գործնական: Ինչ վերաբերում է այս տղաներին, նրանք երդվյալ հավատավորներ են, այդ սկզբունքով էլ գործում են:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն Սիսյանը ծնվել է 1956 թվականի հոկտեմբերի 20-ին, Բուրջ Համուդում՝ հայկական այն թաղամասում, որի մասին քիչ առաջ խոսվեց, Սարգիս եւ Մարի Կարապետյանների ընտանիքում:

Դուք մեկ ավագ քույր, երեք կրտսեր եղբա՞յր ունեք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նրանք դպրոց չե՞ն հաճախում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Երկուսն այժմ աշխատում են, մի եղբայրս է դպրոց գնում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր հայրը կոշկակա՞ր է:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հարցեր, որ տվել եմ արդեն ձեր ընկերներին՝ կարո՞ղ եք ընդհանուր գծերով ներկայացնել ձեր ընտանիքի պատմությունը, ծագումը, կյանքը դեպքերից առաջ եւ թե՛ ի՞նչ է պատահել հետո, ինչպե՞ս եք Լիբանանում հաստատվել: Հնարավո՞ր է, որ ձեր հարազատներից ոմանք գրկանքներ են կրել հայտնի իրադարձությունների ժամանակ, եւ այդ հանգամանքը մասամբ գոնե կանխորոշե՞լ է ձեր դիրքորոշումը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես միայն մի բան գիտեմ: Իմ նախնիները միշտ Հայաստանում են ապրել, 1915 թվականի դեպքերից հետո՝ մասնատվել: Այժմ մենք ազգականներ ունենք Լիբանանում, Սիրիայում, Իրանում, Ամերիկայում, ամեն տեղ:

Գիտեմ նաեւ, որ իմ մեծ հայրը ֆիդայի է եղել, եթե կարելի է այդպես թարգմանել՝ ազատամարտիկ, որը հայտնի իրադարձությունների ընթացքում կոմիտեի է հայրենակիցների համար: Հետո մերոնք Լիբանանում են հաստատվել, այն էլ պատահաբար, որովհետեւ պայմանները տանելի են համարել: Ծնողներս մինչեւ հիմա ապրում են այնտեղ եւ ինձ միշտ պատմում են մեր պատմությունը: Ավելին, ես բնակվել եմ Բուրջ Համուդում, ինչպես ասում են՝ զուտ հայկական թաղամասում, որի պատճառով էլ վաղ մանկությունից, մանավանդ որ նախ սկսուտ, հետո հնչակյան եմ եղել, ընկերներիս հետ միշտ խոսել եմ ազգային հարցերի մասին: Հետո քաղաքական գործունեության մեջ եմ ներգրավվել, մասնակցել եմ հայ երիտասարդական շարժմանը, բազմաթիվ ցույցերի՝ հանուն 1915 թվականի հայերի, հանուն ապրիլի 24-ի ոգեկոչման:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բեյրութի հայ համայնքը ազգային պատմության նշանակալից իրադարձություններին հաճա՞յն է անդրադառնում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ամեն ապրիլի 24-ը նշվում է ցույցերով, հանրահավաքներով, եւ այլն, բայց ոչ միայն ցեղասպանությունը հիշատակելու, այլեւ թուրքերի բռնագավթած հողերը պահանջելու համար, որոնք մինչեւ այժմ չեն վերադարձվել: Մենք հենց մեր տարածքներն ազատագրելու համար ենք զենք վերցրել: ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի թե բոլոր հայ երիտասարդները ձեռք չափ զբաղվում են ազգային խնդրով: Ուզում եմ ասել՝ այժմ կա՞ն հայ պատանիներ, որոնք անտարբեր են իրենց, ինչպես դուք եք արտահայտվում, "հայկականության" նկատմամբ, որոնք դպրոցում խոսում են այդ մասին, բայց իրենց պարտավորված չեն համարում ինչ-որ բան անել: Կարելի՞ է ենթադրել, որ ամբողջ հայ երիտասարդությունը Լիբանանում եռանդով մարտական գործողություններ է ծավալում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Կարող եմ ասել, որ բոլորը...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այնպիսիները չկա՞ն, որ անտարբեր են մնում, ինչպես ասում են՝ դրանով չեն ապրում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Հայտնի է, որ Լիբանանը իններորդ տարին է, որ պատերազմի մեջ է, ու ինը տարվա ընթացքում նույնիսկ փոքրիկ երեխաները գիտեն, թե ինչ է զենքը եւ այն, որ միակ խնդիրը տարածքային է, քանի որ ինը տարվա ընթացքում մենք զգացել ենք, որ մեր երկրում չենք, դրսևորվելու ազատություն չունենք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չուլֆայա՞ն, ծնվել է 1960 թվականի ապրիլի 24-ին, Քուվեյթում: Երեք եղբայր ունի՝ մեկը Բեյրութում, երկուսը՝ Փարիզում: Որքա՞ն ժամանակ է, որ նրանք Փարիզում են, եւ ի՞նչ են անում:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Երկուսն էլ 1977-ին են եկել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՞նչ մասնագիտություն ունեն:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Կոշիկ են արտադրում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քանի՞ տարեկան են:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Համապատասխանաբար քսանյոթը եւ քսանհինգ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ըստ իրեն, երկու եղբայրները ճիշտ իր նման նվիրվա՞ծ են, ինչպես ընդունված է հիմա ասել՝ "Հայոց դատին": Թե՞ նրանք չափազանց հեռու են իրենց համարում խնդրից:

Ես չեմ ստիպում, որ գաղտնիքներ հայտնի, հարցնում եմ, թե արդյո՞ք նրա երկու եղբայրներն, իր կարծիքով, Հայոց դատի գործուն մարտիկներ կդառնային: Դա նրանց համա՞ր էլ է նպատակ, թե՞ եղբայրներն ավելի վերապահ են:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Երկուսն էլ կապված են զգում իրենց հայկականությանը: Մեկը այստեղ՝ սրահում է, մյուսը հայ լինելու պատճառով բանտարկված է [1]:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ֆրանսիայո՞ւմ:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՞, Ֆլեորի-Մերոժիում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ հանգամանքը որոշ ճշգրտում է պահանջում: Նա Ֆլեորի-Մերոժիում չէ այն բանի համար, որ հայ է (փսփսում են):

Ես ուզում էի ասել, որ նա ծնվել է 1960-ին, Քուվեյթում, որտեղ մնացել է մինչեւ 1963 թվականը՝ հոր մահը: Կարո՞ղ է մեզ տեղեկացնել, թե ինչո՞վ է զբաղվել հայրը եւ ինչի՞ց է մահացել, երբ ինքն ընդամենը երեք տարեկան է եղել:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես ծնվել եմ ապրիլի 24-ին, Քուվեյթում, եւ երբ երեք տարեկան եմ եղել, հայրս մահացել է ավտովթարից, որից հետո մենք վերջնականապես հաստատվել ենք Բեյրութում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Թեհրանով չե՞ք անցել:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն, արձանագրության մեջ սխալ կա... Ընտանիքը տեղափոխվում է Բեյրութ, որտեղ եւ մայրը մահանում է 1970-ին:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ճիշտ է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - 1970-ին նա տասը տարեկան է եղել: Որբանալուց հետո ի՞նչ է արել, ընտանիքում ուրիշ այնպիսի անդամներ եղե՞լ են, որ զբաղվեն իրենով, թե՞ գիշերօթիկ է գնացել: Ինչպիսի՞ գիշերօթիկ, ի՞նչ կրթություն է ստացել:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - 1968 թվականին ինձ տեղավորել են մի դպրոց-որբանոցում, որը գտնվում է Անճարում՝ Բեյրութից դեպի արեւելք ընկած գյուղում, որտեղ եւ մնացել եմ մինչեւ 1979 թվականը: Ես այնտեղ եմ ստացել իմ տարրական եւ միջնակարգ, ավելի ճիշտ՝ միջնակարգ կրթության մի մասը, քանի որ բրեւեի աստիճան ունեւ: Այդ տարիներին էլ հետաքրքրվել եմ հայ ժողովրդի պատմությամբ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Գիշերօթիկը հայկակա՞ն էր:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՞:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն այնտեղ նա այնպիսի դաստիարակություն է ստացել, որն առնչվել է ազգային պատմությանը:

ՉՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ի՞նչ հարկե: Իմ ուսումնառության ամբողջ ընթացքում ես զուգահեռաբար ուսումնասիրել եմ մեր ժողովրդի պատմությունը, եւ ամռանը՝ դպրոցական արձակուրդներին, երբ Բեյրութ եմ գնացել,

իմ բարեկամների կամ ծանոթների տներում ծերունիներն ինձ պատմել են, թե ինչու ենք հայտնվել
Լիբանանում, ինչն է մեզ ստիպել արտագաղթել:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Արդյո՞ք իր ընտանիքի անդամները՝ նախորդ սերունդը, բացի արտագաղթից, դեպքերի
ժամանակ, մասնավորապես 1915-ին կամ 1917-ին, ֆիզիկապես տառապել են:
ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այդ կապակցությամբ կարող եմ ասել միայն, որ ես շատ քիչ եմ տեսել պապիս, բայց նա
ինձ պատմել է, թե ինչ պայմաններում են կոտորվել մեր ընտանիքի մյուս անդամները: Մեծ հայրս
ամենայն մանրամասնությամբ հիշում էր, թե ինչպես են թուրքերը մերոնց քշել տներից, սպանել
նրանց, ովքեր դեռևս ողջ են եղել, ու հափշտակել մեր հողերը:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Արդյո՞ք նա՞ էլ է մյուսների ուղիով ընթացել՝ սկզբում անդամակցել է փոքր-ինչ ավելի
ավանդական կուսակցությունների, որպեսզի, ասենք, հետագայում կողմնորոշումը փոխի եւ
նախընտրի զինվորագրվել ԱՍԱԼԱ-ին: Ամեն ինչ նույն ձևով է եղել:
ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես ոչ մի ավանդական կուսակցության չեմ անդամակցել: Ինքս, սեփական
նախաձեռնությամբ, ընտրել եմ ԱՍԱԼԱ-ն:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Գտնո՞ւմ է, որ տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներին հետաքրքրող այլ հաղորդումներ
կարող է անել:
ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես ուզում եմ հայտարարել հետեւյալը. ինչպես Լիբանանի մյուս համայնքները,
լիբանանահայությունը նույնպես, քանի որ երկիրը պատերազմական իրավիճակում էր գտնվում,
ստիպված էր ինքնապաշտպանության դիմել: Համայնքի հալածանքների ազդանշանը Բիկֆայայի
Եղեռնի զոհերի հուշարձանի ռաբահարումը դարձավ, որը կատարվեց 1978 թվականին: Այդ
հուշարձանը հայ ճարտարապետները կառուցել էին ի հիշատակ 1915-ին նահատակված մեկ ու կես
միլիոն հայերի: Բացի դրանից, լիբանանյան պատերազմի ընթացքում բազմաթիվ հայ
երիտասարդների առեւանգում, դիակներն էին հարազատների վերադարձում:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Ովքե՞ր էին առեւանգում:
ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Նախընտրում եմ ասել՝ "օտար ուժերը":
ՆԱԽԱԳԱՆ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, պարոն Ջուլֆայանին տալու ուրիշ հարցեր ունե՞ք:
ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԴՎՅԱԼ - Պարոն նախագահ, այն, որ պարոն Ջուլֆայանն ընկերների հետ ցանկացել էւ
որոշել է զինված գործողություն ձեռնարկել թուրքական հյուպատոսարանի դեմ, այս կամ այն կերպ
հնարավոր է ընկալել, բայց ինքը կարո՞ղ է մեզ բացատրել, թե ինչո՞ւ է հատկապես այդ վայրում նման
քայլի դիմել:
ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Իր հայտարարության մեջ, անկախ այն բանից, իրավացի՞ է, թե՞ ոչ,
Գյուզեյանը շեշտել է, որ Թուրքիայի հյուպատոսարանը համարում է թուրքական տարածք,
իրավասություն:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք կանխում եք այն հարցերը, որոնց ես վաղն եմ անդրադառնալու:
ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Մտքով նրանք իրենց Թուրքիայում են համարել: Ես չեմ ասում, որ ճիշտ են
եղել:
ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԴՎՅԱԼ - Ֆրանսիայում միայն մի թուրքական հյուպատոսարան չկա:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Սկսում ենք տիկին Գյուզեյանի, տիկին Միսյանի եւ տիկին Բասմաջյանի ունկնդրումը:
ՏԻԿԻՆ ԳՅՈՒԶԵՅԱՆ - Իմ անունը Օվսաննա Գույումջյան է, ամուսնական ազգանունս՝ Գյուզեյան:
Ես դատարանից ներողություն եմ խնդրում դանդաղ արտահայտվելու համար, առաջին անգամ եմ
հանդես գալիս ասյանում, այնպես որ, եթե կարելի է, թույլ տվեք մտքերս ի մի բերել:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Ի հարկե, կարելի է:
ՊԱՇՏՊԱՆ ՄԻՆՅԱՆ - Տիկին Գյուզեյանը կարո՞ղ է մեզ նկարագրել, թե Բեյրութի հայ համայնքն
ինչպե՞ս արձագանգեց հյուպատոսարանի այս գործողությանը:
ԹԱՐԳՄԱՆ - Ես կարող եմ ասել միայն, որ գործողությունը նպաստավոր է համարվել Հայ դատի
համար:
ՊԱՇՏՊԱՆ ՄԻՆՅԱՆ - Այդքանը բավական է, պարոն նախագահ:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, հարցեր կա՞ն: Ասացեք, որ դատարանը
շնորհակալություն է հայտնում նրան, կարող է տեղ գրավել սրահում:
ՏԻԿԻՆ ՄԻՍՅԱՆ - Իմ անունը Մարի Միսյան է, ես հիսուն տարեկան եմ, ապրում եմ Բեյրութում՝
Բուրջ Համուդում:
ՊԱՇՏՊԱՆ ԹԵՅՅԱՆ - Միայն մի հարց՝ տիկին Միսյան, անկասկած դուք "Վան" գործողության մասին
իմացել էիք Բեյրութի հեռատեսիլից, լրագրերից: Կարո՞ղ եք մեզ ասել, թե ի՞նչ մտածեցիք դուք եւ
մարդիկ, որոնք շրջապատել էին ձեզ, երբ հայտնի դարձավ, որ ձեր որդին մասնակցել է սեպտեմբերի
24-ի դեպքին:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Հասկանալի է, ես, որպես մայր, իմ յուրայինները, որպես հարազատներ, նախ եւ առաջ մտահոգված էինք, բայց երբ անդրադարձանք, որ դա արվել է հանուն Հայ դատի, չկարողացանք հպարտությամբ չհամակվել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԹԵՅՋԱՆ - Ուրիշ հարց չունեմ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Իսկ պարոն ընդհանուր դատապաշտպանը: Ուրեմն, հարցեր չկան: Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում տիկին Սիսյանին, նա կարող է տեղ գրավել սրահում:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Գյուլեն Բասմաջյան, ծնվել էմ 1929-ին, ապրում էմ Բեյրութ քաղաքում...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Կուզեի, որ դատարանը հարցներ տիկին Բասմաջյանին, թե արդյո՞ք իրենց ընտանիքում սովորություն ունեն խոսել ցեղասպանության մասին, հաճա՞խ են խոսում եւ ինչպե՞ս: ԹԱՐԳՄԱՆ - Ի հարկե խոսում են, քանի որ մեր մեծ հայրիկն ապրեց հարյուր մեկ տարի, իսկ ամուսինս փրկվածներից մեկն է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ամուսի՞նք: Քանի՞ տարեկան է:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Ջարդերի ժամանակ եղել է երեք ամսական եւ կրած զրկանքների պատճառով յոթը տարի անդամալույծ է մնացել: Քանի որ իմ ամուսնու բոլոր հարազատները կոտորածի զոհ էին դարձել, կարող եմ վկայել, որ Բաֆֆին բավական հաճախ էր մեծ հորը խնդրում նկարագրել, թե ինչպե՞ս է տեղի ունեցել ցեղասպանությունը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Հենց նոր Սիսյանի մայրը պատմում էր, որ երբ իմացել է Փարիզի դեպքի մասին, որոշ հպարտություն է զգացել որդու կատարածի համար: Կուզեի իմանալ, թե ի՞նչ ապրումներ է ունեցել տիկին Բասմաջյանը եւ, իր կարծիքով, ինչպիսի՞ զգացումներ են համակել Բուրջ Համուդի հայ համայնքին, որտեղ ինքն ապրում է:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Քանի որ հայ ենք, չենք կարող չհպարտանալ այն ամենով, ինչ տեղի է ունեցել: Այս ասելով հանդերձ, ուզում եմ ճշտել, որ կատարվածը վայրագություն չէ, դրա համար էլ ամենեւին ամոթալի չէ: Քանի որ այն իրագործվել է մեր դատի համար, մենք պարզապես պիտի ծափողջունենք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ (թարգմանչին) - Մի հատվածը բաց թողեցիք: Տիկինը խոսեց տարագիր ժողովրդի մասին, որը միշտ դեպի իր հայրենիքն է ձգտում... "Մենք մեր հայրենիքն ենք տեսնում, մենք թափառական կյանք ենք վարում "...

ԹԱՐԳՄԱՆ - Նա ասաց, որ թափառական, հայրենիքից զրկված հայեր լինելու պատճառով, մենք միմիայն պիտի հպարտանանք նման գործողությամբ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Այդ ամենն իր անձնական զգացումներն են: Ես կուզեի, որ նա մեզ փոխանցեր Բուրջ Համուդի հայկական համայնքի ապրումները:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Այն, ինչ ես հենց նոր ասացի, առնչվում է, մասնավորապես, մեր ընտանիքին, անմիջական շրջապատին, բայց կարծում եմ, որ բոլոր հայերն էլ, քանի որ նույնպես թափառական ու հայրենագուրկ են, պիտի մեր նման մտածեն:

ՄԻ ԵՐԴՎՅԱԼ - Գործողությունը, որ կատարվել է այստեղ, ըստ տիկնայք Բասմաջյանի կամ Սիսյանի հայտարարության, որքան հասկացանք, հարուցել է հայ համայնքի հպարտությունը, համարվել է նպաստավոր ազգային դատի համար:

Մենք ցանկանում ենք ձեզ ուղղել հետեւյալ հարցը.

- Ամենայն հավանականությամբ սա առաջին, չգիտեմ ինչպես արտահայտվեմ, առաջին զինված կամ բռնի գործողությունը չէ, որ կատարվել է ի նպաստ Հայ դատի: 1975-ից ի վեր, անցած տարիներին, ուրիշ նման բռնարարքներ հայտնի են հայկական համայնքին: Պարտադիր չէ, որ Ֆրանսիայում կատարված լինեն: Սրա պես ուրիշ գործողություններ եղե՞լ են, որոնք կարելի էր հիշատակել, որոնք հարուցել են հայ համայնքի հպարտությունը, ծառայել՝ ազգային դատին:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Խոսքը մինչեւ 1981 թվականի սեպտեմբերին է վերաբերում, որովհետեւ տղաներն այդ ժամանակ են ձերբակալվել:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Ես կարող եմ պատասխանել միայն իմ որդու, մեր զավակների կատարած գործողության համար: Այլ դեպքերի մասին ի վիճակի չեմ որեւէ բան ասել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Քաղաքացիական հայցվորները հարցեր ունե՞ն... Ընդհանուր դատապաշտպանը:

Ասացեք տիկնոջը, որ ատյանը շնորհակալություն է հայտնում նրան, կարող է տեղ գրավել սրահում:

Ուրեմն, մենք ընդհատում ենք ունկնդրումը, որպեսզի վերսկսենք վաղը՝ ժամը 13 անց 30 րոպեին:

Ունկնդրումն ընդհատվում է 17 անց 15 րոպեին:

Երկրորդ Նիստ

Չորեքշաբթի, 25-ը հունվարի 1984 թ.: Ունկնդրումը շարունակվում է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Մենք սկսում ենք քննարկել այն իրադարձությունները, որոնց համար դուք մեղադրվում եք, եւ ուշադրություն դարձրեք, եւ երդվյալներից յուրաքանչյուրի, հանրային նախարարության ներկայացուցիչների, պաշտպանության, քաղաքացիական հայցվորների առջեւ դնել եւ տվել մի գծագիր, որը, ինքս գոնե դա եւ ցանկանում, պիտի օգնի ավելի լավ հասկանալու այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել:

Հիշեցնեմ, որ գործողությունները սկսվել են 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին՝ հինգշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 11-ից քիչ անց եւ ավարտվել են սեպտեմբերի 25-ին, ուրբաթ օրը, զիջերվա մոտ ժամը 2-ին: Ամեն ինչ տեղի է ունեցել Թուրքիայի ընդհանուր հյուպատոսարանի տարածքում, որը գտնվում է Փարիզի Հոսման պողոտայի թիվ 170-ում:

Ինչպես կարելի է նկատել գծագրում, հաստատությունը զբաղեցնում է ութը հիմնական սենյակ, որոնց պատուհանները գլխավորապես նայում են Հոսման պողոտային, մի ուրիշը, դարձյալ ըստ գծագրի, Գուրսել փողոցին: Վերջին պատուհանը՝ նույնպես: Հյուպատոսարանի մուտքը Հոսման պողոտայի թիվ 170-ից է, ծառայողականը՝ Գուրսել փողոցի թիվ 35-ից:

Եթե համաձայն եք, նախ քննենք այն ամենը, ինչ դիտարկվել է դրսում, եւ հետո հարցաքննության, ինչպես նաեւ վաղվա վկաների ունկնդրման շնորհիվ պարզենք, թե ինչեր են ներսում տեղի ունեցել: Մոտավորապես ժամը 11-ն անց 15-ին Հոսման պողոտայի թիվ 170 շենքի առջեւ մի ոստիկան է եղել, որը կատարել է իր պարտականությունները: Նրա ուշադրությունը արտակարգ ոչինչ չի գրավել, մինչեւ ինչ-որ անձնավորություն մոտեցել եւ նրան ասել է մոտավորապես հետեւյալը. "Մի խումբ զինված անձինք սպառնում են հյուպատոսարանում գտնվողներին", որից հետո, առանց յուրիշ մանրամասնություններ հայտնելու, անհետացել է:

Իսկույն եւեթ, ի հարկե, հնչել է տագնապի ազդանշանն ու շատ շուտ համազգեստավոր ու առանց համազգեստի ոստիկաններ տեղ են հասել: Միաժամանակ կրակոցներ են լսվել, որոնց ձայնը թվացել է, թե գալիս է երկրորդ հարկից, որտեղ գտնվում են հյուպատոսարանի սենյակները: Ոստիկանության ամենատարբեր ծառայություններ հայտնվում են հյուպատոսարանի մուտքի շեմին եւ փորձում առաջին փոխկապը ստեղծել ներսում գտնվողների հետ: Մի ոստիկան նույնիսկ աշխատում է խորտակել հյուպատոսարանի նախադուռը, բայց այդ նույն պահին ներսից կրակոցներ են լսվում, եւ զնդակներ թռչում դռան ուղղությամբ: Մի ուրիշ ոստիկանի՝ պարոն Բլոնդելին, այնուամենայնիվ հաջողվում է անցնել բակով եւ միակն է լինում, որ կարողանում է թափանցել ներս, հայտնվել անձնագրային բաժանմունքում, ներքեւի աջ կողմի այն սենյակում, որը դուք տեսնում եք գծագրում: Սկսվում է փոխհրաձգություն, որին մենք քիչ անց հանգամանորեն կանդրադառնանք, եւ պարոն Բլոնդելը ստիպված է լինում դուրս գալ, բակով հետ վերադառնալ:

Գործողությունները սկսվելուց քիչ անց, մի քանի հոգի նույնպես, մշակութային կցորդ պարոն Բալթաօղլուի ուղեկցությամբ, կարողանում են Գուրսելի փողոցի 35 տան ուղղությամբ նայող պատուհանից դուրս գալ, դեպքի վայրից հեռանալ: Միաժամանակ ոստիկանական ծառայությունները տարհանում են վերին հարկերի բնակիչներին:

Համենայն դեպս հյուպատոսարանում զգալի թվով մարդիկ են մնում, որովհետեւ հայերի հանձնվելու պահին, այնտեղից հիսունչորս պատանդ է ելնում:

Դեպքի վայր հասնելով՝ ոստիկանությունը համապատասխան տեղադրումներ է կատարում, եւ երկու հիմնական ծառայությունները՝ կոմիսար Լեյլերկի հրամանատարությամբ գործող քրեական բրիգադը, կոմիսար Բրուսարի հրամանատարությամբ գործող հայտնաբերման ու հարձակման բրիգադը անցնում են իրենց պարտականություններին:

Կապի ծառայությունը հատուկ հեռախոսագիծ է անցկացնում շենքի առաջին հարկի եւ հյուպատոսարանի սենյակների միջեւ:

Ժամը 12-ն անց 37-ից հյուպատոսարան մտած հայերը ներկայացնում են իրենց պահանջները, ընդ որում հետեւյալ ձեւով: Նրանք պատուհանից, մի միջոց, որն օգտագործում են քիչ ավելի ուշ՝ ժամը 14-ին, նետում են երկու մեքենագրված թերթիկ, որոնք հարկ չեն համարում ընթերցել: Առաջինը խտացումն է այն ամենի, ինչ երեկ այստեղ հայտարարեցին մեղադրյալները, մասնավորապես պարոն Գյուզեյանը: Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներին ամբողջական պատկերացում տալու համար ուզում են ընթերցել միայն այն մասը, որն ուղղակի առնչվում է պահանջներին: Հայտարարագիրը խորագրված է. "Հայաստանի ազատագրության հայկական գաղտնի բանակ"՝ "Վան" գործողությունն ի կատար ածող անձնասպանական խումբ":

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Մարտախմբի անունը նշանակում է, որ...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ես այդ հանգամանքը նկատի ունեցել եմ, քիչ անց կանդրադառնանք:

Մի խոսքով, ահա՛ հայտարարագրի ավարտը. այս իրավիճակում անձնասպանական խումբը (մանրամասն նշված է անվանումը), որը գրավել է Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանը, Թուրքիայի կառավարությունից պահանջում է.

1. ա) Անհապաղ ազատ արձակել եւ փարիզյան օդանավակայաններից մեկնումեկն ուղարկել հայր Ռաֆայել Անտոնյանին եւ վերապատվելի Գյուզեյանին, որոնք ընկերային, մշակութային ծառայություններ են մատուցել Թուրքիայի հայերին:

բ) Անհապաղ ազատ արձակել եւ փարիզյան շրջանի օդանավակայաններից մեկն ուղարկել քաղաքական դրդապատճառներով Թուրքիայում ձերբակալված ու բանտարկված բոլոր հայերին:

2. Բռնագավթված հայկական տարածքներում եւ թուրքական մեծ քաղաքներում բնակվող բոլոր հայերին արտահայտման, առանց որեւէ արգելքի՝ ավանդույթների, ազգային, մշակութային, կրոնական իրավունքների գործադրումն ապահովող պաշտոնական երաշխիք տալ:

3. Պաշտոնական երաշխիք տալ, որ միջազգային մշակութային կազմակերպություններին հնարավորություն կընձեռվի հսկողություն սահմանել (թվարկվում է)...

4. Անհապաղ ազատ արձակել հինգ քուրդ հեղափոխական մարտիկների, որոնք Թուրքիայում ձերբակալված ու բանտարկված են քաղաքական դրդապատճառներով (թվարկվում է):

Ահա, ուրեմն, հայերի ողջ հայտարարագիրը:

Ամբողջ հետկեսօրի (այս ժամանակահատվածը, ցավոք, փոքր ինչ համառոտ է ներկայացված, ես ձեզ մի քանի լուսանկար կփոխանցեմ, որոնք նկարահանված են այդ ընթացքում), երեկոյի եւ գիշերվա մի մասի ընթացքում հյուպատոսարանի ներսի ու դրսի միջեւ մոտ երեսուն անգամ հեռախոսային կապ է հաստատվում: Երբեմն էլ կապը ստեղծվում է բացահայտ, այսինքն ինչ-որ մեկը մոտենում է պատուհանին եւ ուղղակի կամ թարգմանի, կամ էլ որեւէ միջնորդ պատանդի՝ մասնավորապես պարոն Հուբարի միջոցով, որին վաղը կլսեք, խոսում:

Ամեն մի պատանդի, որը մոտենում էր պատուհանին, լուսանկարներում երեւում է, եթե կարելի է, ի հարկե, այդպես արտահայտվել, հարգանքով ուղեկցում էր որեւէ մեկը, կանգնում էր կողքին եւ գլխից ոչ հեռու, որպես կանոն, հրազեն պահում: Ես ուղղակի խտացնում եմ փաստերը:

Ինչի՞ մասին էին խոսում փոխկապի ժամանակ: Քննարկվում էր, օրինակ, հյուպատոսարանում արգելափակված որոշ անձանց առողջական վիճակը, եւ հայերը, սովորաբար, թույլ էին տալիս, որ այս կամ այն պատանդի համար դեղորայք նետեն ներքեւից: Արծարծվում էին նույնիսկ առտոնի խնդիրներ, պատանդ մի կին, օրինակ, խնդրել է, որ գնան-վերցնեն դպրոցում մնացած երեխաներին:

Խոսակցություն է եղել նաեւ մի ուրիշ մոր մասին, որը հյուպատոսարանում արգելափակվել էր երկու տարեկան դստեր հետ, եւ հայերը համաձայնվել են, որ ուշ երեկոյան, ժամը մոտ 20-ին, հայրը վերցնի զավակին: Նույնիսկ սննդի հարց է առաջացել՝ երեկոյան ներկրվել են սանդղիչներ, գինի ու պանիր, որոնք հիմնականում պատանդներին են բաժանվել:

Փոխկապերի ժամանակ հայերը ցանկացել են նաեւ հարաբերության մեջ մտնել լրագրողների, որոնց թվում "Փարիզիեն լիբերե"-ի թղթակցի հետ, որն ամենայն հավանականությամբ ծագումով հայ է:

Մարտախումբը հայտնել է մինչեւ անգամ, որ կուզեր բանակցել, ըստ իրենց անվանման՝ "Չայ բանտարկյալների պաշտպանության հանձնաժողովի" կամ էլ անմիջականորեն հյուպատոսարանի պատուհանների տակ տեղի ունեցող ցույցի պատասխանատուների հետ, այսինքն ոչ այնքան ուղղակի պատուհանների, որովհետեւ այդ տարածքը լիովին զբաղեցրել են ոստիկանական ծառայությունները: Ժամը 16-ն անց 15-ից այլ փոխկապերի շնորհիվ հայտնի է դառնում, որ գործողության ընթացքում երեք հոգի վիրավորվել են, իսկ հյուպատոսարանի հսկիչ-պահապանը սպանվել է: Ահա՛ այդ պահից սկսած ոստիկանական ծառայության ու հայ մարտիկների միջեւ, պետք է խոստովանել, հաճախ դժվարին բանակցություններ են սկսվում եւ ի վերջո վիրավորներին ու թուրք հսկիչ-պահապանի մարմինը դուրս բերելու համաձայնություն է կայանում: Այսպիսով վիրավորներին եւ հսկիչ-պահապանի մարմինը, որը հայ մարտիկները հասցնում են մինչեւ հյուպատոսարանի շենք, հանձնվում է ոստիկանական ուժերին: Դա տեղի է ունենում մոտավորապես այսպես.

Ժամը 18-ն անց 26 րոպեին առաջինը պարոն Միսյանն է ելնում հյուպատոսարանից: Նա վիրավորվել էր՝ քիչ անց կտեսնենք, թե ինչ պայմաններում: Նրան տեղափոխում են Օթել-դիոյի հիվանդանոցն, ու ոստիկանական ծառայությունները թույլ են տալիս, որ հեռաձայնի հյուպատոսարանում մնացած ընկերներին, հայտնի, որ վիճակը լավ է:

Անմիջապես հետո, ժամը 18-ն անց 31 րոպեին պարոն Ինալ Կայան՝ ընդհանուր փոխհյուպատոսը, ծանր վիրավոր դուրս է գալիս բռնագրավված շենքից, փոխադրվում՝ Փիթիե հիվանդանոց:

Ժամը 18-ն անց 48 րոպեին շեմ են հանում սպանված թուրք հսկիչ-պահապանի՝ Էոզեն Ջեմալի մարմինը, ավելի ուշ՝ 19-ն անց, նշված չէ, թե որ րոպեին, Ջուլֆայանն է փոխհրաձգությունից վիրավոր հայտնվում: Նրան էլ են տեղափոխում Օթել-դիո եւ դարձյալ հնարավորություն են տալիս զանգահարել հյուպատոսարանում մնացած արդեն երկու մարտընկերներին:

Ժամը 0 անց 25-ից մինչեւ գիշերվա 2-ը նոր բանակցություններ են ծավալվում, որոնք նախորդներից հեշտ չեն լինում, քանի որ խնդիր է դրվում, որ վերջ ի վերջո հայերը հանձնվեն, պատանդներին ազատ արձակեն: Այս փուլում նույնպես պարոն Հուբարը, որին մենք վաղը կունկնդրենք, կարելու էր էլ խաղում: Ամբողջ ընթացքում, հեռախոսով լինի, թե բաց պատուհանի միջոցով, եւ այդ մասին հիմա եմ ասում, բայց հանգամանորեն կխոսենք վաղը, հայերը հատկապես պահանջում են իրենց քաղաքական ապաստան տալ:

Ձայնաժայռավենի վրա արձանագրված է հեռախոսային խոսակցությունների բովանդակությունը: Հնարավոր չի եղել ձայնագրել միայն այն, ինչ իրար ասել են պարոն Բրուսարն ու պատուհանի մոտ կանգնած գործակալը: Քաղաքական ապաստան տալու վերաբերյալ խոսակցության վերձանումից հայտնի է դառնում հետեւյալը (եւ կկարդամ կարելու հատվածները): Մի պահ խոսում է պարոն Լեկլերկը, հայտնի չէ, թե ո՞վ է պատասխանում նրան, բայց կարծես թե պարոն Գյուզեյյանն է հեռախոսով բանակցություններ վարել: Քիչ հետո կպարզենք: Նախ քննարկվում է նրանց վիճակը, ում հիվանդանոց են տարել... Ըստ երեւոյթին՝ պահի լարվածության պատճառով արտահայտությունները կցկտուր են, հստակ ձեւակերպված չեն: Ահա, պարոն Լեկլերկը ասում է. .... Լավ, լավ, դու գիտես, թե Ֆրանսիայում դա ինչպես է կատարվում, մենք, որպես օրենք, ուրիշ պետության չենք հանձնում... Եթե դուք հիմա դուրս գաք, ոչ մի խնդիր չի ծագի... Ձեզ Թուրքիա կամ որեւէ այլ երկիր չենք ուղարկի: Խոսակցի պատասխանից հետո Լեկլերկն ավելացնում է. "Դու շատ լավ գիտես ֆրանսիական քաղաքականությունը": "Ի՞նչ" (միշտ կա այդ հարցը՝ "Ի՞նչ"): Փոքր-ինչ ավելի ուշ հեռախոսով բանակցող անձնավորությունը հետաքրքրվում է. "Եթե դուրս գանք, քաղաքական ապաստանի իրավունք կունենանք": Լեկլերկը հավաստիացնում է. "Ի հարկե": Ձրուցակիցը. "Երաշխիք տալի՞ս ես": Լեկլերկը պատասխանում է. "Անշուշտ, դու կմնաս Ֆրանսիայում, հարց չկա", մյուսը հարցնում է. "Ի՞նչ...": Լեկլերկը՝ "Դու կմնաս Ֆրանսիայում"... "Ֆրանսիայում՝ ո՞ւր", "Փարիզում"... Քիչ անց նույն անձնավորությունը՝ "Քաղաքական ապաստան կստանանք": Լեկլերկը՝ "Ինչպես քո ընկերը, ոչ մի խնդիր չի ծագի": Խոսակիցը շարունակում է. "Բայց խանգարող հանգամանքներ կան" (իմաստը լավ չի հասկացվում), Լեկլերկը՝ "Ինքդ տեսար, ընկերդ քեզ զանգահարեց, ասաց, որ երաշխիքները գործադրվում են"... Տղամարդը հարցնում է. "Դու՞ էլ ես երաշխիք տալիս", Լեկլերկը ապահովեցնում է. "Ինչ խոսք, չէ՞ս զգում, որ հենց սկզբից ձեր նկատմամբ բարեհաճ ենք", որից հետո, քիչ անց լրացնում է. "Դու արդեն ունես մեր խոստումը, որ ոչինչ տեղի չի ունենա, ես քեզ իմն էլ եմ տալիս խնդիր չի ծագի":

Մենք այս ամենի մասին կոմիսար Լեկլերկի հետ հանգամանորեն կգրուցենք վաղը:

Ի վերջո, բանակցությունները, որոնց մասին խոսում էի, ավարտվում են եւ ըստ համատեղ որոշման, որ մի կողմից կայացրել են պարոնայք Լեկլերկն ու Բրուսարը, մյուս կողմից երկու անձնավորությունը, որոնք դեռեւս հյուպատոսարանում են եղել, ուղիղ ժամը 2-ն անց 7 րոպեին, պարոն Հուբարը, որի անունն արդեն հիշատակվել է, դուրս է գալիս հյուպատոսարանի դռնից եւ պարոն Բրուսարին է հանձնում զենքերով ու պայթուցիկներով լեցուն մի ուսապայուսակ: Այս փաստին նույնպես քիչ անց կանդրադառնանք:

Ժամը 2-ն անց 9 րոպեին կոմիսար Բրուսարը զբաղվում է հյուպատոսարանում մնացած երկու հայերով՝ Գյուզեյյանով ու Բասմաջյանով, իսկ 2-ն անց 10-ին սկսվում է հիսունչորս պատանդների տարհանումը, որոնց առաջնորդում են ոստիկանատուն՝ այն բանից հետո, - ճշգրտում է արձանագրությունը, - երբ նրանք անհրաժեշտ բժշկական օգնություն ստացան:

Խնդրում եմ տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներին փոխանցել լուսանկարները, որոնք նկարահանվել են գիշերը, հյուպատոսարանի պարպումից հետո: Դրանք կօգնեն պատկերացում կազմելու, թե ինչ վիճակում է եղել հաստատությունը հայերի եւ պատանդների տարհանումից հետո: Ոստիկաններն, ահա, այդ պահին են մտնում ներս եւ սկսում են տեղազննումը: Առաջին տպավորությունը տիրող խառնակությունն է՝ հատակը լեցուն է պարանով, որով, ինչպես հետո հայտնի կդառնա, կապել են որոշ պատանդների: Թիվ մեկ միջանցքում, միջանցքներին հանգամանորեն կանդրադառնանք, արյան բազմաթիվ հետքեր են նկատվում... Նայեցեք զծագրին, աջ կողմում ու մեջտեղում... Արյան բծեր կան նաեւ այն աշխատասենյակում, որի դռանը փակցված է "Փոխհյուպատոս" ցուցանակը, եւ փոքր-ինչ վեր, ձախ կողմում՝ զուգարանների անկյունում, ինչպես նաեւ ընդհանուր հյուպատոսի առանձնասենյակում:

Ոստիկանները հայտնաբերում են փամփուշտի քսանչորս հետք, ինչպես երկրորդ հարկի հարթակում, այնպես էլ դռան վրա, թիվ մեկ միջանցքում, անձնագրային բաժանմունքում, փոխհյուպատոսի, գլխավոր հյուպատոսի տեղակալի, մշակութային կցորդի առանձնասենյակներում, զուգարաններում:

Ուրեմն այդ քսանչորս գնդակները սլացել են տարբեր ուղղություններով:

Գտնվում է նաև զանազան տրամաչափի քսանհինգ պարկուճ, ինչպես նաև որոշ քանակությամբ փամփուշտ եւ գնդակ, որոնք օգտագործված չեն:

Ուրեմն, հիմնականում հայտնաբերվել են քսանչորս գնդակի հետք եւ քսանհինգ պարկուճ, որը նշանակում է, որ պարկուճներից մեկը չի գտնվել:

Մինչև այս պահը, զծագրերը նկատի ունենալով, որոշակի կարող ենք ասել միայն այն, որ գործողությունների մեծ մասը տեղի է ունեցել հյուպատոսարանի աջ մասում, անձնագրային բաժանմունքում, թիվ մեկ միջանցքում, վարչական նիստերի սրահում, հյուպատոսների գրասենյակում եւ այլն:

Ձենքերը՝ հիմա տեսնենք, թե ինչ զենքեր են գործածվել գործողությունների ժամանակ: Նախ ուզում եմ թվարկել այն ամենը, որոնք եղել են հենց սկզբից, բայց միմիայն հիշատակելու համար, որովհետև չեն գործադրվել, եւ գրոհը սկսվելուն պես թուրք տերերը, ովքեր դուրս են փախել հյուպատոսարանից, հետները տարել են... Ես ձեզ արդեն հայտնել եմ, որ ոմանք կարողացել են Գուրսել փողոցի թիվ 35 տան կողմը նայող պատուհանից ճողոպրել, որ պարոն Կանտենկենը՝ մշակութային կցորդը, հեռացել է, հետը տանելով զենքը, իսկ մշակութային կցորդը՝ պարոն Բալթասոլուն, գործողության սկզբում է իր ատրճանակով անհետացել: Ուստի այս ամենին այլևս չարժե անդրադառնալ...

Մի ուրիշ զենք, որը նույնպես պատկանում է հյուպատոսարանին, քննիչներին է հանձնվել: Այսինքն՝ սկզբում քննիչները չեն էլ նկատել: Փոխհյուպատոսը՝ պարոն Էրոլն է այն անձամբ տվել, որը սովորաբար, ամենայն հավանականությամբ, պահվել է պահարանում, բայց ակնհայտորեն ոչ ոք, մասնավորապես հայերը, չեն տեսել դեպքերի ընթացքում: Խոսքն իրեղեն ապացույցների ցուցափեղկի աջ կողմում գտնվող գնդացի ատրճանակի մասին է, որն ունի 16 միլիմետր տրամագիծ եւ մի պահունակ, ուր տեղավորվում է քսանչորս փամփուշտ: Հենց ինքը պարոն Էրոլն է ոստիկաններին հայտնում՝ "Պահարանում, ահա, այս զենքն է մնացել":

Առկա է նաև, եւ դուք այն տեսնում եք, մի ինքնաշխատ Բրաունինգ շերտալ մակնիշի ատրճանակ, որը եղել է պարոն Ինալ Կայայի տրամադրության տակ եւ գործողությունից հետո գտնվել է նրա գրասենյանի վրա: Հարկ եմ համարում նշել, որ այս ատրճանակը թուրքական կառավարության պատվերով գործարանից դուրս է գրվել 1976 (կամ 1966) թվականի հունիսի 27-ին: Ուրեմն, Թուրքիայի կառավարությունն է այն պահանջել ու գնել, հետագայում տրամադրել Փարիզում Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսարանին:

Հրաձգական փորձաքննությունը պարզել է, որ այս ատրճանակը արտանետել է երկու պարկուճ, որոնք հայտնաբերվել են զուգարանում, նայեցեք զծագրին, եւ կրակել մի գնդակ, որը գտնվել է գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակում: Անշուշտ, նկատի ունենալով տիրող իրարանցումը, մարդկանց անցուդարձը, կարծում եմ հարկ չկա բացառիկ կարեւորություն ընծայելու այն հանգամանքին, թե կոնկրետ որտեղ են գտնվել պարկուճները կամ գնդակները: Փաստը, որ պարկուճը ի հայտ է եկել որեւէ որոշակի վայրում, չի նշանակում անպայման, որ հենց այդ նույն տեղում է արտանետվել: Ի հարկե, այս ամենին մենք կանդրադառնանք, երբ կքննենք պարոն Ինալի եւ պարոն Ջուֆայանի դիմադարձության ընթացքը:

Շերտալ մակնիշի մի ուրիշ ատրճանակ գտնվել է երկրորդ հսկիչ-պահապանի տրամադրության տակ: Հյուպատոսարանի անվտանգությունն ապահովող երկու հսկիչ-պահապան են եղել՝ Էոզեն Ջեմալը, որը մահացել է, եւ Գալի Ֆահրին, որին կլսենք վաղը: Գալի Ֆահրին, ուրեմն, իրադարձությունների ժամանակ ունեցել է այն ատրճանակը, որը դուք նույնպես տեսնում եք իրեղեն ապացույցների պահարանի աջ կողմում: Խոսքը, ինչպես արդեն նշվեց, 9 միլիմետրանոց շերտալի մասին է, սակայն պարոն Գալիի հայտարարություններից բխում է, որ դեպքի ընթացքում այն չի գործածել:

Այժմ անցնենք զենքերին, որ իրենց տրամադրության տակ ունեցել են հայերը: Այդ զենքերը նույնպես, ինչպես պարոն Գալի Ֆահրիի ատրճանակը, դուք կարող եք տեսնել: Ես քիչ առաջ ձեզ արդեն ասացի, որ երբ պարոն Հուբարն առաջինը դուրս է եկել հյուպատոսարանից, ունեցել է մի ուսապայուսակ, որի մեջ եղել են Գալի Ֆահրիի ատրճանակն ու երեք այլ զենքեր, որոնք ներկայացված են իրեղեն ապացույցների ցուցափեղկի ձախ մասում:

Ուրեմն ուսապարկի առաջին զենքը ատրճանակն է, երկրորդը, որը միաժամանակ հայերի տրամադրության տակ եղած առաջին հրագենն է, Կալաշնիկովի ինքնաձիգն է, որը դուք տեսնում եք ահա՝ այնտեղ ձախ կողմում, որը հանձնման ժամանակ պարունակել է 7/62 տրամաչափի քսանվեց փամփուշտ:

Հրաձգական փորձաքննությունը պարզել է, որ ինքնաձիգը կրակել է տասնհինգ անգամ, արտանետել տասնհինգ պարկուճ, որոնք գտնվել են գլխավոր հյուպատոսի առանձնասենյակում: Միաժամանակ նրա արձակած վեց գնդակներն ի հայտ են եկել միեւնույն վայրում՝ գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակում եւ զուգարանի մուտքի մոտ:

Մա հենց այն զենքն է, դրան կանդրադառնանք վաղը, որը պարոն Ինալ Կայայի եւ պարոն Ջուլֆայանի դիմադրարձության պատճառն է դարձել, որի մետաղական փողը խցանված, շնիկն արգելակված է եղել: Դրան նույնպես կանդրադառնանք:

Մեղադրյալներն ընդունում են, որ ինքնաձիգը իրադարձությունների ժամանակ իրենց տրամադրության տակ է եղել:

ՊԱՐՈՆ ԳՅՈՒԼ (թարգման) - Այո՛, ընդունում են, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն Հուբարի պայուսակում գտնվել է նաեւ, ցույց տվեք, խնդրում եմ, այս Բրաունինգ շերտալատրճանակը, որը գործարանից դուրս է եկել 1967-ին, բայց այս անգամ ոչ թե Թուրքիայի, այլ Իրաքի կառավարության պահանջով, եւ որը, փորձաքննությունը պարզել է, արտանետել է յոթը պարկուճ, կրակել երեք գնդակ, որոնք գտնվել են հյուպատոսարանի տարբեր մասերում:

Մոտեցրեք մեղադրյալներին, տիկին լ'Հուիսիե, երկուսը միաժամանակ, խնդրում եմ...

ԳՅՈՒԼՁԵԼՅԱՆ - Այս մեկը մերը չէ (տիկին լ'Հուիսիեն երկրորդն է ցույց տալիս):

ՆԱԽԱԳԱՀ - Գտնվել է նաեւ նույն մակնիշի, նույն տրամաչափի 9 միլիմետրանոց մի երկրորդ ատրճանակ, որը դարձյալ Իրաքի կառավարության պատվերն է եւ եղել է հայերի տրամադրության տակ: Հրաձգական փորձաքննությունը պարզել է, որ այն արտանետել է մեկ պարկուճ, կրակել երկու գնդակ, որոնք գտնվել են հյուպատոսարանի տարածքում (տիկին լ'Հուիսիեն ցույց է տալիս երկու զենքը միաժամանակ): Նրանք ընդունում են, որ այս երկու ատրճանակները գործողության ժամանակ իրենց տրամադրության տակ են եղել ("Այո"): Առարկություն չունե՞ն ("Ոչ"):

Հենց նոր ասում էի, որ դեպքի վայրում գտնվել է քսանհինգ պարկուճ, որ հնարավոր է եղել պարզել ամեն զենքի կրակոցները, ընդ որում հրաձգական փորձաքննությունը ճշտել է, թե ո՞ր պարկուճները եւ քանի՞ պարկուճ է արտանետել յուրաքանչյուրը: Երբ ընդհանուր հաշվարկ ենք անում, պարզվում է, որ բոլոր գտնված պարկուճները անվերապահորեն պատկանում են այս կամ այն հրազենին: Հայտնի է դառնում, թե ո՞ր պարկուճներն են արտանետվել պարոն Կայայի, մյուս երկու ատրճանակներից, ինքնաձիգից, ու արդյունքում ստացվում է քսանհինգ պարկուճ:

Պետք է նշել նաեւ, որ դեպքի վայրում ընդհանուր առմամբ գտնվել է հարյուր քառասուն փամփուշտ, մի մասը՝ պահունակներում, մյուսը՝ ցիրուցան վիճակում:

Շարունակենք քննել պարոն Հուբարի փոխադրած պայուսակի պարունակությունը:

Ուսապարկում եղել են նաեւ, անվտանգության նկատառումներով դատարան չեն բերվել, վնասագերծվել են փորձակայանում, երկու՝ արեւելյան երկրներում արտադրված պաշտպանական նոնակ, ինչպես նաեւ երկու էլեկտրական պայթուցիկ, որոնցից յուրաքանչյուրին կցվել է երկու լար: Ընդհանուր առմամբ գտնվել է քսանհինգ մետր մետաղալար, որոնց ծայրերը պատած են եղել կաշուն նյութով: Ի հայտ է եկել նաեւ երեք կակուղ ակնան՝ հաջորդաբար երեք հարյուր, երկու հարյուր քսաներեք եւ հարյուր ութսունութը գրամ քաշով, որոնք Սետեքսի հիմնանյութով չեխական արտադրության պայթուցիկներ են:

Հարկ է նշել, որ հարյուր ութսունութը գրամանոց Սետեքսը փաթաթված է եղել այնպիսի մեկուսիչ ժապավենով, ինչպիսին, ըստ դատաքննիչների, ունեցել է Փարիզի հայկական եկեղեցում չցիտեմ երբ դրված ականը, որը վնասագերծվել է: Դատաքննիչներն ուրեմն բացահայտել են այս ընդհանրությունը, բայց ավելի չեն խորացել: Պայուսակում եղել է նաեւ երեք գրպանի լապտեր, որոնք ունեցել են չորս հինգ վոլտանոց եւ վեց՝ ինը վոլտանոց մարտկոցներ, որոնցից երկուսը միմյանց կապված են եղել կաշան մեկուսիչով:

Անկեղծ ասած՝ այս տարբեր սարքավորումներն ու արտադրանքները չեն փորձաքննվել, կենտրոնական փորձակայանը ներկայացրել է միայն նկարագրությունը, բայց հարցաքննության արձանագրությունում բոլոր քննիչները նշում են, որ այդ սարքավորումներն ու արտադրանքը գործարկման համար պատրաստ պայթուցիկներ են եղել: Քննիչների այս տեսակետը հիմնված է փորձակայանի մասնագետների եզրահանգման վրա:

Շարունակենք, նախքան փաստերին անցնելը, վերլուծել դատական գործը: Այժմ անդրադառնանք դատաբժշկական բնույթի հետեւություններին:

Նախ եւ առաջ թուրք հսկիչ-պահապանը՝ պարոն Էոզեն Ջեմալը, որը մահացել է, հերձման է ենթարկվել, եւ փորձագետները պարզել են, որ մահը վրա է հասել ներգանգային վերքի պատճառով, որը հարուցել է մխրճվող փամփուշտը: Այն ներթափանցել է ձախ քունքի շրջանից, սահել առաջ եւ դուրս է եկել ճակատի աջ մասից: Ձենքի հետավորության մասին կխոսենք ավելի ուշ...

Ո՞վ է եղել պարոն Էռզեն Ջեմալը: Պետք է ասեմ, որ ելնելով գործից, մենք նրա մասին բացարձակապես ոչինչ չգիտենք, թերևս միայն այն, որ ապահովել է հյուպատոսարանի անվտանգությունը: Հայտնի է նաև, որ նա ծնվել է 1949 թվականի փետրվարի 3-ին, Թուրքիայում, մահանալիս երեսուներեք տարեկան է եղել: Կարծում եմ՝ քաղաքացիական հայցվորներն ավելի հանգամանալից կներկայացնեն պարոն Ջեմալ Էռզենի կենսագրությունը:

Հաջորդ դատաբժշկական զեկուցագիրը վերաբերում է պարոն Ինալ Կայայի վերքերին: Պարոն Կայան վիրավորվել է հրազենի փամփուշտով, որը մխրճվել է դիմացից՝ ձախ կրծքավանդակից, անրակի տակից (ինքը մեզ այդ մասին կպատմի վաղը) և դուրս է եկել ձախ գոտկատեղի ու նստատեղի շրջանից: Փամփուշտի ուղղությունը ակնհայտորեն առաջից դեպի հետ է, որը հիմք է տալիս մտածելու, որ վիրավորվողն ու կրակողը դեմ դիմաց չեն եղել, որ վիրավորվելու պահին պարոն Կայան իրանով առաջ է թեքված եղել: Դրան նույնպես կանդրադառնանք:

Ավելացնենք իսկույն եւեթ, որ վերքերը ծանր են եղել: Մեկը փաստորեն ստոծանիի շրջանի լուրջ պատվածք է, փամփուշտը հարուցել է ստամոքսա-փայծաղային վնասվածք, որն առաջացրել է սպելենկոտմիայի, այսինքն փայծաղի հեռացման անհրաժեշտություն: Վիրավորը, գոնե ըստ գործի տվյալների (թերևս ինքը մեզ մանրամասներ հաղորդի), բացարձակ անշարժ վիճակում է եղել տասը օր:

Այժմ անցնենք մյուս երկու վիրավորներին, որոնք մեղադրյալներն են:

Պարոն Սիսյանը վիրավորվել է փամփուշտով, որը խրվել է կրծքավանդակի շրջանը, անրակի տակի աջ կողմից, ըստ փորձագետների՝ գնդակը սահել է դեպի ներքե, առջևից փոքր-ինչ դեպի ետ: Հետագիծը կրծքա-որովայնային է, և ըստ գործի տվյալների՝ գնդակը մխրճվել է աջ զիստային խոռոչը: Պարոն Սիսյան, կարո՞ղ էք ասել, փամփուշտը հեռացրել են, թե՞ դեռևս ձեր մարմնի մեջ է:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մարմնիս մեջ է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հեռացնելու համար չե՞ն վիրահատելու: Դա հնարավոր չէ՞:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Բժիշկներն ասացին, որ ոչ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Առօրյա կյանքում այն ձեզ խանգարո՞ւմ է:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Առայժմ՝ ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Քանի որ չեն հեռացրել, շողանկարել են պարոն Սիսյանին, հետագոտել են փամփուշտի դիրքը: Ելնելով շողանկարից, փորձագետները ենթադրել են, որ գնդակը պիտի լինի ութը կամ ինը միլիմետր տրամաչափի: Քննության ժամանակ, նրանք եզրակացրել են նաև, որ վիրավորին հինգ-վեց շաբաթվա բացարձակ անգործունեություն է սպառնալու:

Վերջապես, քննվող գործի վերջին վիրավորը:

Պարոն Ջուլֆայանն իր հերթին ունի կրծքավանդակային և որովայնային վերքեր, չնայած կրծքավանդակի ու որովայնի խոռոչները չեն վնասվել:

Փորձագետները գտնում են, որ այս վերքերի մեծ մասը մետաղական բեկորների հետեւանք է և ոչ թե ամբողջական փամփուշտների: Իրոք, հետաքրքիր կլինի քիչ անց դարձյալ զննել ինքնաձիգը, որը, ինչպես ինքներդ զգացիք, խոցումների բուն պատճառն է: Փորձագետները, միաժամանակ, նշել են, որ պարոն Ջուլֆայանը ունի մկանային պատվածքներ, ինչպես նաև մակերեսային վերք աջ ձեռքի բթամատի շրջանում ու փամփուշտի շամփրահարում աջ թելի շրջանում: Այս ամենն, ըստ մասնագետների, կարող էր հասցնել քառասունհինգ օրվա անկարողության:

Մնում է վերջինը՝ պարոն Բալթասոլուն, պատանդներից մեկը, որին փամփուշտը վիրավորել է աջ ոտքի բթամատի շրջանում՝ մխրճվելով հետելի կողմից դեպի առաջ: Հնարավոր անգործունեությունը քսան օր պիտի տևեր:

Ահա՛ եւ բոլորը: Ես ձեզ հաղորդեցի այն տվյալները, որոնք տեղ են գտել դատական գործում: Այժմ մենք ուղղակի հարցաքննություններին պիտի անցնենք: Չորսդ էլ հաճեցեք ոտքի կանգնել:

Առաջին հարցը, որ ուզում եմ ուղղել ձեզ, հետեւյալն է. նախաքննությունից ի վեր եւ գործնականում ամբողջ հետաքննության ընթացքում, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ ձեր ինքնությունը պարզվել է, որն ի միջի այլոց շատ արագ է արվել, դուք շարունակել եք միտումնավոր հետեւողականությամբ, այլ կերպ չեմ կարող բնորոշել, անգամ քննիչի մոտ ձեզ կոչել այն անուններով, որոնցով ներկայացել եք նախաքննության: Գյուզեյան, դուք ձեզ կոչել եք Ալեքյան, Բասմաջյանն իրեն անվանել է Բալթասոլուն, Սիսյանը՝ Ջավեն Հակոբյան, Ջուլֆայանը՝ պարզապես Հակոբյան:

Կարո՞ղ եք մեզ ասել, թե նախ՝ ինչո՞ւ եք փոխառել այդ անունները, երկրորդ ի՞նչ իմաստ են արտահայտում, կապ ունե՞ն իրական անձանց հետ: Մի մասը մեզ նման ենթադրության հիմք տալիս է: Եվ վերջապես երրորդ հարցը՝ ձեր բուն ինքնությունը պարզվելուց հետո էլ ինչո՞ւ եք դուք քննիչին շարունակել փոխառնված անուններով ներկայանալ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նախ՝ մենք այստեղ ենք եկել որպես մարտիկներ, զինվորներ եւ ոչ որպես Գյուղեւյան, Միսյան կամ Ջուլֆայան... Եվ ապա՝ դա արվել է մեր ընտանիքների անվտանգության համար: Մեր հարազատները ապրում են Լիբանանում, նրանց հետ ամեն ինչ կարող էր պատահել...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Բայց հենց հաջորդ օրը հայտնի է դարձել, թե դուք ո՞վ էք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Համենայն դեպս, կարծում եմ, ոչ հաջորդ օրը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձեր ընտանիքները Լիբանանում ապահով չե՞ն:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես այստեղ Գյուղեւյան ընտանիքը չեի ներկայացնում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հասկանալի է: Բայց անգամ այն բանից հետո, երբ ձեր անձնականությունը ճշտվել է, ինչո՞ւ եք ցանկացել, որ ձեզ նախկին անվանումով դիմեն:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես Թուրքիայում բանտարկված մի զարմիկ ունեմ, որը Արամ Գյուղեւյան է կոչվում:

Հասկանալի է՝ նաև ապահովության նկատառումով:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ալեքյանն ո՞վ է, երեսակայական անձնավորություն է, թե՞ համընկնում է ինչ-որ մեկի ազգանվանը:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես ինձ այդպես եմ կոչել ի պատիվ մի ընկերոջ, որը կորցրել է երկու աչքն ու ձախ թելը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լավ, իսկ Բասմաջյանը:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Իմը մեկի անունն է, ով զոհվել է Հայ դատի համար:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Իսկ դու՞ք, պարոն Միսյան:

ՄԻՍԵԼՅԱՆ - Ես նախ կոչվում էի Զավեն Աբեթյան, բայց քննիչները գրել են Հակոբյան: Զավեն Աբեթյանը մի ընկեր է, որը մեր դատի համար մահապատժի է ենթարկվել Իրանում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Մենք ուրիշ բան ենք հասկացել... Այդ դեպքում, երբ քննիչը ձեզ հարցաքննել է, ինչո՞ւ դուք չեք ուղղել, չեք ասել, որ ձեր ազգանունը Հակոբյան չէ, այլ այն, ինչ արտաբերեցիք քիչ առաջ:

ՄԻՍԵԼՅԱՆ - Նրանք հենց սկզբից Հակոբյան գրեցին, ես էլ չհակառակվեցի:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Գտաք, որ ուղղելու հարկ չկա՞ :

ՄԻՍԵԼՅԱՆ - Ի՞նչ միտք ունեք անընդհատ փոխելը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ջուլֆայան, դուք ձեզ կոչել եք Հակոբյան, նման անձնավորություն իրոք գոյություն ունի՞ :

ԶՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես այդ անունն ընտրեցի, որովհետեւ ԱՍԱԼԱ-ի ղեկավարն է այդպես կոչվում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - ԱՍԱԼԱ-ի գործո՞ղ ղեկավարը: Այդ դեպքում, երբ ձեր ինքնությունը պարզվել է, ինչո՞ւ եք ցանկացել, որ քննիչը ձեզ շարունակի Հակոբյան կոչել:

ԶՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես նախ փոխեցի, բայց տասը օր հետո ընդունեցի իմը, ահա՛ բոլորը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լավ, հաջորդ հարցը: Դուք հակված եք փոքր-ինչ պատմելու ձեր գործողության նախապատրաստության մասին: Պարզ է, ամեն ինչ ինքնաբերաբար չի հաջողվել, ինչ-որ մեկը ձեզ հավաքագրել է, համապատասխան փորձարկումներ են անցկացվել, ձեզ բացատրել են ձեր խնդիրները, գործողության փուլերը, իմ կարծիքով՝ դեռեւս Լիբանանում, այնպես չէ՞ :

Ես չեմ ուզում, որ դուք ձեր կազմակերպության գաղտնիքները բացահայտեք, բայց հետաքրքիր կլինեն իմանալ, թե ինչպե՞ս եք Լիբանանում պատրաստվել այս ձեռնարկմանը:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք կարող ենք պատասխանել միայն ձեր այն հարցերին, որոնք առնչվում են դեսպանատան մուտքից սկսվող մեր գործողություններին: Այլ կերպ ասած՝ նախապատրաստական փուլի մասին ոչինչ հնարավոր չէ ասել: Ասելիք չունենք:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Այսինքն չե՞ք ցանկանում խոսել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Դրանք մեր կազմակերպության գաղտնիքներն են, չենք կարող բացահայտել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Մյուս երե՞քդ էլ նույն դիրքորոշումն ունեք:

(Հաստատական պատասխան)

Նույնիսկ իմ այն դիտողությամբ՝ համաձայն չեք, որ ձեր իսկ հայտարարություններից կատարված հետեւությանը, գրոհը հյուպատոսարանի դռան մոտ չի սկսվել, այլ դեռեւս Լիբանանի տարածքից:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես չեմ ուզում մինչև Լիբանան վերադառնալ: Ի հարկե, ամեն ինչ սկսվել է հյուպատոսարանի դուռը հասնելուց առաջ: Բայց մենք միայն դռան մոտ եւ հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին կարող ենք խոսել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լավ, ինչպես ուզում եք: Այժմ անդրադառնանք կոչմանը, անվանմանը, որ ինքներդ ձեզ տվել եք՝ "Եղիա Քեշիշյան անձնասպանական մարտախումբ": Ձեզ համար ի՞նչ էր նշանակում

"Անձնասպանական մարտախումբ" հորջորջումը: Նախ՝ առնչվո՞ւմ էր հետեւանքներին եւ ապա ո՞վ էր Եղիա Քեշիշյանը: Ինչո՞ւ եք նրա անունով կոչել ձեր խումբը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մենք մեզ կոչել ենք "Անձնասպանական մարտախումբ", որովհետև բոլորիս հայտնի էր, թե պահակախմբերը որքան աչալրջորեն էին հսկում թուրքական հյուպատոսարանը, իսկ նրանց օգտագործած զենքերը ինքներդ եք տեսնում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեզ բնական չի թվում, որ արտասահմանում գտնվող դիվանագիտական հաստատությունը ինքնապաշտպանության միջոցներ է ունենում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ատրճանակը հասկանալի է, բայց ինքնաձի գը...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ հակառակ կո դմբ... այսինքն դուք զինված եք եղել ոչ թե ինքնաձիգ, այլ գնդացրային զենքով...

ՄԻՍԼՅԱՆ - "Անձնասպանական մարտախումբը" զինված եղել է, բայց պատրաստ է եղել նաև զոհաբերելու կյանքը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի թե դուք կանխատեսում էիք ավելի ծանր հետեւանքներ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք չենք ուզում այդ հարցին պատասխանել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Եթե չցանկանաք խոսել, դատաքննությունը նախատեսվածից արագ կվերջանա: Ո՞վ է Եղիա Քեշիշյանը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մի ընկեր է, որը Հայ դատի համար մահապատժի է ենթարկվել Իրանում՝ Զավեն Հակոբյանի հետ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա 1981 թվականի մարտի 20-ին, Թեհրանում է ձերբակալվել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո, մահապատժի է ենթարկվել սեպտեմբերի 17-ին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն, Թեհրանում Թուրքիայի դեսպանության դեմ գործողություն է կատարել, ձերբակալվել, մահապատժի ենթարկվել՝ 1981 թվականի սեպտեմբերի 17-ին, այսինքն, Փարիզում ձեր հյուպատոսարանի գրոհից շատ քիչ՝ մեկ շաբաթ առաջ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Եթե որոշել եք ձեր խումբը Եղիա Քեշիշյանի անունով կոչել, նշանակում է վաղուց եք սկսել նախապատրաստվել: Դուք չէիք կարող նրա՝ մահապատժի ենթարկվելու կապակցությամբ անվանակոչվել, քանի որ այդ ժամանակ մահապատժը դեռևս ի կատար ածված չի եղել: Թե՞ դրանով ցանկացել եք արժեւորել ձեր ընկերոջը, որը Թեհրանում թուրքական դեսպանատան դեմ գործողություն կատարելու համար ձերբակալվել է:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Գործողությունը ոչ թե մենք, կազմակերպությունն է նախապատրաստում: Նա էլ ընտրում է խմբի անունը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն անվանադրամբ դուք չե՞ք զբաղվել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ, կազմակերպությունը: Մենք սուկ զինվորներ ենք, հրամաններ ենք կատարում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ ձեր գործողության անվանումը "Վա՛ն" է եղել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կարո՞ղ եք բացատրել, թե ինչո՞ւ: Հայաստանի քաղաքներից մեկն այդպե՞ս է կոչվում: Ի՞նչ է այնտեղ տեղի ունեցել: Ինչո՞ւ է կազմակերպությունը ձեր ձեռնարկը կոչել "Վան" կամ ուղղակի "Վանի գործողություն":

ՄԻՍԼՅԱՆ - Վանը մեզ համար քաղաք-նահատակ է, որ երկար տարիներ պայքարել է թուրքերի դեմ, այժմ բռնազավթված է: Այն հայկական դիմադրության խորհրդանիշն է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր հայտարարագրում, հենց սկզբում հիշատակվում է հայր Ռաֆայել Անտոնյանի եւ վերապատվելի Գյուզեյանի ազատ արձակումը: Կարո՞ղ եք ասել, թե ովքե՞ր են նրանք եւ, մասնավորապես, արդյո՞ք վերապատվելին ազգակցական կապ ունի այստեղ ներկա պարոն Գյուզեյանի հետ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Վերապատվելի Գյուզեյանը, պարոն նախագահ, նշուած է որպէս վկա: Նա արդէն ազատ է արձակված եւ այստեղ վկայություն է տալու:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր բարեկա՞մն է:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ձարմիկ է, բայց շատ հեռավոր...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Վերապատվելին բանտարկված է եղել Թուրքիայում եւ ձեր գործողությունից հետո՞ է ազատ արձակվել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ճիշտ այդպէս:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քանի՞ տարի է անցկացրել թուրքական բանտում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նա արդէն ազատ է եւ կարող է հանդէս գալ այս սրահում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Վերապատվելին կալանավորվել է 1980-ի փետրվարին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հայր Անտոնյանն ո՞վ է:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Քահանա է, որն ինքնաթիռից իջնելուն պես, մինչև այժմ, անհայտ պատճառներով, ձերբակալվել է Ստամբուլի օդանավակայանում: Ու քանի որ հայ է, տասնչորս տարվա տաժանակրության ու չորս տարվա արքայի է դատարարվել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Միմիայն հայ լինելը և համար, թե թուրքական իշխանությունները նրան որոշ գործողությունների համար մեղադրանք են ներկայացնում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Նախ, որ քահանա է, եւ ապա՝ մի քարտեզ է ունեցել, որի վրա նշված է եղել "Հայաստան" անվանումը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ինձ թվում է, այդպես չէ...

Դատական գործում, ինքներդ կասեք ճի՞շտ է, թե՞ ոչ, Բեյրութում հրատարակվող "Արմենիեն մագազին" հանդեսից մի մեջբերում կա, որը Վաշինգտոնի Ինտերպոլն ուղարկել է Փարիզի Ինտերպոլին, որտեղ դուք ասել եք նույնը, ինչ երեկ ասացիք: Այն, որ Լիբանանի մայրաքաղաքը ձեր գործունեության կենտրոնն է: Ես չեմ սխալվում: Այդ հայտարարությունը դուք Բեյրութում, Ֆրանսիա ուղևորվելուց առաջ եք արել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես չգիտեմ, թե պարբերականը որտե՞ղ է լույս տեսել, մենք փոստով ենք ստացել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հայտարարությամբ յուրաքանչյուրդ եք հանդես եկել, ընդ որում օգտագործված է անցյալ ժամանակը: Ելնելով բովանդակությունից, ակնհայտ է դառնում, որ հայտարարություններն արել եք դեպքից առաջ, քանի որ... Ես կարդում եմ. "Իմ ընկերներն ու ես գիտակցում ենք, որ մեր պարտականությունը կատարելիս, կարող ենք գոհվել, բայց դա ավելի է ամրապնդում մեր համոզումը: Ազատամարտիկները բնական մահով չեն մեռնում..." Եւ այլն: Որոշակիորեն զգացվում է, որ հայտարարությունը Փարիզ՝ ձեր գործողությունը կատարելու համար ժամանելուց առաջ եք արել, եւ "Արմենիեն մագազին"-ի լրագրողը թերեւս գրառել է:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Հրապարակումը գործողությունից առաջ ինքներս ենք պատրաստել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Երբ դեռեւս Բեյրութում եք եղել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հասկանալի է: Դատական գործից պարզ է դառնում նաեւ, որ ԱՍԱԼԱ-ի մամուլի ծառայությունը ձեզ՝ Փարիզ հասնելուց, գործողությունը կատարելուց առաջ նկարահանել է, եւ զարմանալիորեն, չգիտեմ՝ ուրիշ ինչ արտահայտություն է հնարավոր օգտագործել, այժմ արդեն հայտնի է, որ մինչ հյուպատոսարանի ներսում շարունակվում էին իրադարձությունները, պարոն Թորանյանը, մենք կանդադարանք այդ անձնավորությանը, նա, հասկանալի է, գտնվել է դրսում, ասել է. "Մի անձանթ, որին ամենեփն չէի ճանաչում, հյուպատոսարանի դեպքերի սկզբում մոտեցավ եւ ինձ մի տեսաձայնովակ տվեց": Այնուհետեւ Թորանյանն այդ տեսաձայնովակը հանձնում է ֆրանսիական հեռուստատեսության առաջին ծրագրի աշխատակից Միշել Հոնորեին, որը հատվածներ է օգտագործում իր ծավալուն հաղորդման մեջ: Այնտեղ նույնպես դուք ներկայացնում եք ձեր գործողության դրդապատճառները: ԱՍԱԼԱ-ի մամուլի գործակալությունում ձեզ նկարահանել, ձեր խոսքերը ձայնագրել են դեռեւս Բեյրութում եղած ժամանակ, այնպես չէ՛:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, այդպես է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ինչո՞ւ եք նկարահանվել, ո՞րն է եղել ձեր նպատակը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Չգիտեմ: Ես բացատրել եմ մեր ազգային դատը եւ այն, թե ինչո՞ւ եմ զինված պայքարի դիմում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լա՛վ, նախնական փուլի մասին պարզ դարձավ, որ չեք ցանկանում խոսել: Տեղափոխվենք Փարիզ: Ես ուզում եմ պարոնայք երդվյալներին հիշեցնել փաստերը:

Ջուլիայա՛ն, դուք Բեյրութի ֆրանսիական գլխավոր հյուպատոսարանից 1981 թվականի օգոստոսի 19-ին մուտքի ուղեթուղթ եք պահանջել, եւ դեպքերից շատ քիչ առաջ՝ 1981-ի սեպտեմբերի 22-ին ժամանել եք Փարի՛զ:

ՋՈՒԼԻՅԱՆ - Ճիշտ է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Միսլյա՛ն, դուք ուղեթուղթ պահանջել եք սեպտեմբերի 8-ին եւ դարձյալ իրադարձություններից շատ քիչ առաջ՝ սեպտեմբերի 17-ի՞ն եք տեղ հասել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Շատ ճիշտ է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Բասմաջյա՛ն, դուք ձեր ուղեթուղթը պահանջել եք սեպտեմբերի 2-ին, բայց գործից պարզ չի դառնում, թե ե՞րբ եք Ֆրանսիա մուտք գործել:

ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ - Սեպտեմբերի 22-ին:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Գյուզելյա՛ն, ձեր մասին ոչ մի տվյալ չկա:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես Ֆրանսիա եմ հասել սեպտեմբերի 23-ին:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն, չորսդ էլ գործողությունից շատ քիչ առաջ եք Եկել: Բասմաջյա՛ն եւ Միսլյա՛ն, դուք սեպտեմբերի 22-ի՞ն եք ժամանել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մեպտեմբերի 19-ին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ո՛վ է եկել 22-ին:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ե՛ս:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Միասի՞ն, թե՞ առանձին-առանձին եք տեղ հասել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Առանձին-առանձին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք պատասխանեցիք տարբեր հարցերի, բայց, համենայն դեպս, ես մեկն էլ եմ ուզում տալ: Խոսքը ձեր փարիզյան փոխկապի մասին է: Դուք հասել եք երեք օր առաջ, մինչև դեպքը չորսով երբեւէ հանդիպե՞լ էք: Եթե հարցնեմ, թե որտե՞ղ եք հաստատվել, չեք պատասխանի, բայց, համենայն դեպս, հարցնում եմ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այդ հարցին մենք չենք կարող պատասխանել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չե՞ք ուզում որոշ անձանց վտանգի ենթարկել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Չենք կարող պատասխանել, որովհետև դրանք մեր կազմակերպության գաղտնիքներն են: Նույնիսկ երկուս ու կես տարի հետո իրավունք չենք ունենա պատասխանելու:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ եթե հարցնեմ, թե արդյո՞ք տեղանքին ծանոթացել եք: Չե՞ որ ավելի հեշտ ոչինչ չէր կարող լինել, քան երկու-երեք օր առաջ վարչական որևէ պատրվակով հյուպատոսարան մտնելը, միջավայրն ուսումնասիրելը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես երկու կամ երեք անգամ անցել եմ հյուպատոսարանի առջեկից:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչ-որ մեկը ձեզ ուղեկցե՞լ է, ցույց տվե՞լ, ասե՞լ է. "Նայի՛ր, ահա՛, այն է": Ինքնաշարժո՞վ եք անցել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ավտոբուսով: Ձեռքս քարտեզ, պլան է եղել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրիշ հարց տվողներ չկա՞ն... Դուք հյուպատոսարանի ներքին գծագիրն ունեի՞ք, դեպքից առաջ ժողովներ գումարե՞լ էք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Ես կնախընտրեի, որ բարի գտնվեիք, հանդես չգայիք որպես միջնորդ դատավոր: Շնորհակալություն:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Հյուպատոսարանի հատակագիծը չենք ունեցել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն, երբ մտել եք ներս, չե՞ք իմացել ո՛ր կողմ գնալ, ո՛ր մասում ո՛վ է գտնվում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ, մեզ հայտնի է եղել միայն, որ բոլորն էլ լավ զինված են:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի միջի այլոց՝ զենքի մասին: Դուք Բեյրութից հրազենով ու պայթուցիկներո՞վ եք եկել:

Կարո՞ղ եք այդ հարցին պատասխանել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ այս մեկի՞ն: Ձենքերը ձեզ հյուպատոսարան մտնելուց առա՞ջ են տվել, թե՞ Փարիզ հասնելուն պես եք ստացել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հյուպատոսարան ես եմ հասցրել, բայց չեմ կարող ասել, թե...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կարծես փոքր-ինչ առաջացանք: Դուք դրանք փոխադրել եք ուսապայուսակո՞վ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինքնաձիգը, Բրաունինգ շերտալը, նռնակները, կակուղ ականը, բոլորն իրար հե՞տ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ: Արդեն հասնում ենք բուն իրադարձություններին, գրեթե հյուպատոսարանի դռան մոտ ենք: Դուք ե՞րբ, որտե՞ղ իրար հանդիպեցիք: Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ զենքի բաշխումը: Ընդունեք՝ այս ամենը պատկերացնելը հեշտ չէ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք ժամադրվել ենք հյուպատոսարանի մոտ, տեղ հասանք, դռան առջե՛կ՝ աստիճանների վրա, առանց ընտրության բաժանեցինք զենքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուրն իրը վերցրեց...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լավ չհասկացա...

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ամեն ինչ տեղի ունեցավ բակի եւ հյուպատոսարանի դռների միջև:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այլ կերպ ասած, աստիճանների, հենց աստիճանների վրա եք բաժանել զենքը: Բայց դա վտանգավոր էր, որեւէ մեկը կարող էր բարձրանալ կամ իջնել: Այդ պահին ոչ ոք ձեր կողքով չանցավ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք չէինք մտածում՝ վտանգավոր է, թե՞ ոչ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՞նչ էիք նախատեսել: Յուրաքանչյուրը որոշակի՞ զենք պիտի ստանար, թե՞ ամեն ինչ պատահական եղավ: Դո՞ւք էիք պայուսակը բացում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Յուրաքանչյուրն իր զենքն ուներ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ամեն մեկը գիտե՞ր, թե պայուսակից ինչ զենք պիտի վերցնի: Որոշվա՞ծ էր, օրինակ, թե ձեզնից ո՞վ պիտի ստանա Կալաշնիկովն ու մտնի հյուպատոսարան:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Կալաշնիկովը Հակոբ Ջուլֆայանը վերցրեց: Հենց հյուպատոսարան մտնելուց առաջ, աստիճանների վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ երկու ատրճանակնե՞րը, ձեր տրամադրության տակ երկու ատրճանակ էլ ունեիք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, այդպես էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ո՛վ պիտի հետը տաներ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես ու Գյուզեյանը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ Բասմաջյանը: Նա զենք չունե՞ր:

ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ - Ես նռնակներն էի վերցրել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, նստեցե՛ք:

Ուրեմն, դուք մոտենում եք հյուպատոսարանի դռանը, եւ եթե ճիշտ եմ հիշում, կարելի է ասել, որ ամենադաժան, բիրտ գործողությունը տեղի է ունենում ներս մտնելու պահին: Որքա՞ն է տեսում՝ դժվար է ասել: Համենայն դեպս քիչ, թերեւս տասը, տասնհինգ բռնակ, արդեն անհնար է որոշակի լինելը: Բայց դրանից հետո այլեւս կրակոց չի լսվում, եթե նկատի չունենանք ժամը 23-ն անց 15-ի՝ հրագների վերջին պայթյունը: Պատանդների համար այս անակնկալը, եթե կարելի է այդպես կոչել՝ դավը, հիմնականում նյութում է Գյուզեյանը: Ուստի, իսկույն եւեթ եկեք կետ առ կետ անդրադառնանք մեղադրանքին, որ ձեզնից յուրաքանչյուրին ներկայացրել է նախաքննությունը: Մինչ այդ, սակայն, չի կարելի չպարզաբանել այն, որոշ իմաստով ընդհանուր գործողությունը, որ դուք միասին կատարել եք առաջին տասը, տասնհինգ բռնակների ընթացքում՝ թերեւս կես ժամում:

Մի հարց, այս առումով, ինձ շատ հետաքրքրում է: Հայտնի է, որ հյուպատոսարանի ներսում եղել է հսկիչ-պահապան՝ պարոն Էոզենը, իսկ մյուսը՝ պարոն Գալի Ֆահրին սովորաբար կանգնել է մուտքի մոտ կամ շեմին եւ, իր հայտարարության համաձայն, ինչպես այս օրերին դատարանում է արվում, պարտականություն է ունեցել ներս մտնողներին ստուգել, պայուսակները բացել տալ եւ այլն: Ինչո՞վ եք դուք բացատրում այն հանգամանքը, որ կարողացել եք առանց խոչընդոտի, հեշտ ու հանգիստ, նռնակներով, երկու ատրճանակով, ինքնաձիգով հյուպատոսարան մտնել: Հսկիչը տեղում չէ՞ր:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Տեղում էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեզ ոչինչ չասա՞ց:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մենք զենքով սպառնացինք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չեզոքացնելու համար սպառնացի՞ք անմիջապես:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Հյուպատոսարանի դուռը բացել տալու համար:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հասկացա, դուք ուզում էիք, որ նա դուռը բացի: Դատական գործում նշված է, որ նույնիսկ խփել եք նրան: Ձեր կամքը թելադրելու համար այդպիսի քայլ կատարե՞լ եք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ, մենք նրան չենք խփել: Անգամ հարգանքով ենք վերաբերվել, ուղղակի, քանի որ դուռը մարմնով փակել էր, պահանջել ենք, որ մի կողմ քաշվի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Երբ դուք արդեն ներսում էիք, նրա հետ բախում չունեցա՞ք: Ասենք՝ դրան ավելի ուշ կանդրադառնանք... Ձեր ներս մտնելու մանրամասները հայտնի են: Միսյա՛ն, դուք կոնկրետ ի՞նչ էիք անում: Ես չեմ ուզում, որ պարոն Բլոնդելի հետ տեղի ունեցած փոխհրաձգության մասին պատմեք, այդ ամենը քիչ անց կքննարկենք: Վիրավորվելուց առաջ, սկզբնական շրջանում ինչպիսի՞ գործողություններ էիք կատարում: Հարցս ավելի որոշակիացնեմ՝ այդ պահին ատրճանակը ձեր մո՞տ էր:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տարբեր վկաների ցուցմունքներից այն տպավորությունն է ստացվում, որ թերեւս պատանդների անաբեկելու կամ որեւէ այլ պատճառով, նախ եւ առաջ, անկանոն կրակոց է սկսվել, այս ու այն ուղղությամբ գնդակներ են սուրացել: Պարոն Բլոնդելի հետ փոխհրաձգության մեջ մտնելուց առաջ դուք կրակե՞լ եք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես կրակել եմ միայն վիրավորվելուց հետո:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մինչ այդ զենք չե՞ք գործածել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մի անգամ կրակել եմ մուտքի դռան վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Համենայն դեպս՝ մի անգամ գոնե զենքի դիմել եք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, դռնից երկու մետր հեռավորության վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այն պահի՞ն, երբ զգացել եք, որ դրսից ուժով ուզում են բացել: Չե՞՞ որ ֆրանսիացի ոստիկաններ են վրա հասել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Չիմացա, թե ովքեր էին, ոչ մի բառ չասացին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն, դուք զգացել եք, որ դուռը ծեծում են, դրա համար էլ հայտարարե՞լ եք. "Ես կրակեցի դռան վրա":

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, դռան բարձրության վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք այդ բառերը արտաբերել եք ներսում գտնվողներին հանգստացնելու՞ համար: Դուք խուճապի չէի՞ք մատնվել: Չե՞՞ որ ձեր շուրջը շատ մարդ կար:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, կային:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Երբ հյուպատոսարանի ներսում այդքան մարդ տեսաք, անակնկալի չեկա՞ք: Թե՞ դուք դա կանխատեսել էիք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մարդ շատ կար:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Նման բազմությունը անսովոր չթվա՞ց:

ԹԱՐԳՄԱՆ ԳՅՈՒԼ - Այո՛, ամբոխը նրան անակնկալի է բերել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լա՛վ, անցնենք նոնակներին: Դուք ձեր տրամադրության տակ եղած մեկ կամ մի քանի նոնակներն օգտագործելու փորձ կատարե՞լ էք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պայթուցիկնե՞րը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք տեսե՞լ էք այն լարերը, որոնք կարող էին կցված լինել ականների կամ պայթուցիկների:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, երբ արդեն վիրավորվել էի, ես բացեցի:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Վիրավորվելուց հետո բացեցիք լարերը, որոնք ինչի՞ էին կցված՝ ականի՞, թե՞ պայթուցիկի:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Պայթուցիկի:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք համամի՞տ եք այն կարծիքին, որ պայթուցիկները գործադրվելու վիճակում էին:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Մուտքի մոտ ռումբեր կային, եւ վիրավորվելուց հետո դուք ձեռքով բռնել էիք այն լարերը, որոնք դրանց էին կցված:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես բավարարվել էի ձեռքիս նոնակով, պայթուցիկ չունեի:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Նա ասում էր, որ լարերն էր բռնել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ, լարերը չէի բռնել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Վիրավորվելուց հետո ձեռքին նոնա՞կ է ունեցել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Երբեմն-երբեմն միայն:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պահունակը քաշվա՞ծ էր:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ջուլֆայա՛ն, նույն հարցը ձեզ եմ ուղղում՝ ներս մտնելիս դուք կրակե՞լ, որեւէ բան ասե՞լ էք:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես եղել եմ հյուպատոսարանի նախասրահում: Բավարարվել եմ՝ շուրջս գտնվող մարդկանց դիտելով:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Խոսքը թիվ մեկ միջանցքի մասի՞ն է:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՛, այն, որ մուտքի դիմաց է գտնվում, ճիշտ է, թիվ մեկ միջանցք է կոչվում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Եվս մի հարց, որ կուզեի ուղղել նաեւ պարոն Սիսլյանին: Դուք ո՞ր գործողություններին եք մասնակցել: Չե՞ որ պատանդների որոշ մասը կապկպված է եղել: Մեղադրյալները նրանց ձեռքերն իրար են հանգուցել կա՛մ այն պարաններով, որ իրենց հետ բերել են, կա՛մ այնպիսի կապիչներով, որ հենց տեղում եղած տարբեր նյութերից իսկույն պատրաստել են:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես վիրավորված էի, մարդկանց ձեռքերը չեմ կապել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Բացի պարոն Կայայի հետ ունեցած փոխհրաձգությունից, պատերին, հայելիներին, առաստաղին կրակե՞լ էք: Դեպքի վայրում քսանչորս պարկուճ է գտնվել, անտարակույս ձեզնից մեկը կամ մյուսը, թերեւս մի քանիսը կրակել են պատերին:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ի հարկե, ես կրակել եմ, բայց գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակում, թիվ հինգ հատվածում: Միայն վիրավորվելուց հետո:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Քանի՞ անգամ եք կրակել:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակում...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՑՅԱՆ - Հարցը լավ չի ձեւակերպված, պարոն նախագահ, դուք հարցնում եք հյուպատոսի հետ տեղի ունեցած փոխհրաձգության մասին, նա պատմում է...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Խոսքն ամենեւին էլ պարոն Ինալ Կայայի ուղղությամբ արձակված գնդակներին չի վերաբերում: Բացի դրանից, նա պատերին կամ դռանը կրակե՞լ է:

ԹԱՐԳՄԱՆ ԳՅՈՒԼ (Ջուլֆայանի փոխարեն) - Ամենեւի՛ն:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Եթե այսպես շարունակվի, հասնելու ենք Գյուզելյանին եւ պարզվելու է, որ քսանչորս փամփուշտն էլ նա է կրակել:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես միմիայն կարող եմ ասել, որ կրակել եմ հյուպատոսի աշխատասենյակում, այն էլ վիրավորվելուց հետո:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչո՞ւ է հյուպատոսի աշխատասենյակում կրակ բացել:
 ՋՈՒԼՖՍՅԱՆ - Երբ ես հյուպատոսի առանձնասենյակում էի, ձախ կողմի դռնից, որը տանում էր մուր, անուրյս սենյակը, ինձ թվաց, թե ստվեր ներս սահեց, դրա համար էլ ձեռացրի, թե...
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Դա հյուպատոսի պատմությունն է: Մենք այդ մասին չենք խոսում, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բացատրեք նրան, պարոն թարգման, որ քիչ անց կանդրադառնանք պարոն Կայային:
 Հարցրեք, թե այդ պահից առաջ՝ առաջ կամ հետո կրակե՞լ է պատերին, առաստաղին:
 ՋՈՒԼՖՍՅԱՆ - Ո՛չ, մինչ այդ չեմ կրակել:
 ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ - Իմ ձեռքին նոնակներ են եղել:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա նոնակներն է պահել, չի կրակել: Բացի Էոզենի դեպքից, դուք քսանչորս անգամ կրակել եք պատերին, հայելիներին, առաստաղին...
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հյուպատոսն ու Ջուլֆայանը կրակել են իրար վրա... Ուրիշներ էլ...
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք գոնե ընդունո՞ւմ եք, որ վախեցնելու համար կրակ եք բացել:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ, վախեցնելու համար չի եղել, բացի, թերեւս, մեկից:
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԵՐԿ - Ես կարծում եմ, պարոն նախագահ, ակնհայտորեն անհասկացողություն է առաջացել:
 Փամփուշտի հետքերի մասին չի կարող վեճ լինել, անշուշտ, որոշակի թվով հետքեր առկա են, եթե նկատի ունենանք, մանավանդ, թե ինչ է կատարվել հյուպատոսի աշխատասենյակում: Բնական է, փոխիրաձգություն է տեղի ունեցել, մեծ թվով փամփուշտներ են կրակվել, բայց ո՞վ գիտե, թե քանի հետք է մնացել՝ տասնհինգ, տասնյոթ... Քիչ առաջ ես փորձում էի հաշվել:
 Հարկավոր է խոսել այն երեք դեպքերի մասին, որոնք առանձնահատուկ են նշվել, որոնք առնչվում են հյուպատոսին, պարոն Բլոնդելին եւ պարոն Էոզենին, որից հետո միայն միտք կունենա կրակված մյուս զնդակների անդրադառնալը: Հետքեր հայտնաբերվել են շեմին եւ դռան վրա: Ո՞վ է կրակել դռանը:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկապես, դռանն ո՞վ է կրակել: Պարոն Գյուզելյան, դռան ուղղությամբ ինքնե՞րդ եք կրակել:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, դռան վրա կրակել եմ ես:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք այդ ընդունել եք հարցաքննության ժամանակ: Վերջին փամփու՞շտն էլ եք դուք կրակել:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, ես եմ կրակել ժամը 23-ին:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչո՞ւ եք այդպիսի ցանկություն ունեցել:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - 23-ն անց 15-ին ժամկետն ավարտվում էր:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք կրակել եք, որովհետեւ մտածել եք, որ ձեր պահանջը բավարարված չէ՞:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես կրակել եմ միջանցքում, որտեղ ոչ ոք չի եղել, չեմ ուզել պատանդներին վախեցնել:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Պատանդները նշում են, որ "ակնհայտորեն նա չէր ուզում որեւէ մեկի վրա կրակել": Հենց դրա համար եմ հարցնում, ինչո՞ւ եք ատրճանակով կրակել: Դա հուսահատությա՞ն հետեւանք էր, քանի որ ձեր պահանջներին գոհացում չէր տրվել, թե՛ նախազգուշացում այն բանի, որ ժամկետն ավարտվում է:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Լավ չեմ հիշում:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեզ հայտնի է, որ չորսդ էլ, նախքան ձեր կոնկրետ գործողությունների վերլուծումը, մեղադրվում եք մոտ հիսուն հոգու արգելակալանքի ենթարկելու համար, ընդ որում՝ մահվան սպառնալիքով:
 Նախ եւ առաջ դուք ընդունո՞ւմ եք արգելակալանքի մեղադրանքը: Նման քայլի դիմած լինելու զգացողությունն ունե՞ք: "Արգելակալանքի ենթարկել" նշանակում է որեւէ մեկին փակ տեղ, հսկողության ներքո պահել եւ արգելել տեղաշարժը: Դուք համաձայն եք այս հանգամանքին:

(Չորս մեղադրյալները համաձայնվում են:)

Լա՛վ: Սրան ավելանում է կապկպելը: Ո՞ւմ ձեռքերն էիք կապում եւ ինչո՞ւ: Որոշ պատանդների հետ այդպես վարվելու պատճառը ո՞րն էր:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նրանք ակնկալվածից անհամեմատ շատ էին:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք չէի՞ք կարծում, որ ներսում այդքան շատ մարդ կլինի: Պատանդների բազմությունը տեսնելով, դուք վախեցաք, որ ոմանք կընդվզեն եւ նրանց անգործունեության դատապարտելու համար՝ այդպես վարվեցիք:
 ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Բացի դրանից, մենք երկու վիրավոր ունեիք:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ո՞վ է կապկպել պատանդներին:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ե՛ս:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Մենա՞կ: Քանի՞ հոգու:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, ես եմ կապել, բայց չեմ հաշվել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք նրանց եւ մյուսների՝ ասենք թուրքերի միջեւ տարբերություն դրե՞լ եք: Հարցրե՞լ եք, թե ո՞վ է հայ, ո՞վ ֆրանսիացի: Պարզ է, որ երկու ազգերի ներկայացուցիչներ էլ եղել են:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես տարբերություն դրել եմ կանանց ու տղամարդկանց միջեւ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Իսկ ձեր խմբում աստիճանակարգում գոյություն ունեցե՞լ է: Մյուս երկուսը

"շարքայիննե՞ր " են համարվել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ղեկավարը ես եմ եղել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դո՞ւք՝ Միսլյա՛ն:

ՄԻՍՅԱՆ - Այո՛, բայց մեզնից յուրաքանչյուրը գիտեր, թե ինչ պիտի աներ հյուպատոսարանում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն նախօրոք ծրագրված էր, որ ղեկավարը դուք էք լինելու, ձեր վիրավորվելուց հետո՞ է "ջահը փոխանցվել " Գյուզելյանին:

ՄԻՍՅԱՆ - Այո՛, այդպես է եղել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք հենց սկզբից լավ մտածե՞լ էիք, թե ինչպես եք փոխհարաբերության մեջ մտնելու ուստիկանության հետ: Որոշե՞լ էիք, որ բանակցությունները ընդհանուր առմամբ Գյուզելյանն է վարելու: Նա է, ասենք, կապ հաստատելու ֆրանսիացի ուստիկանների հետ: Թե՞ դրա պատճառն այն է, որ նա ձեր չորսից ամենալավն է ֆրանսերեն խոսում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, դա ճիշտ է, մեզնից միայն Գյուզելյանը ֆրանսերեն գիտեր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Արգելակալանքի փաստն ապացուցվեց, բայց նախաքննությունը նշում է՝ "մահվան սպառնալիքով արգելակալանք ": Դուք այս մեղադրանքն ընդունո՞ւմ եք, կարո՞ղ եք ասել, որ՝ այո՛, սպառնացել ենք մարդկանց:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Նախ՝ ես ուզում եմ նշել, որ մենք թուրք ժողովրդի հանդեպ ոչինչ չունենք: Մեր պայքարը թուրքական կառավարության դեմ է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Համաձայն եմ, բայց հյուպատոսարանում գտնվող թուրքերը միայն արգելափակվե՞լ են, թե՞ մահվան սպառնալիքի էլ են ենթարկվել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մենք ոչ ոքի չենք սպառնացել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ոչ մի պատանդ ուղղակի ահաբեկման չի ենթարկվել: Պարզապես, մենք նրանց բացատրել ենք, որ պետք է հանգիստ մնան: Ահա՛ բոլորը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Իսկ եթե հանգիստ չմնային, իրենց կյանքը վտանգի կենթարկվե՞ր:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես նրանց, նույնիսկ ֆրանսիացի ուստիկաններին ասել եմ, որ հյուպատոսարանը կպայթեցնենք, բայց միմիայն այն բանի համար, որ տեղներում մնան: Որովհետեւ եթե թողնեի, բոլորը կհեռանային, ոչ ոք չէր սպասի:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք ընդունո՞ւմ եք, որ նույնիսկ ձեր հայտարարագրի արտահայտություններում մահվան սպառնալիք կա: Ձեր՝ "Եթե մեր պահանջները տասներկու ժամվա ընթացքում չկատարվեն, հյուպատոսարանում գտնվող բոլոր պատանդները կոչնչացվեն, իսկ զինված հակահարձակման դեպքում մենք անհապաղ, անվարան ներսի բոլոր մարդկանց հետ շենքը կպայթեցնենք ", ձեռակերպումը մահվան սպառնալիք չէ՞:

Դուք չե՞ք ընդունում, որ մուտքի դռան տակ կամ որեւէ այլ վայրում ռումբ տեղադրելն ինքնին մահվան սպառնալիք է: Չե՞ք ընդունում, որ եթե ձեր պատանդին մոտեցնում եք պատուհանին, զլխին լիցքավորված զենք էք պահում, մահվան սպառնալիքի էք ենթարկում: Հենց դատական գործում, ես անունները չեմ նշել, բայց հաշվել եմ, տասնչորս վկա, տասնչորս պատանդ հայտարարել են, որ մահվան սպառնալիք են լսել: "Եթե մեր պահանջները չբավարարեն, ամեն ինչ կպայթեցնենք, շենքը օդը կհանենք, այնպես որ ձեզ հանգիստ պահեքեք ", մի թե սա մահվան սպառնալիք չէ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք զինված գործողություն ենք կատարել, այսինքն անձամբ ես միանշանակ ընդունում եմ, որ մահվան ահ եղել է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն դուք մեղադրանքն ընդունում եք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ԲԱՍՄԱԶՅԱՆ - Ես էլ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Ես չէի ուզում միջամտել, պարոն նախագահ, բայց քանի որ դուք խոսում եք մահվան սպառնալիքի մասին, ելնելով իրենց հայտարարագրի բովանդակությունից, ինձ թույլ եմ տալիս ճշտելու, որ իմ կարծիքով, սպառնալիքն ուղղված է եղել դրսում գտնվողներին, որպեսզի իրավագործություն հաղորդվի գրավման գործողությանը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Համենայն դեպս ես ձեզ հիշեցնում եմ, որ վկայություն տված տասնչորս հոգին, գործնականում եթե ոչ բոլորը, ապա պատանդների մեծ մասը հայտարարել են, որ, ինչպես ես

սովորաբար լինում է նման դեպքերում, մթնոլորտը հետզհետե նկատելիորեն հանդարտվել է: Որոշ արգելափակվածներ նշում են նույնիսկ, որ երբ ամեն ինչ վերջացել է, Գյուլգեյանը եւ Բասմաջուսնը սեղմել են պատանդների ձեռքերը, ներողություն խնդրել լարվածության համար... Իսկ սա նշանակում է, որ սկզբում իրավիճակն անհամեմատ գրգռված է եղել, քան վերջում:

Մնում է ավելացնել, որ դատական գործում ումանք ասում են այն, ինչ որ դուք, մյուսներն էլ՝ ճիշտ հակառակը:

Այժմ, եթե դեմ չեք, կետ առ կետ անդրադառնանք յուրաքանչյուրի գործողություններին, բայց մինչ այդ տասնհինգ-քսան րոպե ընդմիջում տանք:

Հայտարարվում է ընդմիջում:

Նիստը վերսկսվում է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մենք անդրադառնալու Ենք չորս մեղադրյալների կոնկրետ մեղադրանքների հարցերին, որոնք հետեւյալներն են.

1. Հսկիչ-պահապան Էոզենի մահը, որի համար մեղադրվում է պարոն Գյուլգեյանը:
2. Պարոն Բալթաօղլուի վիրավորվելը, որը վերագրվում է պարոն Գյուլգեյանին:
3. Պարոն Բլոնդելի հրազենային վերքը, որը վերագրվում է պարոն Սիսյանին:
4. Վերջապես՝ պարոն Ինալ Կայայի վերքերը, որոնց պատասխանատվությունն ընկնում է պարոն Ջուլֆայանի վրա:

Ինձ թվում է՝ անհնար է ասել, թե ժամանակագրական ճշգրիտ ինչ հաջորդականությամբ է այս ամենը տեղի ունեցել: Նախ նման իրադարձություններն անխուսափելիորեն ուղեկցող մեծ խառնաշփոթի հետեւանքով, ինչպես նաեւ վկաների հայտարարությունների տարբերության, որը, ինչ խոսք, բացատրվում է թարգմանության դժվարություններով:

Նախ անդրադառնանք ձեզ, պարոն Սիսյան:

Դուք մեղադրվում եք պարոն Բլոնդել կոչվող անձնավորությանը կանխամտածված սպանության փորձ կատարելու մեջ:

Սկզբում, տիկնայք եւ պարոնայք երդվալներին տեղեկություն հաղորդելու համար (պարոն Բլոնդելին կլսենք վաղը), ուզում եմ հրապարակել տուժողի ներկայացրած տարբերակը: Նա հայտարարել է հետեւյալը. ինքը եղել է երկու գործընկերների հետ, որոնք կոչվում են Շեւի եւ Կարիե: Շեւին նա է, ով փորձել է բացել դուռը եւ, որպես պատասխան, դռան միջով կրակոցներ է ստացել, որից հետո երկու ոստիկանները բարձրացել են գլխավոր սանդուղքով: Ինքը՝ Բլոնդելը ոչ թե համազգեստով է եղել, այլ քաղաքացիական հագուստով, միայն ոստիկանական թեւկապ է ունեցել եւ, ինչպես արդեն ասվեց, ծաղկամարզի միջով անցել, պատուհանով (զծագրին նայեցեք, աջ կողմի ներքեւում է) թափանցել է անձնագրային բաժանմունք...

Վաղը կաշիատենք այս ամենը պարզաբանել, որովհետեւ գործի մեջ որոշակիորեն պարզ չէ՝ նա հայտնվում է անձնագրային բաժանմունքի՝, թե կողքի՝ մյուս անցուղում, որն առաջնորդում է թիվ մեկ միջանցքը:

Պարոն Բլոնդելը հայտարարել է, որ անցուղում, ինչպես նաեւ անձնագրային բաժանմունքում նա տեսել է հատակին ընկած երկու մարմին: Ոստիկանը չի ճշգրտել՝ խոսքը ոճրագործությամբ, պաշտպանվելու համար պարզապես մեկնված, թե՛ այնպիսի երկու անձանց մասին է, որոնց ստիպել են պառկել:

Ըստ իր խոստովանության, հենց այդ պահին էլ բղավել է՝ "Ոստիկանություն՝ նն է, ձեռքներդ վեր" եւ մի մարդ, այդ հրահանգից անմիջապես հետո, զենքը ձեռքին հայտնվում է դռան շրջանակի մեջ եւ երեք անգամ կրակում իր ուղղությամբ: Պարոն Բլոնդելը ասել է. "Ես պնդում եմ, որ առաջինը այդ մարդը կրակեց իմ վրա կամ իմ ուղղությամբ":

Նա ինքն էլ զինված է եղել: Պարոն Բլոնդելը ոստիկան է, իր տրամադրության տակ ունի 9 միլիմետրանոց Մանհուրին ատրճանակ: Նա դիմադարձել է այդ ձեռով հայտնված մարդու կրակոցներին՝ ինքն էլ է երկու անգամ կրակել: Այնուհետեւ մի կողմ է թեքվել եւ ըստ իր խոստովանության, լսել է, թե ինչպես մարդը ցավից ճիչ է արձակել, ընկել կամ նետվել է հատակին: Վկայությունն այսքանով ավարտվում է: Դրանից անմիջապես հետո ոստիկանը պատուհանից դուրս է գալիս, ծաղկամարզով հասնում գործընկերներին:

Նախ լուսանկարին նայելով, ապա նաեւ առերեսման ժամանակ ոստիկանը հայտարարել է. "Ես վստահ եմ՝ իմ հակառակորդը այստեղ ներկա պարոն Սիսյանն է":

Տեղագնում մից նույնպես որոշակի է դառնում, որ կրակոցներն արձակվել են մինչև թիվ մեկ միջանցքը կամ առնվազն անձնագրային բաժանմունք տանող անցուղում: Այո, կրակոցներ եղել են, բայց առայժմ չենք կարող ասել, որոշակիորեն չգիտենք՝ կրակողը պարոն Սիսյանն է եղել: Կրակոցների հետքեր կան պատերին, մետաղե գրասեղանին, պատուհանին, դրանից բացի՝ անձնագրային բաժանմունքում երկու գնդակ է գտնվել:

Հարկ եմ համարում հիշեցնել, որ պարոն Բլոնդելը զինված է եղել 9 միլիմետրանոց Մանհուրինով, եւ ըստ պարոն Սիսյանի մարմնի շոդանկարման, փորձագետները եզրակացրել են. "Գնդակները բավական խոշոր տրամաչափի են եղել, ութ կամ իննը միլիմետրանոց": Մի հանգամանք, որը եւս հաստատում է, որ Սիսյանին ամենայն հավանականությամբ վիրավորել է պարոն Բլոնդելը: Պարոն Սիսյան, գործից երեւում է, որ դուք միշտ ընդունել եք, որ պարոն Բլոնդելի եւ ձեր միջեւ փոխհրաձգություն է եղել, առաջինը ինքն է կրակել ձեր ուղղությամբ, դուք պաշտպանվել եք: Հիշենք, որ Բլոնդելը, ի հարկե, հակառակ վարկածն է ներկայացնում: Նա ասում է. "Դռների մեջ հայտնված անձնավորությունն առաջինը երեք անգամ կրակեց իմ ուղղությամբ, ես միմիայն պաշտպանվել եմ":

Երեկ մենք նկատեցինք, որ մեղադրյալները մեծ մասամբ բավական ազատ են արտահայտվում ֆրանսերեն: Ես կուզեի, որ նրանք ջանք թափեին ու հնարավորին չափ փորձեին ֆրանսերեն խոսել: Թարգմանը թող միջամտի միայն այն դեպքում, երբ օգնության կարիք լինի:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԹԵՅՅԱՆ - Ընդմիջման ժամանակ պարոն Աիսյանն ինձ ասաց, որ թյուրիմացություններից խուսափելու համար ինքը կնախընտրեր, որ հարցերն իրեն ուղղվեն հայերեն, որոնց ինքը կջանա ֆրանսերեն պատասխանել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն աշխատեք ճշգրիտ թարգմանել: Նա ընդունում է, որ փոխհրաձգություն է տեղի ունեցել իր եւ ոստիկան Բլոնդելի միջեւ, եւ ինքը կրակել է նրա ուղղությամբ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ պահին ի՞նչ զենք է եղել ձեռքին:

ՄԻՍԼՅԱՆ - 9 միլիմետրանոց Հերստալ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բլոնդելը հայտարարում է, որ ինքը բղավել է. "Ոստիկանություն՝ ւնն է, ձեռքներդ վե՛ր":

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես երբեք "ոստիկանություն" բառը չեմ լսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ դեպքում ինչո՞ւ է հայտնվել դռան մեջ կամ անցուղու սկզբում:

ԹԱՐԳՄԱՆ (Սիսյանի կողմից) - Նա պնդում է, որ ինքը չի եղել թիվ մեկ միջանցքը եւ անցուղին միացնող դռան մեջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հապա որտե՞ղ է եղել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Երբ վիրավորվեցի, հաղորդակցման սրահի դռան առաջ էի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Վարչական նիստերի սրահի՞:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Գծագրում երկու դուռ ենք տեսնում, որոնցից մեկը աջ, մյուսը ձախ կողմում է: Խոսքը ձախի՞ մասին է:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ պահին նա նկատե՞լ է ոստիկան Բլոնդելին: Տեսե՞լ է մի մարդու, որի ձեռքին զենք է եղել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես նրան տեսա իմ վրա կրակելուց հետո:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Անմիջապե՞ս է վիրավորվել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Եթե ես ճիշտ եմ հասկանում, դրանից հետո է նկատել իր վրա կրակող անձնավորությանը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ճիշտ այդպես:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Երբ դուք նրան տեսաք, նկատեցի՞ք, որ թեւին ոստիկանական տարբերանշան կա:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Ասում է՝ տարբերանշան չի տեսել, որովհետեւ փախել է միջանցքի ուղղությամբ...

Ոստիկանն է փախել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ընդունո՞ւմ է, որ ինքն էլ է կրակել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, կրակել եմ, բայց ոչ նրա վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նրա ուղղությամբ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Նրա ուղղությամբ, բայց ավելի բարձր, չափազանց բարձր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Որից հետո ոստիկանը շրջվել ու ուղղվել է դեպի պատուհան՞ը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Պատուհանը ես չեմ էլ նկատել: Գիտեմ միայն, որ կրակել եմ ինչ-որ մեկի ուղղությամբ, անհամեմատ բարձր, որից հետո նկատել եմ, որ փախչում է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քանի՞ անգամ եք կրակել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Կարծում եմ՝ երեք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա լսե՞ց, թե քիչ առաջ ես ինչ ասացի: Իր տարբերակը հետեւյալն է. "Ես եղել եմ վարչական նիստերի սրահի թիվ մեկ դռան առաջ, լսել եմ կրակոցներ, զգացել եմ, որ վիրավոր եմ, որից հետո միայն անձնագրային բաժանմունքում ինչ-որ մեկին եմ նկատել, որը թվում էր, թե փախչում է բաժանմունքի խորքը, դեպի պատուհանը: Ես չեմ տեսել նրա թեւի ռստիկանական տարբերանշանը, կրակել եմ երեք անգամ, բայց օդում՝ դեպի առաստաղ": Մա նշանակո՞ւմ է, որ նա ռստիկան Բլոնդելի վրա կրակելու միտում չի ունեցել:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո, այդպես է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ հարցին կանդրադառնանք վաղը, երբ ռստիկան Բլոնդելն այստեղ լինի, տեսնենք կկարողանա՞նք լուծել հակասությունը:

Գործի մեջ այնպիսի տվյալներ չկան, որոնցով հնարավոր լինի պարզաբանել այս կամ այն վարկածը: Փաստերը շատ քիչ են: Հյուպատոսարանի երկրորդ հսկիչ-պահապանի հայտարարությունները, խոստովանենք, պետք է ընդունել մեծագույն վերապահությամբ, որովհետեւ կան բաներ, որոնք չէին կարող տեղի ունենալ այնպես, ինչպես ինքն է ներկայացնում, մանավանդ որ հենց իր՝ պարոն Գալի Ֆահրիի ենթադրությամբ, ինքն է վիրավորել Միսլյանին: Նա պատմում է, որ հայերից մեկն իբր զենքը ցած է նետել, ինքը վերցրել է մի քանի անգամ կրակել է նրանց ուղղությամբ: Գալի Ֆահրիի ասելով, այդ կրակոցներից հետո Միսլյանը ճոճվել է, ուստի կարծում է, որ ինքն է նրան վիրավորել... Այս ամենը բացատրում է: Կարծում եմ որոշակի դարձավ, որ Միսլյանին վիրավորել է Բլոնդելը: Բացի դրանից, դժվար է պատկերացնել, թե ինչպե՞ս է հսկիչ-պահապանը վերցրել հայերի՝ գետին նետած ատրճանակը, կրակել նրանց ուղղությամբ եւ այլն, եւ այլն, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ ինքն էլ է անձնական զենք ունեցել, այնպես որ, եթե ուզեր, ինչո՞ւ պիտի իրենը չօգտագործեր...

Ուրեմն, հսկիչ-պահապան Գալի Ֆահրիի վկայություններին պետք է մեծագույն ողջամտությամբ վերաբերվել:

Մյուս վկան՝ պարոն Դիդիե Ֆլեորին ազգությամբ ֆրանսիացի է, մենք նրան վաղը կլսենք: Ըստ էության նա տեղեկացնում է, թե տեսել է անցուղու եւ թիվ մեկ միջանցքի միջեւ գտնվող դռան բացվելը, ինչպես նաեւ ինչ-որ մեկին, որը մոտավորապես այդ նույն տեղից կրակել է մարտախմբի անդամներից մեկի ուղղությամբ, ընդ որում Ֆլեորիի նկարագրած մարտախմբի անդամի գտնված տեղը լիովին համընկնում է այն վայրին, որտեղ եղել է Միսլյանը: Նա այդպես էլ ասել է. "Մարտախմբի այդ անդամը կանգնած էր թիվ մեկ միջանցքը վարչական նիստերի սրահից բաժանող դռան մեջ":

Վկա Ֆլեորիի հայտարարությունից կարելի է հետեւցնել, որ անձնագրային բաժանմունքից ոչ հեռու գտնվող անձն է առաջինը կրակել մարտախմբի անդամի, այսինքն Միսլյանի ուղղությամբ: Փաստը միայն այս վկայի խոսքերն են, որի վրա հենվելով, ռստիկան Բլոնդելը, եթե ի հարկե ներկայանա, թերեւս վերականգնի ճշմարտությունը, ընդունի, որ նախ՝ կրակել է ինքը, իսկ Միսլյանը հակադարձել է:

Քանի որ մենք քննարկում ենք մասնավոր դեպքեր, կվարվենք հետեւյալ կերպ: Ամեն գործողության անդրադառնալուց հետո ես կդիմեմ ձեզ, իմանալու համար, թե արդյոք տալու հարցեր ունե՞ք:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, այս առաջին գործողության վերաբերյալ պարոն Միսլյանին ի՞նչ հարցեր ունեք տալու:

ԱՏԵՆԱԳԱՆ - Եթե դուք իմանայիք, որ ձեր դիմաց ռստիկան է կանգնած, անկախ ամեն ինչից, կկրակեի՞ք:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես չգիտեի, թե նա ո՞վ է, երբ նրա ուղղությամբ կրակ էի բացում:

Ես գործում էի պահի ազդեցության տակ, չեմ կարող այժմ որոշակի ասել՝ կկրակեի՞, թե՞ ոչ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քաղաքացիական հայցվորները հարցեր ունե՞ն:

ՓԱՍՏԱԲԱՆ ՍԱՐԴԱ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն ընդհանուր դատապաշտպանը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՊԱՇՏՊԱՆ - Հարցեր տալու համար կսպասեմ առերեսմանը: Համենայն դեպս՝ մի ճշտում փորձեմ կատարել: Ես ուզում եմ վերհիշել այն հայտարարությունը, որ մեղադրյալը կատարել է նախաքննության օրը: Նա մեզ կարո՞ղ է ասել՝ ինքն իրեն հաշիվ տվե՞լ է, թե որտեղից է գալիս կրակոցը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛, գիտեի, որովհետեւ իր դիմաց էի, տեսնում էի նրան՝ զենքը ձեռքին:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՊԱՇՏՊԱՆ - Երբ վիրավորվեցիք, դուք հրազենի հարված էիք ստացել, անդրադարձա՞ք, թե որ կողմից կրակեցին ձեր վրա:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՊԱՇՏՊԱՆ - 1983 թվականի մարտի 25-ին քննիչին ասել եք "ո՛չ", այսօր "այո՛" եք ասում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԹԵՅՁԱՆ - Դա Միսյանի եւ Բլոնդելի՝ այս գործի կապակցությամբ արձանագրության մեջ եղած միակ հակասությունը չէ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՊԱՇՏՊԱՆ - Ի հարկե, ուրիշ շատ-շատերը կան... Այժմ եթե դուք թույլ չեք տալիս հարցեր տալ, ձեռնպահ կմնամ...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Քանի որ վկա Ֆլեորին վաղը չի ներկայանալու, պարոն ընդհանուր դատապաշտպանի դիտողությանը պատասխանելու համար Ֆլեորիի ասածներից երեք տող կարդամ...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ես հայտարարեցի, որ վաղը բարձրաձայն կընթերցվի:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Իրադրությունում, ուր տեղի է ունեցել այդ ամենը, Միսյանը չէր կարող իմանալ, թե գնդակը ո՞ր կողմից է գալու, նա կրակել է այն ուղղությամբ, որտեղից որ եկել է...

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՊԱՇՏՊԱՆ - Չեմ ուզում դա քննարկման նյութ դարձնել, վկայակոչում եմ նրա պատասխանը: Ես ընդամենը հարց տվեցի, չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ նման ընդվզում առաջացրեց:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Կարո՞ղ է նա մեզ ճշգրիտ ցույց տալ, թե մարմնի ո՞ր մասն է խոցել գնդակը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այստեղ... (ցույց է տալիս կրծքի աջ կողմը):

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Որտե՞ղ է այժմ գնդակը:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այստեղ (ցույց է տալիս աջ կողմը):

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ես հարցնում եմ, որ հիշենք այդ մանրամասնը, սա՛ է իմ նպատակը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ: Դառնանք Ջուլֆայանին: Կանխամտածված սպանության փորձ՝ պարոն Ինալ Կայայի անձի նկատմամբ:

Դեպքերը տեղի են ունենում գլխավոր հյուպատոսի գրասենյակում եւ զուգարանների առջեւ: Հարկ է նշել, որ հրաձգական փորձաքննությամբ անհնար է ճշտել, թե ի՞նչ գենքով է վիրավորվել Ինալ Կայան, հենց ինքը՝ Ջուլֆայանը: Դա իրենցից ենք մենք տեղեկանում, քանի որ Ջուլֆայանը նախաքննության ժամանակ ընդունում է, որ ինքը Կալաշնիկով ինքնաձիգ է ունեցել, ինչպես Ինալ Կայան է ընդունում, որ զինված է եղել հյուպատոսարանին պատկանող ատրճանակով:

Եթե ցանկություն ունենաք, վաղը մենք կունկնդրենք Ինալ Կայային, իսկ այսօր կվարվենք այնպես, ինչպես քիչ առաջ վարվեցինք: Հրաձգական փորձաքննությունից մենք գիտենք, որ Ինալ Կայայի ատրճանակն արտանետել է երկու պարկուճ, որոնք գտնվել են զուգարանում, կրակել է մի գնդակ, որը գտնվել է գրասենյակում: Հետագա ասելիքս չի նշանակում, որ Ջուլֆայանն իր ինքնաձիգով տասնհինգ գնդակ է կրակել Ինալ Կայայի վրա. ուղղակի ես ուզում եմ հիշեցնել հայտնի այն տվյալը, որ հյուպատոսի առանձնասենյակում գտնվել է Կալաշնիկովի 7.62 միլիմետրանոց տասնհինգ պարկուճ, եւ այն, որ ինքնաձիգը կրակել է վեց գնդակ, որոնք նույնպես գտնվել են տեղում:

Մեզ հայտնի է նաեւ, որ այդ նույն ինքնաձիգի փամփուշտը ծակել-անցել է պատերից մեկը, քանի որ կրակոցի հետքեր կան գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակի, զուգարանի, քիչ հեռու գտնվող մշակութային կցորդի գրասենյակի միջեւ գտնվող տարածքում:

Վերջապես մենք գիտենք, քիչ առաջ տեսանք, որ այդ նույն Կալաշնիկովին փամփուշտ է դիպել, մետաղական մասի վրայի հետքը շատ լավ երեւում է:

Վաղը մենք կլսենք քաղաքացիական հայցվորներին, այժմ նշենք, որ նախաքննության ժամանակ, սկզբնական շրջանում, պարոն Ինալ Կայան չի ասում, որ ինքը կրակել է Ջուլֆայանի վրա: Ընդունում է, որ ձեռքին ատրճանակ է եղել, որով կարող էր կրակել, բայց օգտագործել է միմիայն Ջուլֆայանին զինաթափելու փորձ անելու համար:

Ի վերջո, սակայն, պարոն Ինալ Կայան ընդունում է, որ ինքնաձիգով անձնավորությունը, այսինքն Ջուլֆայանը զուգարանից շարժվում է գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակի ուղղությամբ:

Առաջինը ինքն է կրակում Ջուլֆայանի կամ նրա ձեռքին գտնվող զենքի ուղղությամբ, որին իր ինքնաձիգի կրակոցով հակագրում է Ջուլֆայանը, որից հետո Ինալ Կայան ինքնաբերաբար երկրորդ անգամ է կրակ բացում:

Ահա՛ իրավիճակը՝ ըստ գործի:

Պարոն Ջուլֆայա՛ն, այժմ դուք պիտի պատմեք, թե այդ ամենն ինչպե՞ս է տեղի ունեցել:

Նրա ձեռքին զենք եղել է հենց սկզբի՞ց, թե՞ Ինալ Կայայի դիմադարձությունից քիչ առաջ:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ (Թարգմանի միջոցով) - Դիմադարձությունից քիչ առաջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրիշ հարց: Կալաշնիկով ինքնաձիգը դրվա՞ծ էր որեւէ տեղ, թե՞ նա վերցրել է իր ընկերոջից:

ՋՈՒԼՖԱՅԱՆ - Երբ ես հյուպատոսարան մտա, իմ ձեռքին ուսապայուսակ կար, Կալաշնիկովը մեջն էր: Հենց նկատեցի, որ իմ բարեկամը՝ Ալեքսը...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Խոսքը Գեորգ Գյուզելյանի մասին է:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - ...հակամարտության մեջ է ուստիկանի հետ, պայուսակից հանեցի Կալաշնիկովը:
 Դռներին մեջ ես նկատեցի մեկին, որն ինձ էր նայում ու անմիջապես սրահի խորքը փախավ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն ի՞նքն էլ է գտնվել թիվ մեկ միջանցքում:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ի հարկե, թիվ մեկ միջանցքում էի: Ես, ուրեմն, պայուսակս ցած դրի ու հետապնդեցի
 այն մարդուն, որը վարչական նիստերի սրահի խորքը մտավ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ինքը նրան հետապնդել է վարչական նիստերի սրահում:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՛, ես վարչական նիստերի սրահի դռնից նայում էի փոխհյուպատոսի
 աշխատասենյակի կողմը, աշխատասենյակի ներսը եւ այդ պահին դուռը, որը գտնվում էր սենյակի
 հակառակ ծայրին, պատուհանների ուղղությամբ, փակվեց:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Փոխհյուպատոսի եւ ընդհանուր հյուպատոսի աշխատասենյակների միջև՝ գտնվող
 դուռը:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՛: Ես մոտեցա փակված դռանը, բացեցի, շրջվեցի դեպի պատուհանները եւ նրան, ով
 գտնվում էր գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակի ներսում, հրամայեցի դուրս գալ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Առանց տեսնելո՞ւ: Դուք նրան չէիք տեսնում, չէ՞:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ի հարկե, չէի տեսնում, բայց հրամայեցի... Նա չպատասխանեց: Ես կրկնեցի հրամանը
 եւ ուղղվեցի դեպի հաղորդակցության դուռը, որը ամենայն հավանականությամբ տանում էր դեպի
 զուգարան: Հաղորդակցության այդ դուռը կիսաբաց էր: Մինչ կրկնեի հրամանը, զուգարանի
 միջանցքում, այդ փոքրիկ սենյակում գտնվող ինչ-որ մեկը կրակեց իմ վրա:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Նա տեսե՞լ է ձեռքը, որն իր վրա գենք է ուղղել:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ես հենց դա էի ուզում ասել: Այդ պահին ձեռքը, որ իմ վրա էր ուղղել գենքը, մի քանի
 անգամ կրակեց, որից հետո անհայտ անձնավորությունը փախավ դեպի միջանցք, պատուհանների
 ուղղությամբ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Նա վստահ՞ է, որ մի քանի անգամ են կրակել: Մինչեւ այդ պահը թվում է, թե միայն մեկ
 կրակոց պիտի եղած լինի:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Վստահ եմ, որ մի քանի անգամ են կրակ բացել:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Հետո՞:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Հետո ես էլ փորձեցի կրակել:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Փորձե՞լ է, թե՞ կրակել:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Գնդակը չթռավ, որովհետեւ փակադակը չէի բացել:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն, նա ուզել է կրակել իր ինքնաձիգով, բայց չի հաջողվել, որովհետեւ փակադակը
 հանած չի՞ եղել:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Հենց այդ պահին էլ, դեպի սենյակի խորքը նահանջելով, բացեցի:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Քանի՞ անգամ է կրակում, կրակահերթ բաց թողնում:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Միայն մեկ անգամ, մեկ կրակահերթ: Ես շատ լավ հասկանում էի, թե ինչ եմ անում:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Նա զգացե՞լ է, որ վիրավոր է:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Անշուշտ, գիտեի, որ վիրավորված եմ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ո՞ր պահին է զգացել, որ վիրավոր է: Ինքը մեզ ասում է. "Ես տեսա մի ձեռք, որ գենք էր
 բռնել, որը դուրս ելավ դռնից եւ բազմաթիվ անգամներ կրակեց": Մինչդեռ նախաքննության ժամանակ
 Ինալ Կայան ցուցմունք է տվել, որ միայն մեկ անգամ է կրակ բացել: Ջուլֆայանը այդ պահին է զգացել,
 որ գնդակ է դիպել իր ինքնաձիգին:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ինչ խոսք, գենքն ուղղված էր իմ վրա:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Նրա ձեռքին ինքնաձիգ է եղել: Ինալ Կայայի կրակոցը դիպել է ինքնաձիգին: Սա կարելու
 հանգամանք է: Ջուլֆայանի գենքի փողը պետք է թեքված լիներ մի կողմի վրա կամ օդն ուղղված լիներ:
 Ինքն զգացե՞լ է, որ ձեռքի ինքնաձիգին գնդակ է դիպել: Նման հարցերը հանգամանակից
 պատասխաններ չեն ակնկալում: Նա հարված զգացե՞լ է, թե՞ ոչ:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Իմ գենքի վրա գնդակի հարված չեմ զգացել: Կարող եմ միայն ասել, որ կրակել են իմ
 ուղղությամբ, եւ ես վիրավորվել եմ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Այդ նույն պահին էլ ինքը համազարկ տվել:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՛, այդպես է եղել:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Քանի որ հրացանազարկը Ինալ Կայային էր ուղղված, հսկիչ-պահապանը կրակե՞լ է
 երկրորդ անգամ:
 ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՛, ի հարկե, նա երկրորդ անգամ էլ կրակեց:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Մեղադրյալն ասում է, որ նկատել է դռնից ուղղված գենքը: Իր դիմաց Ինալ Կայան է եղել:
 Ի՞նչ դիրքով: Չպետք է մոռանալ, որ հսկիչ-պահապանն էլ ծանր վիրավոր է եղել: Նա Ինալ Կայային
 որեւէ դիրքով տեսե՞լ է, երբ կրակել է իր վրա:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Ո՛չ, ես նրան չեմ տեսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Եթե Ինալ Կայային ոչ մի ակնթարթ չի տեսել, ինչպե՞ս է բացատրում իր վիրավորվելը: Պետք է, որ իրենք դեմ-դիմաց լինեին, ընդ որում՝ ոչ նույն դիրքով: Պարոն Ինալ Կայան անկասկած առաջ է հակված եղել: Եթե նրանք դեմ-դիմաց էլ չեն եղել, իրար տեսել են: Ջուլֆայանը որեւէ ակնթարթ անպայման պետք է տեսած լինի Կայային:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այդ սենյակում, զուգարանում մուրթ էր, լույս չկար...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քանի որ ինքը նրա վրա կրակել, վիրավորել է, ուրեմն որեւէ ակնթարթի դեմ-դիմաց եղել են: Պարոն փորձագե՛տ, պարզաբանե՛ք իրավիճակը...

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Նա կրակահերթ բաց թողեց, ահա, այս ուղղությամբ ու նահանջեց սենյակի խորքը, դեպի գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ կրակահերթը տասնհինգ գնդակի՞ց է եղել: Չե՞ որ դեպքի վայրում տասնհինգ պարկուճ է գտնվել, թե՛ նույն զենքով այլ կրակոցներ էլ են եղել:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Կարծում եմ, որ եղել են:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինքը կարծում է, որ տասնհինգ փամփուշտն էլ այդ պահի՞ն են կրակվել:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ապա երկուսն էլ վիրավորվել են: Հետո ի՞նչ է տեղի ունեցել: Խնդրում եմ չծավալվել...

Ջուլֆայանը վիրավորված է եղել, չէր կարող գործուն դեր ստանձնել: Նրա վիրավորվելուց հետո Գյուզելյա՛նն է այդ նույն սենյակը մտել:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Որպեսզի իրավիճակը լավ պատկերացնեք, ես ինձ թույլ եմ տալիս մանրամասնությունների մեջ մտնել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՛նչ մանրամասներ:

ՁՈՒԼՖԱՅԱՆ - Իմ հետ քաշվելուց հետո տեղի ունեցած մանրամասների: Երբ նահանջեցի գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակ, զգացի, որ իմ ետևում վիրավոր մի ուրիշն էլ կա, ու մենք երկուսով դուրս եկանք այդ սենյակից, մտանք փոխհյուպատոսի աշխատասենյակը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա այլևս ոչինչ չունի՞ ասելու արածների եւ պարոն Ինալ Կայայի հետ ունեցած փոխհրաձգության մասին

Գյուզելյա՛ն, այդ կապակցությամբ ձեզ հարցաքննե՛լ են: Դուք նկատե՛լ էք, որ Ջուլֆայանը վիրավորված է եղել: Օգնե՛լ էք, որ նա նստի կամ պառկի:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Կրակոցից մի քանի թույլ անց՝ նախքան սենյակից դուրս գալը, ես նրա ետևում էի: ՆԱԽԱԳԱՀ - Ըստ որոշ վկաների եւ հենց իրեն՝ Ինալ Կայայի, դուք, ձեր ընկերոջ վերքերը նկատի ունենալով, նման նախադասություն էք արտաբերել. "Թշնամին ստացավ իր պատիժը, բոլոր նրանք, ովքեր կդիմադրեն, իրենց պատիժը կստանան": Ճի՞շտ է, որ նման բան էք ասել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ, ճիշտ չէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ընդհանուր դատապաշտպա՛ն, հարցեր ունե՞ք:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՊԱՇՏՊԱՆ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ (Ջուլֆայանին) - Դուք նստեցե՛ք: Պարոն Գյուզելյա՛ն, անդրադառնում ենք Ձեմալ Էոզենի նկատմամբ կանխատեսված սպանության խնդրին:

Սկզբում, երբ ձեզ այդ կապակցությամբ հարց են տվել, դուք չէք ցանկացել պատասխանել, բայց հետո քննիչներին խոստովանել էք, որ ձեր կրակոցն է եղել պարոն Էոզեն Ձեմալի մահվան պատճառը: Այսօր էլ նույնը հաստատո՞ւմ եք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մյուս երեք մասնակիցները, գործից ելնելով, պնդում են, թե իրենք չեն տեսել՝ ինչպես է դա տեղի ունեցել: Նրանց զբաղվածությունը թույլ չի տվել ականատես լինել թուրք պահապանի սպանությանը: Այդպե՛ս է:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, պարոն նախագա՛հ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ դիպվածի մասին մյուս վկաների հայտարարությունները տարբեր են, այնպես որ շատ դժվար է հիմնավոր, որոշակի կարծիք կազմել: Հիշեցնում եմ, որ դրա պատճառը իրադրության խառնաշփոթությունն է, ինչպես նաև այն խառնաշփոթությունը, որն առկա է վկաների ցուցմունքներում:

Ամեն դեպքում՝ ես ուզում եմ հիշեցնել մանրամասները: Ի հարկե, որոշակի հայտնի չէ, թե որտե՞ղ է կատարվել միջադեպը՝ վարչական նիստերի սրահի ներսո՞ւմ, թե՞ մուտքի մոտ: Պարզված է միայն, որ գնդակի հարվածն ստանալուց հետո պարոն Էոզենը ընկել է կամ նրան պառկեցրել են թիվ մեկ միջանցքի մեջտեղում, տեսնո՞ւմ էք գծագրի վրա նշանը, "արյուն եւ այլն" մակագրությունը:

Հարկ եմ համարում հիշեցնել նաև, որ հրաձգական փորձաքննությունը այնպիսի տվյալ չի հատորում, որով հնարավոր լինե՞ր պարզել, թե ո՞ր պարկուճով, ինչպիսի՞ զենքով է սպանվել պարոն Էոզենը:

Վերջապես նշեմ, որ փամփուշտը մտել է քունքի ձախ, ելել ճակատի աջ մասից: Կրակոցի հետագիծը ձախից աջ, հետեւից առաջ է:

Դարձյալ տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներին տեղեկացնելու համար ուզում եմ, Գյուզեյա՛ն, հաղորդել ձեր հայտարարությունների բուն էությունը, որոնք դեպքի կապակցությամբ արել եք: Սկզբում դուք ասում եք. "Ես ուղղվեցի դեպի թիվ մեկ միջանցքը":

Դա նշանակո՞ւմ է, որ, ըստ ձեզ, թուրք հսկիչ-պահապանի մահը տեղի է ունեցել Ինալ Կայայի եւ Ջուլֆայանի հակամարտությունից հետո:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Լա՛վ, այդ մասին հետո: Ուրեմն, "Ես ուղղվեցի դեպի թիվ մեկ միջանցքը, դեմ առ դեմ հանդիպեցի հյուպատոսարանի հսկիչ-պահապանին: Նա ձեռքին ասորճանակ ուներ: Իմ մի ձեռքին ասորճանակ կար, մյուսին՝ նոնակ: Հսկիչ-պահապանը չկրակեց, որովհետեւ մեր միջեւ պատանդ էր գտնվում: Ես կտրուկ մի կողմ թեքվեցի, մոտեցա հսկիչ-պահապանին ու զենքս քունքին սեղմեցի: Ասացի, որ ասորճանակը ցած գցի, չհնազանդվեց, նկատեցի, որ ուզում է կրակել, ես կրակեցի: Մենք քաշքշում էինք իրար, հսկիչ-պահապանը շարժում արեց, գնդակը նրան դիպավ":

Սա ձեր երեք հայտարարություններից մեկն է: Երկրորդում դուք ասում եք. "Ես հաստատում եմ, որ սպանված հսկիչ-պահապանը զենք ուներ եւ դիպվածի ժամանակ ձեռքում էր":

Հիշեցնեմ երրորդ հայտարարությունը. "Ես ու պահապանը քաշքշում էինք իրար: Նա ձեռքին զենք ուներ: Ես էլ: Այդ քաշքշոցի ժամանակ էլ իմ ասորճանակից գնդակը թռավ: Ես միայն մեկ անգամ եմ կրակել, երբ զենքը սեղմել եմ քունքին":

Համաձայն եք, որ դուք արել եք այս հայտարարությունները:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք ասում եք, որ այդ ամենը տեղի է ունեցել Ջուլֆայան-Ինալ Կայա միջադեպից հետո: Ինքնեդդ որտեղի՞ց էիք գալիս, որ ուղղվեցիք թիվ մեկ միջանցք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հյուպատոսի եւ Ջուլֆայանի փոխհրաձգությունից հետո ես հայտնվեցի Ջուլֆայանի ետեւում, մենք դուրս եկանք գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակից, ուղղվեցինք դեպի փոխհյուպատոսի աշխատասենյակը: Այնտեղ, աշխատասենյակի ետեւում, որտեղ գծագրում նշված է "զենք", երկու հոգի կային:

Մի քանի վայրկյան հետո կրակոց լավեց, որը գծագրի, ահա՛, այս մասում ծակեց-անցավ դուռը: Այդ ժամանակ ես քաշեցի նոնակի օղակը, որ գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակը մտնեմ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք նոնակի օղակը քաշեցի՞ք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, սենյակում մուտք էր: Բայց հենց դռան մոտ հասա, հենց որ կարողացա դուռը տեսնել, մի մարդու նկատեցի, որը գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակից էր ելնում եւ շարժվում դեպի թիվ երկու միջանցքը: Նա վազում էր: Ես հետ դարձա, մտա փոխհյուպատոսի աշխատասենյակը, կտրեցի-անցա, հասա վարչական նիստերի սրահ եւ սրահի ու թիվ մեկ միջանցքի անկյունում հանդիպեցինք իրար:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Այդ պահին ձեր ձեռքին ի՞նչ զենք կար: Օղակը քաշված նոնակով ի՞նչ էիք ուզում անել: Բաց նոնակը վտանգավոր է:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես այդ դեպքից հետո քաշեցի օղակը: Հակամարտության պահին ձեռքիս էր, որովհետեւ ամեն ինչ շատ արագ կատարվեց:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Թուրք պահապանի հետ բախվելու պահին նոնակը դեռեւս ձեր ձեռքի՞ն էր:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Մարսափելի է:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես չհասցրի նոնակի օղակը հետ սեղմել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Եթե ձեզ ճիշտ հասկացա, հսկիչ-պահապանի հետ հակամարտության ամբողջ ընթացքում բաց նոնակը ձեր ձեռքին է եղել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ստիպված էի, եթե թողնեի, կպայթեր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Այնուամենայնիվ, դա չափազանց վտանգավոր է: Դուք զբաղված էիք հսկիչ-պահապանով եւ ձեր ձեռքին առանց օղակի նոնակ ունեիք: Բավական էր մի պահ միայն մատները թուլացնել, եւ բոլորը կպայթեին:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Իմ պատկերացումով՝ նոնակը ձեր ձախ ձեռքում էր, չէ՞:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, այդպես էր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Աջ ձեռքում ի՞նչ զենք ունեիք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ձենքերից մեկն էր, բայց չգիտեմ, թե որը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ամենայն հավանականությամբ՝ ձեր զենքերը ձեռքից-ձեռք էին անցնում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Իրավացի եք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պահապանի ձեռքին էլ զենք կա՞ր:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, նա զենք ուներ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կրակե՞ց:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ: Ես չեմ տեսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք միշտ կրկնել եք, որ հսկիչ-պահապանը չի կրակել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այդ պահին՝ քաշքշռցի ժամանակ, չկրակեց:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այնուհետև պայքարի մեջ եք մտնում նրա հետ: Բացատրեցե՛ք, թե ի՞նչ պայմաններում

կրակեցիք հսկիչ-պահապանի գլխին: Ի՞նչ դիրքում էիք գտնվում, որքա՞ն հեռու էիք իրարից:

Ֆիզիկական ուժ գործադրեցի՞ք միմյանց նկատմամբ եւ ինչպե՞ս եղավ, որ սեղմեցիք ձգանն ու

փամփուշոտը հսկիչ-պահապանի գլուխը մխրճվեց:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք քաշքշռում էինք իրար. Մի պահ ես թելիս տակ առա նրա ատրճանակը, բայց հենց

որ հետ քաշեց, տեսա, որ պահել է ուղիղ իմ դիմաց: Ես արդեն ասել եմ, որ մենք իրար չափազանց մոտ

էինք, իմ ատրճանակը սեղմել էի նրա քունքին: Ու քանի որ իրենը չափազանց մոտ էր ինձ, ստիպված

եղա կրակել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այս ամենը նորություն է:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ո՛չ, ես առաջ էլ եմ նույնը ասել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք որոշակիորեն չէիք ասել, որ նրա ատրճանակը քսան սանտիմետր էր հեռու ձեր դեմքից:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես արդեն հայտարարել ու բացատրել եմ, թե ինչպես է ամեն ինչ տեղի ունեցել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի խոսքով, շարունակեք...

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես մի անգամ կրակեցի ու ամեն բան վերջացավ: Նա ընկավ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչո՞ւ սեղմեցիք ձգանը: Դուք ասում էիք, որ ատրճանակը նրա գլխին էիք պահել: Ինչո՞ւ կրակեցիք, ինչո՞ւ սպանեցիք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նախ՝ ես հսկիչ-պահապանին սպանելու միտք չունեի: Ես ամեն ինչ արեցի դրանից խուսափելու համար, բայց նրա զենքն արդեն դիպչում էր ինձ, իմ ձեռքին նռնակ կար, իսկ միջանցքում երեսուն հոգուց ավելի էր հավաքվել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, ընդունեցինք...

Երկու հիմնական հարց է առաջանում: Առաջին՝ այդ դիպվածում հսկիչ-պահապանը կրակե՞լ է, եւ երկրորդ՝ նա զենք ունեցե՞լ է:

Ես կարծում եմ, որ խնդիր չի առաջանա, հենց նոր դուք ասացիք՝ հսկիչ-պահապանը չի կրակել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Չի կրակել, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քանի որ ինքներդ եք ընդունում, որ չի կրակել, դրա վրա կանգ առնելու հարկ չկա: Հարց.

դուք հայտարարել եք, որ հսկիչ-պահապանը ձեռքին զենք ուներ, որը ձեր դեմքին շատ մոտ էր պահել:

Նա իսկապե՞ս զինված է եղել, թե՞ ոչ: Այս հանգամանքը փոխում է իրավիճակի բնույթը:

Իմ կողմից ի՞նչ կարող եմ ավելացնել: Այն, որ հսկիչ-պահապանի գործերում գտնվել է զենք ունենալու

եւ գործածելու իրավունք, որը, հասկանալի է, բացատրվում է իր աշխատանքի բնույթով: Այդ

իրավասությունը 1980-ի հոկտեմբերի 8-ին նրան շնորհել է ոստիկանական վարչությունը:

Կա մի վկա՝ Յազիզի Սելիմը, որին մենք վաղը կլսենք, բայց որի խոսքերը ես ուզում եմ մեջբերել: "Մեր

հսկիչ-պահապանը, - Էոզենի մասին ասել է նա, - ձեռքին զենք չունեցրեւ, թերեւս մարմնի որեւէ մասում

կրում էր, բայց ես չեմ տեսել": Քիչ ուշ, հակադարձությանն անդրադառնալով, նա ավելացնում է.

"Հսկիչ-պահապանը գոտու մեջ խրած զենք ուներ, բայց ես հանելը չեմ տեսել":

Ըստ գործի, իրականում նա միակն է, որ մի պահ ընդունում է, որ հսկիչ-պահապան Էոզենը կարող է զենք ունեցած լինել:

Կան եւս երեք վկաներ, որոնց հայտարարությունը պետք է մեծագույն վերապահությամբ ընդունել,

որովհետեւ իրականում նրանք շատ ավելի խոսում են Ֆահրի Գալիի միջադեպի, քան այն ամենի

մասին, ինչը հակադրել է պարոն Էոզենին եւ պարոն Գյուզելյանին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Այդ նույն պարոն Յազիզին (նայեցեք թիվ 534 համարանիշը) հայտարարում է,

որ հսկիչ-պահապանի հետ փոխհրաձգություն է տեղի ունեցել: Հասկանալի է, այդպիսի բան չկա, քանի

որ վկան թուրք է, ամեն ինչ խառնել է իրար:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ տողերը կարելի է կարդալ, քանի որ ձեր հիշատակած պարոնը վկա չի կանչված: Նա

հետեւյալն է ասում. "Մորուքավորը, - խոսքը ձեր մասին է, Գյուզելյան, - կարգադրեց տեղից չջարժվել,

անմիջապես մի քանի անգամ կրակեց: Մենք իսկույն եւեթ պատկեցինք հատակին... Դրանից հետո

ոչինչ չտեսա: Մորուքավորի ու հյուպատոսարանի հսկիչ-պահապանի միջեւ փոխհրաձգություն տեղի

ունեցավ: Առաջինը մորուքավորը կրակեց, գնդակը դիպավ հսկիչ-պահապանի գլխին: Հսկիչ-պահապանը մեկ անգամ կրակեց, բայց կարծում եմ՝ ոչ ոքի չվիրավորեց ":

Ուրեմն, ահա՛ մի վկայություն, ըստ որի՝ հսկիչ-պահապանը զենք է ունեցել:

Մի այլ վկա նախ ասում է, որ նրա զենքը չի տեսել, այնուհետև հայտարարում է, որ գոտիի արանքն է եղել, բայց չի հանել:

Ուրեմն, վստահությամբ կարելի է պնդել, որ ոստիկանը զինված է եղել: Պետք է ճշտել նաև երկու հանգամանք: Առաջին՝ խոսքը ինչպիսի՞ զենքի մասին է, եւ երկրորդ՝ ի՞նչ է եղել այդ զենքը: Այն չէր կարող գոլորշիանալ, պետք է որ որևէ տեղ լինի:

Այս առումով, Գյուզելյան՝ն, դուք գործի մեջ որոշ շփոթ եք ստեղծել: Ուզում եմ ձեզ հիշեցնել ձեր իսկ հայտարարությունները: Մի պահ դուք ասում եք. "Ես խլեցի հսկիչ-պահապանի ատրճանակը, որը հետո նետեցի փոքր սենյակը "։ Այդ դեպքում պիտի գտնեին, բայց չեն գտել: Այժմ անդրադառնանք ձեր երկրորդ հայտարարությանը: Քննիչը ձեզ ցույց է տվել դեպքի վայրում գտնված տարբեր զենքերի եւ զինամթերքի լուսանկարները (մի լուսանկարում երեք ատրճանակ է եղել), եւ դուք ասել եք.

"Լուսանկարի թիվ երկու զենքը Հերստալ ատրճանակ է, որը պատկանում էր մահացած հսկիչ-պահապանին "։ Դա ճիշտ չէ, հայտնի է, որ Հերստալ ատրճանակը պատկանել է երկրորդ հսկիչ-պահապանին՝ Գալի Ֆահրիին, եւ ձեզնից մեկնումեկն է խլել նրանից:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Խոսքը 9 միլիմետրանոց Հերստալի մասին է.

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք չէիք կարող այդ Հերստալը էոզենից վերցրած լինել այն պարզ պատճառով, որ ատրճանակը պատկանել է Գալի Ֆահրիին, որը եւ հետագայում կորցրել է:

Այնուհետև դուք հայտարարել եք. "Երբ ես գնացի հյուպատոսին ընդառաջ, գրպանումս Բրաունինգ ունեի, որը հսկիչ-պահապանից էի վերցրել եւ հետո գցեցի "։

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ճիշտ է, այդպես եմ ասել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց ըստ այդ հայտարարության՝ դուք էոզենից ոչ թե Հերստալ եք վերցրել, այլ Բրաունինգ:

Այժմ հարց, որը երկրորդ մասն է այն ամենի, ինչ հենց՝ նոր ասում էի: Եթե պահապան էոզենն իրոք ատրճանակ է ունեցել, որը, ըստ ձեր տարբերակի, Բրաունինգ է եղել, հարկ էր այն գտնել: Մինչդեռ, երբ հյուպատոսարանի իրադարձություններն ավարտվում են եւ պարոն Հուբարը դուրս է բերում այն պայուսակը, որի մեջ զենքերն ու այլ զինամթերք է լինում, ի՞նչ է պարզվում: Որ պայուսակում չորս տարբեր բնույթի զենք կա՝ երկու Բրաունինգ Հերստալ, որոնք ձերն են, ինքներդ եք ներս տարել, Ինալ Կայայի Բրաունինգ Հերստալը, որը վերցրել էր իր գրասենյակից, որով կրակել էր Ջուլիայանի վրա, ինչպես նաև մի ուրիշ Հերստալ, որը պատկանել է հսկիչ-պահապան Գալի Ֆահրիին: Ուրիշ ոչ մեկ, մասնավորապես Բրաունինգ մակնիշի ատրճանակ չի հայտնաբերվել, որ կարող էր պատկանել էոզենին:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մեր պայուսակում կար Կալաշնիկով, երկու Բրաունինգ ատրճանակ, Հերստալ, երկու նոնակ եւ պայթուցիկ: Ահա՛ բոլորը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նույնն էլ ես եմ ասում: Եթե հսկիչ-պահապան էոզենն ատրճանակ ուներ, ո՞ւր կորավ...

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես պարոն հյուպատոսի ատրճանակը չեմ տեսել, մեր պայուսակում չի եղել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ատրճանակը դրված է եղել գրասենյակին, այն օգտագործել է Ինալ Կայան: Բացի դրանից՝ առկա է եւս երեք ատրճանակ՝ երկու Բրաունինգ, որոնք ձերն են, եւ հսկիչ-պահապան Գալի Ֆահրիի Հերստալը: Ուրեմն՝ եթե էոզենը, ինչպես դուք եք հայտարարում, զինված էր, ատրճանակն ի՞նչ եղավ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես գիտեմ միայն, որ մահացած թուրք հսկիչ-պահապանի Բրաունինգը զուգարանն եմ նետել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Եթե նման զենք գոյություն ունենար եւ դուք զուգարանը նետած լինեիք, կգտնվեր, անպայման կգտնվեր:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես պնդում եմ, որ ատրճանակը զուգարանն եմ նետել: Սեպտեմբերի 25-ին, գիշերվա 2-ն անց 25-ին դուրս եմ եկել հյուպատոսարանից, տեղյակ չեմ, թե հետո ինչ է եղել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բոլոր դեպքերում խնդիրն այն է, որ եթե պարոն էոզենը իսկապես Բրաունինգով զինված լիներ, կգտնվեր: Մինչդեռ շատ ակնատեսներ վկայում են, որ հակամարտության ժամանակ հսկիչ-պահապանի ձեռքին ոչինչ չի եղել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Եթե նա զինված չլիներ, այդպիսի բան չէի ասի, որովհետև մենք առանձին չէինք, մեր շուրջը շատերը կային, որ տեսնում էին նրա ատրճանակը: Ես բազմիցս հայտարարել եմ, որ նա զինված է եղել եւ այժմ էլ պնդում եմ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, համաձայն եմ, բայց վկաների մեծ մասը հաստատում է, որ նրա ձեռքին ոչինչ չի եղել, գլխով է հարվածել ձեզ, որ զինաթափի:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ուզում եմ որոշակիացնել, հյուպատոսարանում երկու կռիվ է եղել...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց ցուցմունքներում դուք մի անգամ ասում եք, որ նրա ձեռքին Հերստալ է եղել, հետո պնդում եք, որ Հերստալը Գալի Ֆահրիինն է եղել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հերստալը զինաթափված թուրք ոստիկանինն է եւ ոչ թե մահացածինը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք մի անգամ նման բան ասել եք...

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Եվ այժմ կրկնում եմ...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի պահ դուք պնդում եք, որ Հերստալը, որը խլել էք, Էոզենինն է եղել, հետո փոխում եք ձեր ցուցմունքը, այն վերագրում եք Գալի Ֆահրիին, վերջում էլ ասում եք, որ նրա զենքը Բրաունինգ է եղել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես լավ եմ հիշում, Հերստալն եմ խլել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տեսե՛ք, միայն մի վկա կա, որը հավաստում է, որ Էոզենը զինված է եղել: Այդ վկան նույնիսկ ցուցմունք է տվել, որ նա կրակել է, մինչդեռ դուք ասում եք, որ չի կրակել: Ուստի նույնպիսի վերապահությամբ պիտի վերաբերվել այդ վկայի հայտարարություններին: Ուրեմն առկա է ձեր հայտարարությունը, որ նա չի կրակել, եւ բազմաթիվ վկաներինը, որոնք նրա ձեռքին զենք չեն տեսել: ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Երկու կռիվ է ախր եղել, մեկը գործողության սկզբում՝ պարոն հյուպատոսի, ինչպես նաեւ իմ ընկերոջ վիրավորվելուց առաջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, հսկիչ-պահապանի մահվան հետ կապված միջադեպն ավարտելուց առաջ նշենք, որ բազմաթիվ վկաների հավաստմամբ, պարոն Էոզենը իսկույն չի մահացել, հոգեւարքը երկար է տևել: Ոմանց կարծիքով՝ մի քանի ժամ: Ես ընդունում եմ: Գործում նշված է, որ նրա մարմինը հյուպատոսարանի շենից վերցրել են 19-ն անց 48 ռուպեին, այդ ժամանակ փայտացած է եղել, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ մահը մի քանի ժամ առաջ է վրա հասել: Սակայն որոշ վկաներ, այնուամենայնիվ, պնդում են, որ "նրան երկար ժամանակ հոգեւարքի մեջ էք թողել": Ես չեմ հաշվել, բայց բազմաթիվ վկաներ են կրկնում այս նույն բանը, չնայած նման պայմաններում դժվար է ժամանակը որոշակիացնել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես չեմ կարծում, որ հոգեւարքը երկար է տևել: Ճշգրտելը, իրոք, հնարավոր չէ, բայց հազիվ թե երեսուն կամ քառասունհինգ ռուպեից ավելի լինի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Վաղը, եթե ես մոռանամ, հիշեցրե՛ք, որ դիակտերման փորձագետին հարցնենք, թե ստացած վերքերից Էոզենը որքա՞ն ժամանակ կարող էր ապրել: Վաղը կանդրադառնանք այդ միջադեպին:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հսկիչ-պահապանի մահվանն առնչվող հարց ունե՞ք: Իսկ քաղաքացիական հայցվորնե՞րը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Ես շատ հարցեր չունեմ, քանի որ գրեթե բոլորն էլ դուք տվեցիք, սակայն ձեր միջոցով ուզում եմ պարզել հետեւյալը. պարոն Էոզենը մեղադրյալի գնդակի դիպչելու պահին ճչացե՞լ է, եւ եթե այո, ապա որոշակի ի՞նչ: Այս հանգամանքը շատ կարեւոր կարող է լինել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Չեմ հիշում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Պարոն Ինալը, երբ հոկտեմբերի 14-ին հարցաքննել են հիվանդանոցում, ցուցմունք է տվել, որ դեպքի պահին ոչ միայն կրակոց, այլեւ թուրքերեն ճիչ է լսել. "Այրվում եմ՝ մամա՛, մամա՛", որից հետո էլ, ըստ երեւոյթին, սկսվել է պարոն Էոզենի հոգեւարքը: Այս ամենը լսելուն պես, ինքը, ինչպես բացատրել է ոստիկաններին, փախել, թաքնվել է զուգարանում, որտեղ եւ գտել են նրան: Հարցս հետեւյալն է, մեղադրյալը ճի՞շտ է վերհիշում դեպքերի հաջորդականությունը:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նախ՝ չմոռանանք, որ խոսքը այնպիսի մեկի մասին է, որի գլխին գնդակ է դիպել: Ձեմալ Էոզենը ոչինչ էլ չի քղավել, դուք կարող եք փորձագետներին հարցնել՝ նա, ում քունքի մեջ փամփուշտ կա, ի վիճակի՞ է որեւէ բան ասել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Ընդամենը երկու ռուպե առաջ դուք պնդում էիք, որ ոչինչ չէք հիշում, իսկ հիմա հավաստում եք, որ նա չի ճչացել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Թող փորձագետներն իրենց վերջնական խոսքն ասեն:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Հարցը ես ձեզ եմ ուղղում: Այո՛, ընդունում եմ, որ տարբերակներ կարող են լինել, բայց վկաների մեծ մասը հաստատում է, որ հսկիչ-պահապան Էոզենը նետվել է ձեր վրա, որ կապկպի: Մի ոմն Կեյսեր, որը հյուպատոսարան է եկել, որպեսզի ֆրանսերեն թարգմանել տա ընտանեկան ինչ-որ վկայական, այսինքն անկողնակալ վկա է, պատմել է, որ ոստիկանը գրուցելիս է եղել իր հետ, բայց նկատելով զինված մորուքավորին, նետվել է, որ զինաթափի, եւ մորուքավորը կրակել է նրա գլխին: Ասացե՛ք, մի թե իսկապես նրա ձեռքին զենք է եղել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այդ օրերից ի վեր ես շատ ապրումներ եմ ունեցել... Ինչ վերաբերում է վկաներին, չեմ ուզում, չեմ կարող բոլորի հետ վիճել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Երեսուն վկա հաստատում են, որ...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Ճշմարտությունը մեծամասնությամբ չի որոշվում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱՐԴԱ - Բայց այն փնտրում են:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մնաց մեղադրական աստանի՝ ձեր դեմ ուղղված վերջին ամբաստանությունը՝ բռնությունը, որ գործադրվել է պարոն Բալթաօղլուի նկատմամբ: Նա հրազենի հարված է ստացել, որի հետևանքով վիրավորվել է ոտքի բթամատը:

Ի՞նչ է հայտարարում պարոն Բալթաօղլուն: Հակասական վարկածներ: Որ նա շրջագայել է հյուստոսարանում, հայերը ներս են խուժել, պարոն Էոզենը բռնել է մորուքավորի՝ այսինքն պարոն Գյուզեյանի ձեռքը եւ կարճ քաշքոցից հետո պարոն Գյուզեյանն իր իսկ զենքով կրակել է հսկիչ-պահապանի գլխին: Մի այլ տեղ էլ նա պնդում է, որ ոստիկանը զենք չի ունեցել, որ հսկիչ-պահապան Էոզենի վրա կրակ բացելուց հետո թիվ մեկ անհատը (խոսքը ձեր մասին է, Գյուզեյանն) նորից է կրակել ընկած ոստիկանի վրա, եւ (իր վկայությունն էմ ընթերցում) "քանի որ ես տասնհինգ-քսան սանտիմետր էի հեռու, Գյուզեյանի կրակած գնդակը կպավ ոտքիս ":

Ահա՛, ընդհանուր առմամբ, պարոն Բալթաօղլուի դիրքորոշումը: Ակնհայտորեն այս պարագայում նույնպես ոչինչ հստակ չէ, քանի որ գործում եղած ոչ մի փաստաթղթով չի հիմնավորվում: Ուրեմն, ըստ նրա, Գյուզեյանն, դուք գլխին հասցված կրակոցով գետին եք տապալում չզինված հսկիչ-պահապանին, վերջինս ընկնում է, և քանի որ դուք շարունակում եք կրակել, իսկ ինքը շատ մոտ է լինում, վիրավորում եք նաեւ նրան: Մինչդեռ, ըստ գործի, դուք հայտարարել եք, որ դա անհնար է, քանի որ, կարողում եմ. "Ես միայն մի անգամ եմ կրակել, երբ զենքս սեղմել եմ հսկիչ-պահապանի գլխին ":

Կարո՞ղ եք այժմ ավելի որոշակի բացատրել, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես արդեն ասել եմ, որ ինքս եմ վիրավորել պարոն Բալթաօղլուին: Նրա վիրավորված լինելու մասին կես ժամ հետո իմացա, և քանի որ պնդեց, թե պատճառը ես եմ եղել, ընդունեցի: Ինքս անձամբ չգիտեմ, թե ինչպես է նա վիրավորվել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իր հայտարարություններից հնարավոր չէ շատ բան պարզել, որովհետեւ գործողությունների բուն ընթացքը չի համընկնում իր վկայություններին: Լա՛վ, վերջացնենք: Ինչպես արդեն ասել էի, ես երեք կարճ հարց ունեմ, որոնք թերեւս ձեզ կմղեն ասելու այն, ինչ արդեն ասել եք երեկ: Խոսքը ավելի ընդհանուր երեւոյթների մասին է: Մեզ՝ դատավորներին եւ տասներկու ատենակալներին, որոնք ներկայացնում են ֆրանսիացի ժողովրդին, չնայած արդեն բացատրել եք ձեր գործողության դրդապատճառները, նախ եւ առաջ հետաքրքրում է, թե ինչո՞ւ նախ՝ 19-րդ դարի վերջին եւ ապա 20-րդ դարի սկզբին՝ 1915-ից մինչև 1917 թվականը՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին պատահած համեմատաբար հին դեպքերի համար դուք 1981-ին պայքարում եք Թուրքիայի, ժամանակակից թուրք ժողովրդի դեմ:

Այս կապակցությամբ, նախքան ձեր պատասխանը լսելը, ես ուզում եմ երկու մեջբերում անել: Մի մտավորական, որը, կարելի է ասել, մտայնությամբ ձեզ շատ մոտ է, վերջերս, հանրահավաքի ժամանակ հայտարարել է. "Թուրքերին՝ միայն այն բանի համար, որ թուրք են, սպանելով չէ, որ մենք պիտի պաշտպանենք մեր դատը "։ Իսկ մի պատմաբան, որը չնայած հանդես է գալու պաշտպանականով, այսինքն չեմ ուզում կանխել նրան, բայց նշեմ, թե, ահա՛ ինչ է գրում իր մի աշխատությունում. "Աչքի փոխարեն՝ աչք, արյան փոխարեն արյուն պահանջելը կարող է ողբերգությամբ ավարտվել: Ավելի կարելու է բացատրելը, քան պատժելը: Եվ հետո՝ ո՞ւմ պատժել: Հայրերի ոճիրը վաթսուներորդի անց չպիտի ծանրանա որդիների վրա, չնայած որդիները չպետք է այն անտեսեն "։ Ահա՛ եւ մի տեսակետ քննարկվող հարցերի առնչությամբ: Ուրեմն, ի՞նչ իմաստ ունի 1981 թվականին Թուրքիայի եւ այսօրվա թուրքերի դեմ նման գործողություն ձեռնարկելը:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մեր գործողությունը թուրքերի դեմ ուղղված չէր, ազգային դատը վերարծարծելու նպատակ էր հետապնդում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բռնության, մինչեւ իսկ մահվան հասցնելու միջոցով: Ակնհայտ է, որ ինչ էլ լինի, պարոն Էոզենին բացարձակապես չի կարելի մեղադրել այն իրադարձությունների համար, որ վաթսուներորդի առաջ տեղի են ունեցել Թուրքիայում: Ուրեմն ձեր գործունեությունը չի բացառում, որ բոլորովին անմեղ մարդիկ, ինչպես արդեն տեղի ունեցավ, իրենց մահը գտնեն: Այս հարցը ձեզ չի՞ մտահոգել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մեր ընդհանուր հայտարարությամբ կարծում եմ որոշակիորեն բացատրել եմ, թե ի՞նչ պատճառով ենք բռնարարքի դիմել: Ինքս էլ լավ գիտեմ, որ դարասկզբի դեպքերի ժամանակ պարոն Էոզենը դեռ չէր ծնվել, բայց ես՝ նույնպես: Խնդիրն այն է, որ թուրքական կառավարությունը դեռեւս գրավված է պահում մեր տարածքները, այդ առնչությամբ քաղաքական որեւէ քայլ կատարել հնարավոր չէ: Բոլոր այն դոճերը, որոնք կարող էին երկխոսության միջոցով արդյունքի հասցնել, փակ են: Ուրեմն, մեր երկիրը վերադառնալու համար մենք ստիպված ենք զենք վերցնել: Ահա՛ այն ամենը, ինչ կարող եմ ասել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նույնիսկ անմեղների կյանքի՞ գնով:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նույնիսկ մե՞ր կյանքի գնով:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք կարող եք այդպես արտահայտվել, որովհետեւ պայքարը ձերն է, որը, մինչև ձեր կյանքը զոհելը, հավանաբար, շարունակելու եք: Բայց իմ հարցը բոլորովին այլ անձնավորության մասին է: Պարոն Էռզեն Ջեմալն ի՞նչ կապ ունի այդ ամենի հետ:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես արդեն ասել եմ, որ նրա հետ մենք կովել ենք, երկուսս էլ զինված ենք եղել, խառնաշփոթություն է տիրել: Չգիտեմ, էլ ի՞նչ ավելացնեմ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մեր պայքարը ոչ թե վրիժառության, այլ մեր իրավունքների համար է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչպե՞ս, բացատրեք խնդրեմ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Հարցը միայն թուրք լինելը չէ, այլ մեր տարածքները բռնազավթած պահելը: Բոլոր թուրքական կառավարություններն էլ պատասխանատու են, որովհետեւ մինչև այժմ տիրում են մեր հողերին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Համաձայն եմ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Ուստի, մեղսակից են նախկին կառավարությանը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր դիրքորոշումը թուրքական իշխանությունների նկատմամբ ես ընդունում եմ, բայց ձեր պայքարը կարող է հանգեցնել այնպիսի մարդկանց զոհվելուն, որոնք այդ ժամանակ ծնված էլ չեն եղել, ոչ մի առնչություն չեն ունեցել 1915-17 թվականների դեպքերին: Ես կուզեի, որ դուք ֆրանսերեն պատասխանեիք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Փորձեցե՛ք ֆրանսերեն խոսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՞նչ կարող եք ասել այս կապակցությամբ:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Մենք նույնպես զոհեր ենք... Չեմ կարող ֆրանսերեն արտահայտվել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Ֆրանսերեն ճիշտ ձեռակերպումը չի կարողանում գտնել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մենք ընդվզած զոհեր ենք, մինչև այժմ ամենայն պարկեշտությամբ պահանջել ենք մեր պատմական իրավունքները, եւ ոչ ոք մեզ չի լսել: Ու քանի որ բոլոր խաղաղ միջոցները ձախողվել են, որոշել ենք կյանքի գնով զինված պայքար մղել: Ահա՛ իսկությունը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ: Երբորդ հարցը: Ես հասկանում եմ, ի հարկե, որ Թուրքիայի հյուպատոսարանը դիվանագիտական վայր է, Թուրքիայի տարածքի մի մասնիկը, սակայն, ավելի մեծ հաշվով, ինչո՞ւ են նման գործողություններ հենց Ֆրանսիայում կատարվում: Ես դարձյալ ուզում եմ մեջքերել գաղափարներով ձեզ շատ մոտ մի լրագրողի բառերը, որը արդեն հիշատակված հանրահավաքի վերլուծականում նշում է. "Հայկական հարցի լուծումը Թուրքիայի բռնազավթած տարածքներում է եւ ոչ այլուր ": Կարծում եմ ճիշտ ձեռակերպեցի նրա միտքը:

Իմ հարցը հետեւյալն է, որն ի վերջո կարող է տալ ամեն ոք, եթե նրանք իրենց դատն են հետապնդում, պայքարում այդ դատի համար, թող գնան Թուրքիա: Ինչո՞ւ են ուրիշ երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում նման գործողություններ կատարում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես կարծում եմ դուք ծանոթ եք հայտարարությանը, որ մենք տարածել ենք պատանդ վերցնելուց շատ առաջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այն, որը 1983 թվականի հոկտեմբերի՞ն է թվագրված:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Մեր՝ հյուպատոսարանում պատանդ վերցնելը, փաստորեն, առաջին նման քայլն է սփյուռքում: Դրանից առաջ եւ հետո Թուրքիայի տարածքում բազում բռնարարքներ են կատարվել, բայց թուրքական կառավարությունը չի ուզեցել այդ մասին խոսել: Ահա՛ թե ինչու մենք ստիպված ենք եղել գործողություններ ի կատար ածել Ֆրանսիայում, Եվրոպայում, Միացյալ Նահանգներում ու ամբողջ աշխարհում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հաջորդ հարցը, որ ուզում եմ տալ եւ որի պատասխանը ակնկալում եմ, հետեւյալն է՝ որքանո՞վ եք դուք ճիշտ համարում բռնության օրինականացումը: Ես ուզում եմ անդրադառնալ նույն պատմաբանին՝ պարոն Տերնոնին, որն իր գրքերից մեկը ավարտում է այսպես. "Լռության մի անհաղթահարելի (եւ կավելացնեի՝ բռնության) պատ բաժանում է հայ եւ թուրք ժողովուրդներին: Այդ պատը պետք է քանդել եւ պատմական վիճարկման ասպարեզ բացել ":

Ի՞նչ կարծիք ունեք այս մասին: Կարծո՞ւմ եք, որ բռնարարքներից բացի այլ լուծում չկա:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հարցը չհասկացա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Խոսքը բացահայտ զինված պայքարով (եւ ձեր հայտարարությունից եւ ելնում) նպատակներին հասնելու մասին է: Դուք համոզվա՞ծ եք, որ Հայկական հարցը լուծելու ուրիշ ոչ մի ուղի գոյություն ունի: Մնացած բոլոր միջոցները փորձարկվա՞ծ են:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Եթե գոնե մի այլ արդյունավետ միջոց լիներ, զենք չէինք վերցնի: Մենք փակուղու առջեւ ենք, ստիպվա՞ծ ենք բռնարարքների դիմում եւ ոչ թե այն բանի համար, որ զենք ենք սիրում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չխոսենք ձեր արարքի արդյունավետության մասին, որովհետեւ բոլորն էլ գիտեն, որ ձեր պահանջներից եւ ոչ մեկին ուղղակի գոհացում չի տրվել: Ավելի ընդհանուր՝ ինչպե՞ս եք գնահատում

ձեր գործողության հետևանքները, ձեր պաշտպանած դատի համար նպաստավոր համարո՞ւմ եք:
Գտնո՞ւմ եք, որ այն իրոք օգտակար է եղել Հայկական հարցն ավելի լավ ծանոթացնելուն:
ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Կարծում եմ, որ այդ հարցը հայ ժողովրդին պետք է ուղղել: Համենայն դեպս, մենք չէ, որ պիտի պատասխանենք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուզում եմ իմանալ, թե դուք ինքներդ ի՞նչ զգացողություն ունեք: Խնդրում եմ, սրահի խորքում լռություն պահպանե՛ք, մի՛ միջամտեք:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Նորից եմ կրկնում՝ ես չեմ կարող այդ հարցին պատասխանել: Ինչ ուղղակիորեն վերաբերում է մեր գործողությանը, կարող եմ ասել, որ առաջին օրվանից ի վեր լրատվամիջոցները սկսել են ավելի հետաքրքրվել Հայոց դատով, քան տասը տարի առաջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, եթե համաձայն եք, սրանով այսօրվա դատաքննությունն ավարտենք: Վաղը կլսենք փորձագետներին, հասարակական նախարարության, քաղաքացիական հայցվորների հանձնարարած վկաներին...

(Ծափահարություններ սրահի խորքում)

Հսկիչնե՛ր, դո՛ւրս հանեք ժողովրդին: Նախագգուշացնում եմ, եթե նման արարքներ կրկնվեն, կպահանջեմ, որ ամենայն խստությամբ զտեն նիստերին մասնակցել ցանկացողներին:

Դատաքննության արդյունավետության համար անհրաժեշտ է, որ ամեն ոք ինքնատիրապետումը չկորցնի:

Նիստն ընդհատվում է:

Երրորդ Օր

26-ը հունվարի 1984 թ.: Նիստը վերսկսվում է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Փորձագետների ունկնդրությունն սկսելուց առաջ ուզում եմ տեղեկացնել ասյանին, քաղաքացիական հայցվորներին, հասարակական նախարարությանը, պաշտպանությանը, որ հենց նոր նամակ եմ ստացել, որը, ելնելով իմ իրավագործությունից, ուզում եմ հրապարակել:

Թվագրված է՝ 23-ը հունվարի 1984 թ.:

"Պարոն նախագահ,

Որպես Փարիզից ընտրված միակ հայուհին, խորհրդականը, իմ պարտքն եմ համարում միջամտել եւ ձեր ըմբռնումը, բարեհոգությունը հայցել չորս երիտասարդ հայրենակիցներիս՝ ազնվագույն դատի պաշտպանների հանդեպ, որոնց այժմ դատում եք...":

Ստորագրված է՝ Մ. Յամուրյան, "Համախմբում հանուն հանրապետության" խմբակցության՝ Փարիզի երկրորդ թաղամասի խորհրդական:

Անցնենք փորձագետների ունկնդրությանը: Լսում ենք դոկտոր Բելիին: Դուք դիտարկե՞լ եք Էոզեն

Ջեմալի մարմինը: Ի՞նչ ունեք ասելու:

ԲԵԼԻ - 1981 թվականի սեպտեմբերի 25-ին մենք դիտարկե՞լ ենք մի մարմին, որը մեզ ներկայացվել է որպես պարոն Էոզենինը: Դիագնոզումը պարզել է, որ մահը վրա է հասել քունքից տասը սանտիմետր հեռավորության վրա գտնվող հրազենի կրակոցից, ընդ որում՝ գնդակը դեպի աջ՝ հետեւից առաջ անցնելով դուրս է եկել ճակատի մեջտեղից, պատճառելով ուղեղի եւ գանգի ծանր վնասվածքներ:

Դիտարկումը ուրիշ ոչ մի ներքին խեղում կամ խանգարում չի բացահայտել:

Մենք նկատել ենք, որ փամփուշտի խոցած տեղում վառողի եւ ծխի սեւ հետքեր կան, որոնք առանձնացրել ենք հատուկ քննության համար:

Մարդաբանական այլ մասնավոր դիտարկումներ չեն կատարվել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Որոշ վկաներ պնդում են, որ հսկիչ-պահապանը նախքան մահանալը մի քանի ժամ հոգեւարք է ապրել: Նման վերքի դեպքում դա հնարավոր է:

ԲԵԼԻ - Հոգեւարքի ժամկետը դժվար է որոշակիացնելը: Վնասված օրգանները՝ նախաուղեղն ու փոքր ուղեղը, ամենայն հավանականությամբ, հասցրել են մահաքունի, որին էլ հաջորդել է բուն վախճանը:

Համենայն դեպս՝ մի քանի ժամը չի բացառվում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն, նա կարող է բազմաթիվ ժամեր ողջ եղած լինել:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, դոկտոր Բելիին հարցեր ունե՞ք տալու: Իսկ դո՞ւք, ընդհանուր պաշտպան:

(Ոչ մի հարց)

Ասյանը շնորհակալ է ձեզնից, դոկտոր, կարող եք գնալ:

(Դոկտոր Մարտինի ունկնդրությունը)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք կատարել եք պարոն Բալթասոլուի եւ երկու մեղադրյալների՝ Հակոբ Ջուլֆայանի եւ Վազգեն Սիսյանի դատաբժշկական քննությունները:

ԴՈՎՏՈՐ ՄԱՐՏԻՆ - Պարոն Բալթասոլուն 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին վիրավորվել է աջ ոտքի բթամատից: Քննիչներին մասնավորապես հետաքրքրում էր կրակոցի ուղղությունը:

Մեր մարդաբանական եզրահանգումները հիվանդանոցինի հետ լիովին չեն համընկնում: Ակնհայտ է, որ նա հրազենի հարվածն ստացել է բթամատի ուղղությամբ, ընդհանուր առմամբ հետեւից առաջ:

Այսինքն, դա այնքան էլ կարելու չէ, որովհետեւ, երբ նրան քննեցինք, ոչ մի հետեւանք չէր մնացել:

Ընդհանուր անաշխատունակությունը կազմում էր քսան օր, որը եւ մենք տրամադրեցինք:

Շատ ավելի ծանր էր պարոն Ինալ Կայայի վիճակը, որին հիվանդանոց են հասցրել սեպտեմբերի 24-ին՝ ձախ կրծքավանդակի շրջանը մտած եւ նույն կողմի գոտկատեղից դուրս եկած փամփուշտի վերքով:

Սկզբում նրան տեղավորել են Պիտիե հիվանդանոցում, բացահայտել կրծքավանդակի ներթորանք:

Պարոն Կայան մնացել է հսկողության տակ: Հանկարծ նրա վիճակը վատթարացել է, նորից են

վիրահատել, պարզել, որ փայծաղի պատռվածք ունի, որ փամփուշտը խորը բացվածք է առաջացրել ստոծանիի ձախ կողմում: Վիրահատական գործողությունների հետեւանքով հիվանդը խոցի նոպա է ունեցել:

Այնուհետև վրա է հասել ապաքինումը, եւ պարոն Կայան 1982-ի հունվարի 4-ին, այսինքն երեք ամսվա ընդհատումից հետո վերադարձել է իր սովորական առօրյային:

Երբ մենք նրան քննեցինք, հիմնական անհանգստությունը շնչարգելությունն էր: Նա, չնայած ժամանակին կոփված է եղել, չէր կարողանում արագ քայլել, ասսփճաններով բարձրանալ, դժվարությամբ էր շնչում:

Մյուս երկու վիրավորների դեպքում բազմաթիվ դժվարություններ ունեցանք, որովհետև Ֆրեզնեյի հիվանդանոցում դատական բժիշկներին այնքան էլ սիրալիք չեն ընդունում: Հիվանդության պատմություններին ծանոթանալու համար մենք հնարավոր ու անհնարին անթիվ խոչընդոտներ հաղթահարեցինք: Բացի դրանից, այդ ժամանակ երկու ենթականերն էլ ամենեւին չէին խոսում ֆրանսերեն, նրանց հետ դժվարությամբ էինք հաղորդակցվում՝ այն աստիճանի, որ ես չեմ էլ կարող ներկայացնել տվյալներն ու հաղորդումները, որոնք այս կամ այն կերպ ձեռք ենք բերել:

Ջուլֆայանը Օթել-դիոյի հիվանդանոցում սեպտեմբերի 25-ից մինչև հոկտեմբերի 5-ը բուժել է հրազենի հարուցած կրծքա-որովայնային վերքերը: Ավելի հանգամանալից քննությունը որովայնային խախտումներ չի բացահայտել: Բոլոր դեպքերում վիրաբույժները վիրահատել են որովայնը, հավաստել ներքին օրգանների անվնասությունը: Մենք նայել ենք շողանկարը, զարմացել տեսնելով բազում, շատ մանր մետաղական պատվածքներ, որոնք բոլորն էլ մարմնի մակերեսին են եղել, համենայն դեպս, վիրաբույժները ավելի խորքերում չեն հայտնաբերել: Մենք այդ պատվածքների պատճառը չենք կարող բացատրել, մանավանդ որ Ջուլֆայանի մարմնի վրա կան սպիներ, որոնք վաղուցվա հրազենային կրակոցների հետևանք կարող են լինել:

Ելնելով մեր ունեցած տվյալներից՝ քառասունհինգ օրվա անգործունեության ժամկետ ենք սահմանել: Այնուհետև քննել ենք մի ուրիշ վիրավորի՝ Չավեն Հակոբյանին...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Խոսքը Վազգեն Սիսլյանի մասին է:

ԴՈՎՏՈՐ ՄԱՐՏԻՆ - Հակոբյանի մասին ոչինչ չեմ կարող հաղորդել: Մեզ հայտնի է միայն, որ հրազենով կրծքա-որովայնային վերք է ստացել, փամփուշտը մտել է աջ անրակի տակից: Ելնելով այդ վերքից եւ այն վիճակից, որին ակնատես եղանք, մենք նրան հինգ-վեց շաբաթվա անկարողության ժամկետ հատկացրինք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տեր եւ տիկին երդվյալներ, հարցեր ունե՞ք: Իսկ քաղաքացիական հայցվորնե՞րը:

(Ոչ մի հարց)

Ատյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ, դուկտո՛ր:

(Պրոֆեսոր Սեկալդիի ունկնդրությունը)

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՍԵԿԱԼԴԻ - Մենք քննության ենք ենթարկել որոշակի քանակությամբ զենքեր, բայց միշտ չէ, որ կարողացել ենք պարզել համապատասխանությունը փամփուշտներին՝ ոչ թե տեսակի, այլ կիրառման վայրի առումով: Ահա՛, դուք այստեղ տեսնում եք.

7.62 միլիմետրանոց Կալաշնիկով ինքնաձիգ,

9.9 միլիմետրանոց Հերստալ ատրճանակ,

9.9 միլիմետրանոց Բրաունինգ ատրճանակ,

9.9 միլիմետրանոց մի ուրիշ Բրաունինգ,

մի այլ Պարաբելլում ատրճանակ,

մարտական գնդացիք,

որոշակի քանակությամբ պահուսակներով փամփուշտ, որոնք, հասկանալի է, կարելի էր կրակել թվարկված զենքերից յուրաքանչյուրով:

Մենք քննության ենք ենթարկել արյան բծերով մի գնդակ, որը գտնվել է հյուպատոսի գրասենյակի զուգարանի հատակից: Դժբախտաբար արյան քանակը անբավարար էր, խումբը պարզել հնարավոր չեղավ:

Մեր տրամադրության տակ է նաեւ մետաղական շրջանակով արեւի ակնոց, որը 1-ին խմբի արյան հետքեր ուներ վրան, բայց մենք չպարզեցինք, թե որոշակի ո՞ւմ արյունն էր, որովհետև դա նշանակություն չուներ:

Ահա՛, ընդհանուր առմամբ, մեր հետազոտությունների արդյունքը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի այլ հարց: Հայտնի է, որ թուրք հսկիչ-պահապանը սպանվել է գլուխը ծակած-անցած գնդակով: Առկա է նաեւ մի ուրիշ վիրավոր, որի աջ ոտքի բթամատն է վիրավորվել: Հնարավո՞ր է արդյոք, որ երկու հոգին էլ այդ՝ միեւնույն գնդակով խոցված լինեն:

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՍԵԿԱԼԴԻ - Չի բացառվում, բայց պնդել նույնպես հնարավոր չէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Վերջին հարցը՝ եթե ես ճիշտ հասկացա, պարոն Գյուզելյանը մոտավորապես ասում էր հետևյալը. "Հսկիչ-պահապանի ուղղությամբ կրակելու ժամանակ իմ մի ձեռքին ատրճանակ կար, մյուսում՝ նոնակ, որի օղակը քաշել էի": Այդպիսի բան հնարավոր է: Ի՞նչ վտանգ է ներկայացնում օղակը քաշած նոնակը: Վերջապես, կարելի է նոնակի օղակը հետ ամրացնել, անվնաս դարձնել:

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՍԵԿԱԼԴԻ - Դա շատ վտանգավոր է, հազիվ թե հնարավոր լինի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՞նչ պետք է ենթադրել, որ տվյալ անձը աջ ձեռքով բռնել է ատրճանակը, ձախտված ամուր սեղմել նոնակը, երկու ձեռքերից որևէ մեկով էլ օղակը պահել:

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՍԵԿԱԼԴԻ - Հավանական է, որ զենքը բռնած ձեռքն է քաշել նոնակի օղակը, որովհետև նոնակը կարելի է պահել միայն ազատ ձեռքով ու ատրճանակը սեղմած ձեռքի երկու մատներով մի կերպ քաշել օղակը: Տեղը դնելն անհամեմատ դժվար է, քանի որ մի ձեռքը լիովին զբաղված է: Ես չգիտեմ, թե խոսքն ինչ զենքի մասին է, բայց բոլոր դեպքերում ավեր պետք է սեղմված լինի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - 9 միլիմետրանոց Բրաունինգ է եղել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Հարց եմ տալիս՝ նոնակի օղակը հնարավոր է ատամներով քաշել:

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՍԵԿԱԼԴԻ - Այո, եթե ատամներդ չես փսոսում, բայց նույն ձեռով ամրացնելն ինձ գրեթե անհնար է թվում:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Կան երկու լուսանկարներ, որոնք վկայում են, որ ես նոնակ եմ ունեցել, որի օղակը քաշված է եղել, բայց հետո, երբ ուսապայուսակով հանձնել եմ, օղակը տեղն է եղել: Դա ապացույցն է այն բանի, որ նոնակի օղակը շատ հեշտ կարելի է հանել ու հետո՝ տեղը դնել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուզում եք ասել, որ երբ պատանդի հետ մոտեցել էիք պատուհանին, ձեր ձեռքի նոնակի օղակը քաշված էր:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրիշ հարցեր չկա՞ն:

(Ոչ մի հարց)

Շնորհակալություն: Ինչպե՞ս Կայային խնդրում եմ մոտենալ բազրիքին: Ասացե՛ք ձեր անունը, ազգանունը, տարիքը, մասնագիտությունը, բնակավայրը:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ես կոչվում եմ Ինչպե՞ս Կայայ, ծնվել եմ 1937-ին, Ստամբուլում: Այժմ Փարիզի փոխհյուպատոսն եմ, ապրում եմ 16-րդ թաղամասում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Սենք ձեզ լսում ենք քաղաքացիական հայցվորի հանգամանքով, ելնելով իմ բացարձակ իրավագործությունից, առանց երդման, որպես պարզ տեղեկատու:

Խնդրում եմ որքան հնարավոր է հանգամանորեն պատմել այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել սեպտեմբերի 24-ին, անդրադառնալով նաև ձեր վիրավորվելու մանրամասներին:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - 1981-ի սեպտեմբերի 24-ին ես հյուպատոսարանում, իմ գրասենյակում էի:

Մոտավորապես ժամը 11-ը կլինեք, 10:30-ից անց, 11-ից առաջ: Հանկարծ հյուպատոսարանի մուտքից, այսինքն թիվ մեկ միջանցքից կրակոց լսեցի: Միայն թե նախ ես ուզում եմ ճշգրտում կատարել իմ ձեռքին եղած զծագրում: Փոխհյուպատոսի գրասենյակից միջանցք բացվող դուռ է պատկերված, որը ճիշտ է, բայց այդտեղ պահարան էր դրված, այսինքն դուռը չէր գործում: Ուրեմն, փոխ-հյուպատոսի աշխատասենյակը երկու գործող դուռ է ունեցել, որոնցից մեկը տարել է վարչական նիստերի դահլիճը, մյուսը՝ գլխավոր հյուպատոսի գրասենյակը: Կրակոցից հետո, ուրեմն, ես թուրքերեն հոգեւարքի ճիշտ լսեցի ու վեր կացա: Ինձ հետ գտնվողները դեպի վարչական նիստերի սրահը տանող դուռը նետվեցին, ես շտապեցի գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակը, պահարանից վերցրի շերտալ-Բրաունինգ ատրճանակը, ուղղվեցի դեպի այն անկյունը, որտեղ, զծագրում, հենց գուգարանների առջև, "արյուն" է գրված: Այնտեղ ես երկու դուռ կա, որոնցից մեկը տանում է մշակութային կցորդի, մյուսը՝ գլխավոր հյուպատոսի գրասենյակները: Ես նետվեցի դեպի մշակութային կցորդի աշխատասենյակը, բայց դուռը կողպեքով փակված էր, հետ դարձա: Հենց այդ պահին էլ նկատեցի գնդացրով զինված մեկին, որը փոխհյուպատոսի գրասենյակի պատուհանի կողքի դռնով գլխավոր հյուպատոսի սենյակը մտավ, նայեց գրասենյակին ու լիցքավորեց զենքը: Ես մի պահ քարացա, բայց նա, ըստ երեւոյթին, նկատեց, որ դուռը շարժվեց, առաջացավ իմ ուղղությամբ: Ու հենց զգուշությամբ դուռը կիսով չափ բացեց, ես մի ձեռքով հրեցի նրա զնգացրի փողը, որպեսզի ինձնից հեռացնեմ, մյուսով կրակեցի զենքի վրա: Ուզում էի այն անգործածելի դարձնել: Հետո իմացա, որ իմ դիմաց պարոն Զուլֆայանն է կանգնած եղել: Նա ճչաց չգիտեմ ցավի ց, թե՛ զարմանքից, բայց համենայն դեպս ճիշտ էր, հետո սկսեց նահանջել, միաժամանակ կրակել: Ու քանի որ Զուլֆայանը մինչև փամփուշտների սպառվելը կրակում էր, ես ոչինչ անել չէի կարողանում: Իմ աչքերի դիմաց ամեն ինչ սեւ էր, ես միայն փողից հորդացող կրակն էի

տեսնում: Ի վերջո, հարմար պահը որսալով, կքվեցի, մտա դռան հետևը, այնտեղ, որտեղ արյան հետքերի նշաններ են արված: Գծագրում դուք տեսնում եք նաև երեք բիծ, որոնք պատի վրայի երեք փամփուշտների տեղերն են: Կրկնում եմ՝ այս ամենը տեղի է ունենում զուգարանի առջև: Եվ քանի որ երկու պարկուճ է գտնվել, այժմ արդեն ընդունում եմ, որ երկրորդ անգամ եմ կրակել նրա ուղղությամբ: Չզիտեմ քանի՞ անգամ եմ սեղմել ձգանք, բայց, ըստ երեւոյթին, երկու անգամ կրակել եմ: Դրանից հետո հրաձգությունն ընդհատվեց, պարոն Գյուզեյանը դարձյալ փոխհյուպատոսի գրասենյակի պատուհանի մոտի դռնից մտավ գլխավոր հյուպատոսի առանձնասենյակը, իսկ պարոն Ջուլֆայանը զենքը ձեռքին շրջվեց, ընկավ կրծքի վրա: Գյուզեյանը թեւերով գրկեց նրան, հարցրեց, թե ի՞նչ է պատահել, մարտընկերն ամենայն հավանականությամբ ասաց, որ "այս կողմից կրակում են": Երկուսով դուրս եկան: Ես դեռեւս չէի ընկել:

Նայեցի զենքիս, նկատեցի, որ չի լիցքավորվում, մտածեցի, որ հավանաբար ժանգոտվել է, որովհետև հասկանալի չէր, թե ինչու ինքնաձիգ ատրճանակի շնիկը չպիտի գործի: Իրոք, բացեցի պահուսակը, տեսա, որ մի փամփուշտ թեքվել է: Ուղղեցի, լիցքավորեցի զենքս, սպասեցի:

Պարոն Գյուզեյանը մի անգամ էլ եկավ, թերեւս ինձ նկատեց անկյունում ու իսկույն եւեթ դուռը փակեցով, հեռացավ: Վայրկյանները, ըստ պետքի անցնում էին, իմ արյունը շարունակում էր հոսել, գլուխս պտտվում էր, այնպես որ ինքս ինձ ասացի. "Այսպես չի կարելի, պետք է վերջ տալ" ու դուրս եկա թաքստոցից: Բայց նախ բացեցի զուգարանի դուռը, փորձեցի որքան հնարավոր է հեռու նետել զենքս: Ես նախաքննությանը ներկայացրել եմ մի երկրորդ գծագիր, որտեղ նշել եմ, թե որտեղ եմ թողել զենքս, կարծեմ թիվ 11 խցիկում:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Նշել են թիվ 10-6 ՈԼ 11-ը:

ԻՆՍԼ ԿՄՅԱ - Հետո պառկեցի գլխավոր հյուպատոսի գրասենյակի ու զուգարանի անկյան միջև: Գյուզեյանը երրորդ անգամ էլ հայտնվեց, տեսավ, որ ձեռքերս տարածած, մեջքի վրա պառկած եմ, ասաց. "Սա ստացել է իր պատիժը, բոլոր նրանք, ովքեր կղիմադրեն, իրենց պատիժը կստանան": Նա այս ամենը ասել է վարչական նիստերի դահլիճում, դուռը բաց թողել, հեռացել: Ես փորձեցի տեղափոխվել, ուզում էի հեռանալ այնտեղից, որտեղ իմ զենքն էր գտնվում, ու այդպես հայտնվեցի գլխավոր հյուպատոսի սենյակում:

Այնուհետև պարոն Գյուզեյանը չորրորդ անգամ եկավ, նկատեց, որ տեղաշարժվել եմ, ինքնաձիգը վրաս ուղղեց, թուրքերեն հարցրեց՝ "զենքդ ո՞ւր է": Հայտնեցի, որ ինձ լավ չեմ զգում: Հարցրեց, թե ո՞վ կրակեց: Ես ցույց տվի ուղղությունը՝ "այն կողմից կրակում են, այն կողմ մի՛ գնացեք": Նայեց ինձ, հեռացավ:

Երբ նա գնաց, նորից տեղափոխվեցի, մտա իմ գրասենյակը, բազկաթոռի վրայից վերցրի ծածկոցը, կուրծքս փաթաթեցի, քայլեցի մինչև վարչական նիստերի սրահի դուռը եւ տեսա Ջեմալ Էոզենի մարմինը: Այնտեղ, որտեղ գլուխն էր, գծագրի վրա "արյուն" է գրված, ոտքերը դռան կողմն էին: Հետո պարոն Գյուզեյանը նորից հայտնվեց, ստիպեց, որ պառկեմ մյուս պատանդների կողքին, ես հրաժարվեցի, ասացի, որ ուզում եմ իմ գրասենյակում մնալ: Նա համաձայնվեց, եւ ես մեկնվեցի բուխարիկի կողքին, այնտեղ, որտեղ, ըստ գծագրի, արյան հետքեր են եղել: Դրանից քիչ անց դարձյալ հրազենի ձայն լսեցի, բայց չեմ կարող ասել, թե ով էր կրակում:

Երեք անց կեսին մի պահ կարծես խաղաղություն իջավ: Գրոհայինները խոսում էին պատանդների, ինչպես նաև իրար հետ... Երբ իմ վիճակն ավելի վատացավ, ժամը մոտ 5-ին, կանչել տվի պարոն Գյուզեյանին, ասացի, որ ինձ այլևս չի կարելի պատանդ համարել, որովհետև մեկ ժամից կամ ժամ ու կեսից մահաքունը վրա կհասնի: Հենց մի անգամ էլ հայտնվեց, առաջարկեցի. "Ես մեռնելու եմ, արի փոխանակում անենք: Դուք էլ ինձ նման վիրավոր ունեք, եթե նա ինձ հետ հյուպատոսարանից դուրս գա, ֆրանսիական ոստիկանությունը ոչինչ չի անի": Գյուզեյանը չհակառակվեց. "Համաձայն եմ, բայց դու պիտի համապատասխան արձանագրություն ստորագրես":

ՆԱԽԱԳԱՆ - Եթե ցանկանում եք, մենք կարող ենք ներկայացնել ձեր քարտուղարուհու օգնությամբ կազմված գրությունը.

"Ես ներքոստորագրյալ Ինալ Կայան... " (ընթերցում է):

ԻՆՍԼ ԿՄՅԱ - Ես նման բաներ չեմ թելադրել, դրանք իմ բառերը չեն, ուղղակի ասել եմ՝ "գրեցեք, ինչ ուզում եք": Ես չէի կարող տեղիցս վեր կենալ, ինչ-որ բան ասել, դժվարությամբ էի խոսում:

Մինչ այդ՝ ո՛չ Միսյանին, ո՛չ էլ Բասմաջյանին չէի տեսել, հանդիպել էի միայն Ջուլֆայանին ու Գյուզեյանին: Առաջինը Միսյանը շենքից դուրս եկավ, որից հետո, մի ժամ անց, իմ քարտուղարներից երկուսը ու մոտերքում գտնվող մի պատանդ ինձ մինչև շեմը հասցրին, այդպես կարողացա ելնել հյուպատոսարանից:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձեր ստացած վերքերը մինչև հիմա ձեզ անհանգստացնո՞ւմ են:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ի հարկե, կրծքավանդակի ցավեր ունեմ, շնչարգելություն, շատ շուտ հոգնում եմ, բացի դրանից՝ տրոմբոցիտներս ավելանում են: Հենց այս պահին էլ եմ բուժում ընդունում, որովհետև երակաբորբի եւ թոքաանոթների խցանման վտանգ կա: Վերջերս սկսել եմ ավելի հաճախ հարբուխով հիվանդանալ, բուժումը նախկինից անհամեմատ երկար է տևում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, ես ուզում եմ մյուսներին կանխել, առաջինը տալ այդ հարցը, չնայած ձեր խորհրդականներից մեկը որոշ բացատրություն տվել է:

Երբ ծանոթանում ենք նախաքննության ժամանակ ձեր արած հայտարարություններին ու տված ցուցմունքներին, բացահայտում ենք մի հակասություն, որն անհնար է շրջանցել կամ անտեսել: Այսպես, հոկտեմբերի 14-ին դուք հայտարարել եք. "Հետո նա մոտեցավ այն սենյակին, որտեղ գտնվում էի ես, ինձ թվաց, թե սպանելու է եւ, կամքիս հակառակ, կրակեցի նրա վրա ":

Մի ուրիշ անգամ՝ դեկտեմբերի 9-ին, քննիչի մոտ խոստովանել եք. "Նա զինված էր գնդացի-ատրճանակով, ներս մտնելու պահին մեզ բաժանող դուռը կիսաբաց էր, այսինքն ինքն ինձ չէր կարող նկատել, ես հնարավորություն ունեի կրակելու, բայց չկրակեցի ":

Ավելի ուշ նշել եք. "Ձեռքով ես մի կողմ հրեցի նրա զենքի փողը, մենք հայտնվեցինք դեմ առ դեմ, կարող էի նրան խանգարել, զինաթափել..." եւ այլն, եւ այլն...

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Ո՛չ, պարոն նախագահ, նա շարունակում է. "Հրեցի ու նույն պահին, աջ ձեռքով կրակեցի նրա զենքի փակադակին ":

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Առաջին իսկ հայտարարությունից ես ընդունել եմ, որ կրակել եմ նրա զենքի վրա, այսինքն՝ ատրճանակի ձգանը սեղմելով հրազենային կրակ եմ բաց թողել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի հանգամանք երեկ լուրջ վիճաբանության տեղիք տվեց, ասացե՛ք ինչդեմ՝ հյուպատոսարանի անվտանգությունն ապահովող երկո՞ւ հսկիչ-պահապան կա: Ի՞նչ պարտականություն ունի նրանցից յուրաքանչյուրը եւ արդյո՞ք միայն որոշակի տարածք պիտի վերահսկի:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Այն հսկիչ-պահապանը, որը Հերստալ ատրճանակով էր զինված, այսինքն Ֆահրի Գալին, կանգնում էր ընդհանուր հյուպատոսարանի մուտքի մոտ, շեմին: Նա ճշտում էր այցելուների ինքնությունը, խուզարկում հագուստները:

Երկրորդ հսկիչ-պահապանը, որը պետք է ՄՊ-5-ով զինված լինի (ահա, դուք տեսնում եք ցուցափեղկում), սովորաբար գտնվում էր հյուպատոսարանի ներսում: Սակայն հանգուցյալը՝ Ջեմալ Էոզենը, սեպտեմբերի 22-ին իմացել էր, որ Թուրքիայում զավակ է ունեցել, ինձնից արձակուրդ էր խնդրել եւ այդ պահին պատահաբար էր գտնվում հյուպատոսարանում, զինված չէր: Ավելի ճիշտ, եկել էր փաստաթղթերը ձեւակերպելու, որ տուն մեկնի:

Ահա՛ թե ինչու նրա զենքը պահարանում՝ փակի տակ էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր կարծիքով՝ ե՞րբ է նա մահացել, որքա՞ն է տեսել հոգեվարքը:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Մեկ կամ թերեւս երկու ժամ: Ճշգրիտ չեմ կարող ասել, որովհետև իմ վիճակն էլ լավ չէր: ՆԱԽԱԳԱՀ - Հասկանում եմ, դուք դարձյա՞լ գլխավոր հյուպատոսի տեղակալն եք:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ո՛չ, ես փոխարինում եմ հյուպատոսին, նա մեկնել է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն հիմա դո՞ւք եք գլխավոր հյուպատոսը:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Այո՛, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Փարիզում դեսպանատո՞ւն էլ կա:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ճիշտ այդպես, Լամբալ ճեմափողոցում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Ձայնասփյուռի շենքի մոտ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կուզեի մեղադրյալներին հարցնել, թե ինչո՞ւ են գրոհել հյուպատոսարանի եւ ոչ թե դեսպանատան վրա, բայց նախօրոք գիտեմ, պատասխանելու են, որ կազմակերպությունն է այդպես որոշել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛, մենք հյուպատոսարան մտնելու հրաման էինք ստացել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դեսպանատունն ավելի լավ չէ՞:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Ես արդեն ասել եմ, որ հյուպատոսարանը թուրքական գաղտնի ծառայության ապաստան է, մենք դա էլ ենք նկատի ունեցել:

ՆԱԽԱԳԱՀ (Ինալ Կայային) - Հյուպատոսարանը պատասպարո՞ւմ է թուրքական գաղտնի ծառայության գործակալներին, ինչպես պարոն Գյուզելյանն է հայտարարում:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ի հարկե՛՛ ո՛չ:

(ծիծաղ դահլիճում)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Քաղաքացիական հայցվորնե՛ր, հարցեր ունե՞ք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Ուզում եմ երկու ճշգրտում անել, որոնք գործում հստակ են, բայց լավ կլինեք պարոն հյուպատոսը տեղեկացներ ատյանին:

Առաջին՝ նա ընդունում է, որ նախ ինքն է կրակել:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Այո՛:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Երկրորդը՝ ինչպես պետք է հետեցնել ձեր հայտարարություններից՝

Ջուլֆայանը վիրավորվելուց հետո, հանկարծակիի գալով է կրակել, ընդ որում՝ առանց նշանառության: Այս հանգամանքը դուք հաստատում եք:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ես ասել եմ ոչ թե "առանց նշանառության", այլ՝ "իմ ուղղությամբ": Այո՛, այո՛, այդպես եմ ասել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Բայց՝ առանց նշանառության:

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Երկու կամ երեք մետրից նշան չեն բռնում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Բայց դուք ասել եք, չէ՛, "առանց նշանառության":

ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Այո՛, ընդունում եմ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Ես ուզում եմ ձեր ուշադրությունը հրավիրել հետեյալ էական հանգամանքի վրա: Մինչև ճմարտության բացահայտվելը, նույնիսկ 1983 թվականի մարտի 23-ին քննիչի ներկայությամբ կայացած առերեսման ընթացքում, պարոն Կայան չի ընդունել իր արածը, չի ասել, որ "այո, ես կրակեցի առաջինը": Բացեք գործի 1256-րդ էջը: Վերելում մենք կարդում ենք. "Քանի որ իմ ատրճանակից արձակված փամփուշտի պարկուճ է գտնվել, ինձ ցույց տրվել, հնարավոր է, որ ես էլ եմ կրակել": Այլ կերպ ասած, Ջուլֆայանի ներկայությամբ անգամ, նա հակադրվել է իրականությանը, չի ընդունել, որ կրակել է...

Պարոն Մարսել Լեկլերկի՝ ընդհանուր վերահսկողության դիվիզիոնային տեսուչի ունկնդրությունը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոն տեսու ՚չ, սեպտեմբերի 24-ին՝ ամբողջ հետմիջօրեին ու երեկոյան դուք ղեկավարել եք գործողությունները, մանավանդ՝ բանակցությունները, կարո՞ղ եք ատյանին պատմել, թե ինչպես է այդ ամենն ընթացել:

ԼԵՎԼԵՐԿ - Այդ ժամանակ ես քրեական բրիգադի հրամանատար էի, դեպքի մասին իմ ծառայությունները հայտնեցին ժամը 11-ն անց 30 րոպեին: Բազմաթիվ քննիչների հետ Հոսման պողոտա փութացի մոտավորապես 12-ն անց 15 րոպեին: Հենց տեղ հասա, տարբեր ծառայությունների գործընկերների հանդիպեցի, որոնք ինձ ներկայացրին ընդհանուր վիճակը: Ըստ նրանց նախնական տեղեկությունների, մոտավորապես 11-ն անց 15 րոպեին երկուսից վեց հոգուց կազմված գրոհային մի խումբ, որը լավ զինված է եղել, ներթափանցել է հյուպատոսարան, կրակ բացել: Նրանց կարծիքով՝ ներսում երեսուներից քառասուն պատանդ պիտի լիներ:

Ինձ տեղեկացրին նաև, որ մի քանի րոպե անց դեպքի վայր են հասել ոստիկանները, նրանցից մեկը բակ նայող պատուհանից երկրորդ հարկ է բարձրացել, նրա վրա կրակ են բացել, ինքը փոխադարձել է, եւ ըստ մի այլ ոստիկանի վկայության, վիրավորել է գրոհայիններից մեկին:

Ես իսկույն հաշվի առա այն հանգամանքը, որ հյուպատոսարանում երկու մուտք կար՝ մեկը, գլխավորը՝ սանդուղք եւ վերելակ, երկրորդը՝ օժանդակը, միայն աստիճաններ ուներ, որոնք սկսվում էին շենքի բակից:

Ակնհայտորեն ներթափանցելու հնարավորությունները մեծ չէին, եւ հենց սկզբից մենք հասկացանք, որ մարտախումբը դուրս հանելու համար պիտի ջանանք բանակցությունների մեջ մտնել:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ դռնապանի խուցը գտնվում էր առաջին հարկում, այնտեղ հեշտ էր հրամանատարական կենտրոն ստեղծելը, եւ հրահանգեցի հյուպատոսարանի հեռախոսը միացնել այդ խուցին՝ այնպես, որ ցանկության դեպքում կարողանանք զանգահարել հյուպատոսարան, բայց ներսում գտնվողները դուրս զանգահարելու հնարավորություն չունենան:

Այդ ամենը կարգավորելու ընթացքում ես օգտվում էի բարձրախոսից, որով եւ փորձեցի իսկույն եւեթ երկխոսության մեջ մտնել պատանդ վերցնողների հետ:

Առաջին կոչն ուղղեցի մոտավորապես 12-ն անց 30-ին, եւ, որպես պատասխան, պատուհանից նետված հայտարարություն ստացա, որն ամփոփում էր մարտախմբի՝ գրոհի պատճառներն ու պահանջները:

Ինձ համար, որպես ոստիկանի, էականն այն էր, որ նրանք իրենց պահանջների բավարարման համար տասներկու ժամ ժամանակ էին տրամադրում՝ պահանջներ, որոնք ուղղված էին թուրքական իշխանություններին: Եվ եթե տասներկու ժամվա ընթացքում որոշ պայմաններ չբավարարվեին, գրոհայիններն սպառնում էին ոչնչացնել պատանդներին: Հենց փորձեինք հակազրոհ կազմակերպել, նրանք պայթեցնելու էին շենքը:

Ես շարունակեցի բարձրախոսով կապ հաստատելու ջանքեր գործադրել, հայտարարեցի, որ մտադիր ենք հեռացնել վերին հարկերի բոլոր բնակիչներին, ու խնդրեցի որեւէ ձեռով հասկացնել, որ իմ

ասածները տեղ են հասնում: Իրոք, գրոհայիններից մեկը, նոնակը ձեռքին, մոտեցավ պատուհանին: Ես դա համաձայնության նշան համարեցի ու հետևեցրի, որ առանց դիմադրության հանդիպելու կկարողանանք շենքը դատարկել բնակիչներից:

Ավելի ուշ, ժամը 14-ն անց 45 րոպեին, պատուհանից ինքնաշարժի բանալի նետեցին, եւ ես առաջին անգամ կարողացա մարտախմբից մեկի հետ հեռախոսային կապի մեջ մտնել: Նա ասաց, որ պատանդներից մեկը սրտային հիվանդ է, նրա դեղերը գտնվում են այն ինքնաշարժում, որի բանալին ցած են նետել: Սա արդեն հետագա երկխոսության հետաքրքիր սկիզբ էր: Մենք ուղարկեցինք դեղերը: Քանի որ ինձ արդեն տեղեկացրել էին, որ պատանդներից մեկը՝ տիկին ժերմենը շաքարախտ ունի, օգտագործեցի այդ հանգամանքը, նրան հեռախոսի մոտ կանչել տվի ու իմացա, որ վիճակը բավարար է:

Բանակցությունները շարունակվում էին, բայց ես զգում էի, որ իրավիճակն այնքան չի հասունացել, որպեսզի հանձնվելու պայմանների մասին խոսել սկսենք: Իմ անտեսանելի գրուցակիցն ակնհայտորեն ձգտում էր ձգձգման: Այդ ամենը տեսեց մինչև 23-ն անց 15 րոպեին:

Սակայն, մոտավորապես ժամը 16-ին, երբ ես նորից գանգահարեցի, նա ասաց, որ հյուպատոսարանում վիրավոր կա, ու բժիշկ պահանջեց: Այս կապակցությամբ մեր բանակցությունները մեկ ժամ, ժամ ու կես տեսեցին: Իսկույն եւեթ ասեմ, որ հյուպատոսարան բժիշկ ուղարկելը բացառվում էր, ավելի ճիշտ՝ կապված էր ռիսկի հետ. նրան կարող էին պատանդ վերցնել: Մյուս կողմից էլ, անկախ այն բանից՝ վիրավորը պատանդ էր, թե՞ գրոհային, հետաքրքիր էր դուրս հանելը, ներսում տիրող իրավիճակի մասին տեղեկություններ ստանալը: Հեռախոսային խոսակցության ընթացքում պարզեցի, որ հրազենային վերք է ստացել փոխհյուպատոսը եւ հեռախոսը բժշկին՝ դոկտոր Բոմանին հանձնեցի, որպեսզի գրոհայինին համոզի վիրավորին շեմ հասցնել: Խոսակցիցն ի վերջո հայտնեց, որ փոխհյուպատոսի հետ դուրս է բերվելու նաեւ մի վիրավոր գրոհային, ու ցանկացավ իմանալ, թե արդյո՞ք նրան քաղաքական ապաստան հայցողի կարգավիճակ կշնորհվի: Ես ստիպված էի ասել, որ ոստիկան եմ, այսինքն՝ նման որոշումներ կայացնելու իրավասություն չունեմ, սակայն ոստիկանապետն ու հանրապետության դատախազը, որոնք խուցում կողքիս էին, գտան, որ այդպիսի կտրուկ մերժումով չարժեք բանակցությունները խզել: Ուստի ես խուսափողական ավելացրի, որ քաղաքական ապաստանայալի կարգավիճակ թերեւս նրան շնորհվի:

Առաջինը մարտախմբի վիրավոր անդամը դուրս եկավ հյուպատոսարանից: Ինչքան հիշում եմ՝ գնդակը կուրծքն էր խոցել: Նա պայմանավորվել էր իր հրամանատարի հետ, որ հիվանդանոց հասնելուն պես կհեռաձայնի, որպեսզի վստահեցնի, որ ապահովության մեջ է, իրեն խնամում են, մեր բանակցությունները որեւէ մեկին ծուղակ լարելու նպատակ չեն հետապնդել:

Եվ իրոք, հենց վիրավորը Օթել-դիոյի հիվանդանոցը հասավ, մենք նրան մարտախմբի ղեկավարի հետ հաղորդակցվելու հնարավորություն ստեղծեցինք, եւ պետք է ասեմ, որ դա բանակցություններում հոգեբանական շրջադարձ դարձավ. մեր գրուցակիցները վերջնականապես վստահեցին մեզ, ես զգացի, որ լարվածությունը նկատելիորեն թուլանում է, մենք առաջանում ենք դեպի ապահով վախճանը: Այդպես ժամը հասավ մոտավորապես 18-ը, եւ իմ գրուցակիցն անսպասելիորեն տեղեկացրեց, որ հյուպատոսարանում մեռել կա: Պետք է ասեմ, որ մենք նման անակնկալի չէինք սպասում, բոլորս էլ ծայր աստիճան գարմացած մնացինք: Գրոհայինները հեշտությամբ համաձայնեցին դիակը մեզ հանձնել, հանեցին մինչև շեմն ու մենք տեղափոխեցինք ուր որ հարկն էր:

Դրանից հետո... Ես դժվարանում եմ ժամանակագրությունը ճշգրիտ վերականգնել՝ բանակցությունները չափազանց երկար տեսեցին: Հիշում եմ, որ գրոհայինների հրամանատարը ցանկանում էր հաղորդակցվել մի հայ լրագրողի հետ, որը գտնվում էր իրադրությունը լուսաբանող թղթակիցների խմբում:

Հրամանատարը հայրենակցին մի թուղթ նետեց, որով փոխհյուպատոսը հավաստում էր, որ իրեն գրոհայինները չեն վիրավորել ու բոլորին քաղաքական ապաստան էր շնորհում: Պարզ է, նման փաստաթուղթը մեզ համար մեծ արժեք չէր կարող ներկայացնել...

Այնուհետեւ պատանդների եւ գրոհայինների սնունդի խնդիրը ծագեց: Դա նույնպես հետաքրքիր փուլ էր, որովհետեւ հրամանատարին հարցնելով, թե քանի՞ սանդվիչ, խմիչք է անհրաժեշտ, ես հետզհետե պարզեցի, թե որքա՞ն մարդ կա հյուպատոսարանի ներսում, որոնց թիվը, գրուցակցիս հավաստմամբ, վաթսուներից չպիտի անցնեն:

Բանակցությունները շարունակվում էին: Ժամը մոտավորապես 20-ին իրավիճակը բարդացավ, որովհետեւ Հոսման պողոտայում ցույցին հաջորդեց հակացույցը: Հայտնվեցին հայամետ եւ թուրքամետ ցուցարարներ, մեկին նույնիսկ վիրավորեցին դանակով: Մի խոսքով՝ քայլաբշտված անկառավարելի էր դառնում: Այս ամենը դժվարացնում էր մեր խոսակցությունը, որովհետեւ ես զգում

էի, որ գրոհայինները, փողոցի աղմուկի ազդեցության տակ, չափազանց լարվում են: Բանակցությունները կարող էին փակուղի մտնել, պահը պետք չէր ձեռքից բաց թողնել: Վերջապես՝ սնունդը տեղ հասցրինք, հարաբերությունները կարծես մեղմացան, եւ կեսցիշերին մոտ խոսակիցս հարցրեց, թե կարո՞ղ է դուրս հանել տալ երկրորդ վիրավոր գրոհայինին: Նա պահանջեց նույն ապահովությունները, եւ բացատրեցի, որ ինքը Ֆրանսիայում է, մեր քաղաքականությունը արտաքսում չի ընդունում, իրեն Ֆրանսիայում մնալու հնարավորություն կընձեռնվի: Նա նորից ուզեց, որ վիրավոր մարտընկերը հիվանդանոց հասնելուն պես զանգահարի իրեն, մենք ստեղծեցինք նման հնարավորություն, ու գրոհայինները համոզվելով, որ կատարում ենք տրված խոստումները, մեր նկատմամբ որոշակի վստահությամբ համակվեցին:

Կեսգիշերին մոտ ինձ թվաց, թե հանձնման պայմանների մասին բանակցելու ժամանակը եկել է: Այդ պահից սկսած ես ու գրուցակիցս միայն այդ մասին ենք իրար հետ խոսել:

Հիշում եմ, ժամը 11-ն անց 15-ին, այսինքն մարտախմբի սահմանած ժամկետը լրանալուն պես կրակոց լսվեց, բայց մենք զգացինք, որ լուրջ հետեւանքներ չունեցավ, դա կարող էր պատահականության կամ անուշադրության հետեւանք լինել: Անձնատրման բանակցությունների ընթացքում մեզ շատ օգնեց ներսում գտնվող մի պատանդ՝ պարոն Հուբարը, որը համաձայնվեց վերցնել գրոհայինների պայուսակը, շենքից դուրս առաջնորդել նրանց: Ըստ վերջնական պայմանավորվածության, Հուբարը երկու գրոհայինին պիտի հանձնէր մեզ, որից հետո սկսեինք պատանդների տարահանումը:

Այդպես էլ արեցինք: Երբ զենքները մեզ հանձնեցին, տեսանք, որ գրոհայիններն ունեցել են մեկ Կալաշնիկովի գնդացիր, 8 միլիմետրանոց երկու ինքնաշխատ ատրճանակ՝ Հերստալ, 9 միլիմետրանոց մի ուրիշ Հերստալ ատրճանակ, երեք Սենտեքս կակուղ ական, չորս Էլեկտրական պայթուցիչ:

Պայուսակում կար նաեւ դինամիտի ձող, մի այլ պայթուցիչ: Այսպիսով, համոզվեցինք, որ գրոհայինների սպառնալիքներն անհիմն չեն եղել, մենք մեծ վտանգ ենք շրջանցել եւ թեթեւոր չէինք հարձակում գործել, աղետ տեղի կունենար:

Դրանից հետո ես արագ հյուպատոսարան մտա, հիսունչորս պատանդներն սպասում էին, նրանց քրեական բրիգադ տեղափոխեցինք, ամբողջ գիշեր գրի առանք ցուցմունքները: Մենք հարցաքննեցինք նաեւ մարտախմբի չորս անդամներին, զգացինք, որ նրանց ինքնությունը դժվար է իսկույն եւեթ ճշտելը: Ինչ վերաբերում է գրոհի նախապատրաստությանը, Փարիզում հանդիպելու պայմաններին, ակնհայտ էր, որ ոչ մեկի հայտարարությունն էլ ճշմարտացի չէ: Նույնը կրկնվեց փոխհրաձգության հանգամանքները ներկայացնելիս: Գրոհայինները ձգտում էին նվազեցնել իրենց պատասխանատվությունը, ասում էին, որ առաջինը թուրք ոստիկաններն են կրակ բացել, իրենք միմիայն դիմադրած էլ են: Նա, ով կրակել էր ֆրանսիացի ոստիկանի վրա, ընդունեց, որ ինքնաբերաբար է պատահել:

Ընդհանուր առմամբ, ահա՛ այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել առաջին երեք օրերի ընթացքում, քանի որ մեզ երեք օրվա նախնական կալանքի թույլտվություն էին ընձեռել: Այդ ժամանակ քննիչի հատուկ արտոնությամբ մենք կարող էինք ձերբակալվածներին պահել ընդհուպ երեք օր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Տարահանման պահին ի՞նչ վիճակում էին պատանդները:

ԼԵԿԼԵԲԿ - Մանավանդ կանայք բավական լարված էին, սակայն, չնայած իրադրությանը, բոլորի վիճակն էլ, ընդհանուր առմամբ, տանելի էր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Տիկնայք եւ պարոնա՞յք, հարցեր ունե՞ք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱՐԴԱ - Քաղաքացիական հայցվորները ձեզ շնորհակալություն են հայտնում այն ջանքերի համար, որ դուք ներդրել եք, որի շնորհիվ է ամենայն հավանականությամբ փրկվել պարոն Ինալ Կայայի կյանքը:

(Պարոն Շեյխի՝ ոստիկանի ունկնդրությունը: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձեզ ահագանգել են հյուպատոսարանի շրջակայքում հսկողություն սահմանելու համար: Չե՞ք կարող ասոյանին պատմել, թե ի՞նչ հանգամանքներում եք կատարել ձեր պարտականությունները:

ՇԵՎԻ - Այդ օրը, քանի որ ներսում սկսել էին կրակել, հյուպատոսարանի առջեւ հերթապահող մեր գործընկերոջ տագնապի ազդանշանը լսեցինք: Մենք մոտակայքում էինք, շտապ տեղ հասանք ու նախ զննեցինք Գուրսել փողոցի ծառայողական մուտքը: Իմ գործընկեր Բլոնդելը մնաց Գուրսել փողոցի աստիճանների մոտ, մենք նետվեցինք Հոսման պողոտայի գլխավոր մուտքը:

Ներս մտանք, իմացանք, որ զինված մարդիկ կրակ են բացել, հյուպատոսարանում գտնվողներին պատանդ վերցրել: Մենք նախ թաքցրինք մեր ինքնությունը, փորձեցինք գրոհայինների հետ բանակցություններ վարել, բայց հետո թեւկապները դրեցինք, պահանջեցինք ձեռքերը վեր, հասկանալի է, առանց զենքի, շենքից դուրս գալ: Ու շարունակ բացասական պատասխան ստացանք: Նրանք շատ

վատ էին արտահայտվում ֆրանսերեն: Մի պահ ես փորձեցի ոտքի հարվածներով բացել դուռը, որը փակված էր վերելից ու մեջտեղից, բայց հենց հետ շրջվեցի, իմ դիմացից հրագենային կրակահերթ սուրաց: Հրաձգությունից պաշտպանվելու համար՝ ես սեղմվեցի պատին, ու այդ պահին էլ տեղ հասավ դատական ոստիկանության ծառայությունը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Կրակոցները, որոնք դուռը ծակեցին ու ձեռք հասան, ի՞նչ բարձրություն ունեին:

ՇԵՎԻ - Ես շրջվել էի, գնդակներն իմ առջևից էին սուլում-անցնում, կարծում եմ՝ կրակում էին վերելից ներքեւ, պարկուճներն ուղղակի տեղում էին առաստաղից: Վերնաշապիկս փայտի տաշեղներով էր պատվել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալն է՛ր, վկային այլ հարցեր ունե՞ք տալու: Քաղաքացիական հայցվորնե՛ք ընդհանուր պաշտպանը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՇՏՊԱՆ - Դուք որտե՞ղ եք տեսել պարոն Բլոնդելին, բակի մյուս սանդուղքով չե՞ք բարձրացել:

ՇԵՎԻ - Գլխավոր մուտքից հյուպատոսարան տանող աստիճանի վրա մի մեծ պատուհան կա, որը մենք բացեցինք ու նկատեցինք բազրիքի այն մասը, որտեղից պարոն Բլոնդելը փորձում էր սենյակ մտնել: Ես միայն այդ պահին եմ նրան տեսել:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՇՏՊԱՆ - Ես կարծում էի, թե դուք էլ եք հյուպատոսարան մտել:

ՇԵՎԻ - Ես մտել եմ ծառայողական մուտքով, վերադարձել գլխավոր դռնով:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն դուք հյուպատոսարանի սենյակներում չե՞ք եղել:

ՇԵՎԻ - Ո՛չ, ո՛չ...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից: Ազատ եք:

(Ոստիկան Բլոնդելի ունկնդրությունը: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Կարո՞ղ եք մեզ ներկայացնել ձեր՝ հյուպատոսարան մտնելու մանրամասները:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Մենք հսկողական ինքնաշարժով պտույտ էինք գործում, լսեցինք Հոսման պողոտայի թիվ 170 շենքի ժամապահի՝ տազնապի ազդանշանը, որի պատճառը Թուրքիայի հյուպատոսարանի կրակոցներն էին: Ես աստիճաններով օգնության փութացի: Հյուպատոսարանի մի աշխատակից, որը պատուհանից դուրս էր եկել, ցույց տվեց, թե ինչպես կարելի է ներս մտնել: Շուտով հայտնվեցի մի սենյակում, որի հատակին երկու մարմիններ կային: Ներքին սենյակներից ձայներ հասան ականջիս: Ես ստիպված էի ներկայանալ, գոռացի՝ "ոստիկանությունն է, ձեռքերը վե՛ր, մոտեցե՛ք", որպեսզի իմանամ, թե ով կա ներսում...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ավելի բարձր խոսեք...

ԲԼՈՆԴԵԼ - ...Եվ ահա, այդ պահին, այստեղ ներկա տղաներից մեկը հայտնվեց դռների մեջ, կրակեց իմ վրա, ես փոխադարձեցի, նա ընկավ, ինքս դուրս եկա: Հետո ասացին, որ ներսում պատանդներ կան:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք քաղաքացիական հագուստներով էիք: Երբ իմացաք հյուպատոսարանի դեպքերի մասին, այդ ժամանակ ոստիկանական տարբերանշանը ամրացրիք:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Այո՛, ի հարկե, ինչպես միշտ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պատուհանից դուք անձնագրային բաժանմունք մտաք:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Կարո՞ղ եք, գծագրին նայելով, ցույց տալ, թե որտե՞ղ է անձնագրային բաժանմունքը:

Այստե՞ղ, աջ կողմո՞ւմ: Երբ մտաք, ներսում որեւէ մեկը կա՞ր:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Ես միայն երկու մարմին տեսա՝ սպանվածինն ու փոխհյուպատոսինը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Այդ նույն սենյակում, ընդհանրապես անձնագրային բաժանմունքում ուրիշ ոչ ոք չկա՞ր:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Ոչ ոք:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք ասում եք, որ հատակին երկու հոգի կար, դուք դեռեւս չգիտեիք, նրանք

վիրավորված են, թե՛ ոչ: Գծագրի վրա ցույց տվեք՝ որտե՞ղ էին պատկած այդ երկու հոգին:

Անձնագրային բաժանմունքո՞ւմ, թե՞ այնտեղ, որտեղ նշված է "անցում":

ԲԼՈՆԴԵԼ - Անձնագրային բաժանմունքի դռան մոտ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն այնտեղ, որտեղ դուռը անձնագրային բաժանմունքը բաժանում է անցումից:

Չանդրադարձա՞ք՝ այդ մարդիկ վիրավոր էին:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Ո՛չ, չանդրադարձա:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Կարո՞ղ եք որոշակի ասել՝ երբ առաջին անգամ դեմ առ դեմ հանդիպեցիք, որտե՞ղ էր կանգնած պարոն Միսլյանը, որտե՞ղ՝ դուք:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Նա անձնագրային բաժանմունքի դռների մեջ էր:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ի՞նչ եք հասկանում "անձնագրային բաժանմունքի դուռ" ասելով:

ԲԼՈՆԴԵԼ - Այն, որ թիվ մեկ միջանցքն է տանում:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Կարծես թե ձեր նշած տեղում դուռ չկա:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Կա՛, կա՛...
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԲՈՂԵԼՈ - Ըստ գծագրի՝ ոչ թե դուռ է, այլ՝ բացվածք:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ճիշտ է, փակվող դուռ չկա: Թիվ մեկ միջանցքի ու անցումի միջև գծագրից որոշակի երեւում է, որ բացվածք է, ոչ թե դուռ:
 ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Ո՛չ, դուռ չկա:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Այո, դռան կամար է եւ ոչ թե բացվող, փակվող դուռ:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ընդունում եմ:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա ի՞նչ դիրքով էր:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Գնդացրով կրակողի դիրքով: Առաջ հակվեց ու կրակ բացեց իմ վրա:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն Սիսյանն ատրճանակով էր զինված: Դուք ի՞նչ դիրքով էիք: Նա շա՛տ էր առաջ հակված:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Այո՛, շատ: Ես կանգնած էի դիմադարձում: Մեզ դա հատուկ սովորեցրել են:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք բղավո՞ւմ էիք՝ "ոստիկանությունն է, դո՛ւրս եկեք":
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ես մինչ այդ էի բղավել, ասել էի, որ ձեռքերը վեր առաջանան:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ըստ ձեզ, ձեր տարբերանշանը լավ երեւո՞ւմ էր:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Այո՛, ձախ թելիս էի ամրացրել:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Վստա՞հ էք, որ առաջինը Սիսյանն է կրակել:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ի հարկե, հակառակ դեպքում ես չէի փոխադարձի:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Եթե նա կրակած չլիներ, դուք կրակ չէի՞ք բացի:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ես այդ քայլին դիմեցի, որպեսզի նա հանձնվի, չզիտեի, որ ներսում, այն էլ մեծ քանակությամբ, պատանդներ կան:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի վերջո ձեզ հայտնի դարձա՞ւ՞ զգալի թվով պատանդների առկայությունը:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ո՛չ, ես այդ սենյակից դուրս չեմ եկել, ոչ ոքի չեմ տեսել:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն պնդում եք, որ առաջինը Սիսյանն է կրակել: Քանի՞ անգամ:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Կարծում եմ՝ հինգ:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց երեք էին ասում:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Նա մի քանի անգամ կրակեց:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք հայտարարել եք, որ դիմադարձելու համար երկու անգամ եք կրակել:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ճիշտ է:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ըստ էության՝ հաստատված է, որ ձեր գնդակներից մեկն է վիրավորել Սիսյանին: Պարոն Սիսյան՝ դուք իրո՞ք վարչական նիստերի սրահի դռան մոտ եք եղել:
 ՄԻՍԼՅԱՆ - Ճիշտ այդպես:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Ըստ ձեզ, որտե՞ղ էր պարոն Բլոնդելը, երբ դուք նրան տեսաք: Լսեցի՞ք, թե ինքն ինչ էր ասում, պնդում էր, որ դուրս չի եկել անձնագրային բաժանմունքից: Ի՞նչ եք կարծում, կրակոցի ժամանակ որտե՞ղ է եղել:
 ՄԻՍԼՅԱՆ - Ես նրան նկատել եմ վիրավորվելուց հետո միայն, այդ ժամանակ նա անձնագրային բաժանմունքում էր, բայց չեմ կարող ճշգրիտ հիշել՝ մեջտեղո՞ւմ էր, փոքր-ինչ ձա՞խ, թե՞ աջ: Բոլոր դեպքերում՝ հաստատ է, որ կարող էր ինձ տեսնել:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք հայտարարում եք, որ վիրավորվելուց առաջ նրան չեք նկատել, մինչդեռ ինքն ասում է, որ առաջինը ինքներդ եք կրակել:
 ՄԻՍԼՅԱՆ - Ո՛չ:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք պնդո՞ւմ եք ձեր վկայությունը, պարոն Բլոնդել՝:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Անշուշտ: Եթե նա մուտքի դուռը հսկելիս լիներ, ես կրծքի աջ կողմին չէի կարող կրակել, ձախը վիրավորած կլինեի:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Նման պահի՞ կողմը դժվար է որոշել...
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ես նրա դիրքից ելնելով եմ ասում:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Բոլոր դեպքերում՝ դուք հավաստում եք, որ Սիսյանը եղել է ոչ թե վարչական նիստերի սրահի դռան մոտ, այլ՝ անցումի դռների միջև, եւ անձնագրային բաժանմունքի մեջտեղում դուք նրա ուղղությամբ կրակ եք բացել միայն այն բանից հետո, երբ ինքն է ձեր վրա կրակել:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Այո՛, պարոն նախագահ:
 ՆԱԽԱԳԱՀ - Այստեղ պարոն Ֆլեորիի վկայությունը կա, որից կարելի է հետեւցնել, որ անձնագրային բաժանմունքում գտնվողն է առաջինը կրակ բացել: Ակնհայտ է, որ վկան ենթադրաբար է նման հայտարարություն անում:

ՄԻՍԼՅԱՆ - Այդ դեպքում ես ի՞նչ կարող եմ ասել:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոն Սիսյան, ինձ խնդրում են, որ ձեզ հետևյալ հարցն ուղղեմ: Ըստ ձեզ, ոստիկան Բլոնդելը ինչի՞ց է զլխի ընկել, որ դուք հյուպատոսարանի գրոհայիններից եք եւ ոչ թե թուրք հսկիչ-պահապան: Ինչո՞ւ նա ձեզ հարձակվողի եւ ոչ թե անվտանգության պաշտպանի տեղ է դրել: Կարո՞ղ եք այս հարցին պատասխանել:
 ՄԻՍԼՅԱՆ - Հավանաբար հագուստներիս պատճառով: Ես ջինսե շապիկով ու անդրավարտիքով էի, մինչդեռ հյուպատոսարանի հսկիչ-պահապանները, կարծում եմ, համազգեստով են:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոն Գալի Ֆահրի՞ն ինչ էր հազել:
 ԻՆԱԼ ԿԱՅԱ - Քաղաքացիական հագուստներ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձեզ թվում է, թե պարոն Բլոնդելը միմիայն հագուստի պատճառով է ձեզ գրոհայինի տեղ դրել:
 ՄԻՍԼՅԱՆ - Այո՛:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոն Բլոնդել՝ երբ դուք պարոն Սիսյանին տեսաք, ինչի՞ց ենթադրեցիք, որ նա հարձակվողներից մեկն է եւ ոչ թե, ասենք, հյուպատոսարանի հսկիչ-պահապանը:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Որովհետեւ նա կրակում էր իմ վրա, պարոն նախագահ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Այլ հարցե՞ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր: Դո՞ւք՝ քաղաքացիական հայցվորնե՛ր:
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Ձեր վրա կրակելիս ի՞նչ դիրք ունեք պարոն Սիսյանը:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Ձենքով կրակալի, մարտական դիրք:
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Ձեռքին գնդացի՞ր էր:
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Իմ կարծիքով՝ այո՛: Որտեղի՞ց իմանամ մականիշը: Կրակոցը 7/7.5-ի կրակոցի էր նման:
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Կարո՞ղ է ոստիկանը մեզ դիրքը ցույց տալ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ցույց տվե՛ք, խնդրե՛մ:
 ԲԼՈՆԴԵԼ (ցույց է տալիս) - Երեւի մի փոքր ավելի առաջ էր հակված:
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Այդպիսի դիրք է գրավել գնդացիքո՞ւ: Բայց չե՞՞ որ գնդացիք չի եղել, եղել է միայն մի Կալաշնիկով, որի կրակված փամփուշտների պարկուճները բռնորովին այլ տեղում են հայտնաբերվել: Ուրեմն խոսք կարող է լինել միմիայն ատրճանակի մասին, ընդ որում, ուզում եմ նկատել տալ, որ ոստիկանի ցույց տված դիրքը ոչ մի կերպ չի համապատասխանում Սիսյանի ստացած վերքերին, որովհետեւ դրանք վկայում են, որ մարմինը շատ առաջ է հակված եղել, մի բան, որը քիչ առաջ հավաստեց փորձագետը: Չմոռանանք, որ գնդակը մտել է վերելից, հասել մինչեւ ազդրը: Այլ կերպ ասած, վիրավորվողը կքված է եղել: Տեսնո՞ւմ եք, պարոն նախագահ, հիշողություններն այնքան էլ ճշգրիտ չեն:
 ՊԱՇՏՊԱՆ ԹԵՅՅԱՆ - Մի վերջին հարց, պարոն նախագահ՝ հ, ավելի ճիշտ՝ հավաստիացում: "Ես հակված չեի առաջ, - հայտարարել եք դուք՝ պարոն ոստիկան, - կրակելու դիրք չեի գրավել: Իմ ձեռքին զենք կար, ես պահանջում էի, որ հանձնվեմ, սպասում էի դռնից մեկն ու մեկի հայտնվելուն":
 ԲԼՈՆԴԵԼ - Այդպես էլ եղել է:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից:

(Գալի Ֆահրիի ունկնդրումը թարգմանի օգնությամբ: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք ի՞նչ պարտականություններ ունեք թուրքական հյուպատոսարանում:
 ԳԱԼԻ - Անվտանգությունն եմ ապահովում: Կանգնում եմ մուտքի դռան մոտ, դրսի կողմում:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Զինվա՞ծ եք լինում:
 ԳԱԼԻ - Այո՛, ինձ Հերստայ ատրճանակ է տրված:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձեզ հայտնի՞ է, երբ ձեր մահացած գործընկերը՝ պարոն Էոզենը իր սովորական պարտականություններն էր կատարում, դարձյա՞լ զենք էր կրում:
 ԳԱԼԻ - Երբ աշխատում էր, զինված էր լինում, բայց այդ օրը նա ազատ էր, զենք չուներ:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Սովորաբար ի՞նչ զենք էր կրում:
 ԳԱԼԻ - Մ. Պ. 5:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Խոսքն այստեղ ներկայացված հրազենի մասի՞ն է:
 ԳԱԼԻ - Այո՛:
 ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոն Էոզենը եթե չէր աշխատում այդ օրը, տեղյա՞կ եք, թե ինչո՞ւ էր հյուպատոսարան եկել:
 ԳԱԼԻ - Դեպքից երկու օր առաջ պարոն Էոզենը երեխա էր ունեցել: Պարոն հյուպատոսը թույլ էր տվել, որ նա այդ կապակցությամբ Թուրքիա գնա: Տվյալ օրը իր գործերը վերջացրել էւ մի քառորդ ժամ առաջ մտել էր հյուպատոսարան:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իր հայտարարություններից մեկում, խոսելով պարոն Էոզենի հավանական զենքի մասին, պարոն Գալին հաստատ չի ասում. "Այդ օրը նա զինված չէր", կասկածում է. "Ինձ թվում է, որ զինված չէր": Սա թարգմանական վրիպում է:

ԳԱԼԻ - Ես նրա զենքը հետո՞ ներսում եմ տեսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ առավոտ ինքը որտե՞ղ է կանգնած եղել:

ԳԱԼԻ - Աստիճանների առջև, մուտքի դռան դրսի կողմում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչպե՞ս է բացատրում զենքով լեցուն ուսապայուսակով չորս գրոհայինի ներս մտնելը, այն դեպքում, երբ իր անմիջական պարտականությունն է եղել այցելուների պայուսակներն ստուգելը:

ԳԱԼԻ - Սովորաբար, գործընկերս, երբ աշխատում էր, օգնում էր ինձ, իսկ ես քննում էի մարդկանց փաստաթղթերն ու խուզարկում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հապա այդ օրը առանց խուզարկելու ինչո՞ւ եք թույլ տվել, որ ուսապայուսակը ներս տանեն: Դուք այն տեսել էք:

ԳԱԼԻ - Այդ պահին մի թուրք հայրենակից ինձ հարցնում էր, թե ձեռքի վկայականը վավերացնելու համար ո՞ւմ պետք է դիմի: Ես դուրը բացեցի, բաժանմունքը ցույց տվեցի ու նույն ակնթարթին հետեւիցս հրեցին, ընկա ու հայտնվեցի սպասարահում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեզ խփե՞լ են այդ պահին:

ԳԱԼԻ - Ո՛չ, շատ կոպիտ հրեցին, փռվեցի գետնին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հետո՞ :

ԳԱԼԻ - Հետո ներսից հրացանաձգության ձայներ լսեցի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Արդեն թիվ մեկ միջանցքո՞ւմ էիք:

ԳԱԼԻ - Ես ներսում էի, պառկած էի գետնին: Նրանք ծեռքներին նռնակներ, ատրճանակներ ունեին, թուրքերեն գոռում էին, որ բոլորը պառկեն: Այս մեկը (ցույց է տալիս պարոն Բասմաջյանին)

ուսապայուսակը բացեց, Կալաշնիկով հանեց: Հետո նրանք հյուպատոսի գրասենյակը մտան: Երբորդը՝ Միսլյանը, մնաց մուտքի մոտ, ընդհանուր սրահի ու սպասարահի միջև:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ընդհանուր սրահ ասելով վարչական նիստերի սրահը նկատի ունե՞ք:

ԳԱԼԻ - Այո՛: Նա բոլորին հրահանգում էր պառկել գետնին ու չշարժվել, սպառնում էր նռնակներ շարտել: Բոլորին էր ասում: Ես հրազենի ձայներ էր լսեցի, բայց չտեսա, թե ով կրակեց: Այնուհետև հետեւեցի դուրս փախչողներին, բայց հենց հասա դռան մոտ, նկատեցի իմ գործընկեր Էոզենին, որն ընկած էր հատակին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նախաքննության ժամանակ նա ասել է, որ տեսել է, թե ինչպես է գործընկերը վարչական նիստերի սրահից դուրս եկել, թիվ մեկ միջանցքը մտել:

ԳԱԼԻ - Ես նրան պառկած եմ տեսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դատական գործի մեջ որոշակի է արձանագրված. "Ես տեսա նրա՝ վարչական նիստերի սրահից ելնելն ու թիվ մեկ միջանցքում, այնտեղ, որտեղ "արյուն եւ այլն" է նշված գծագրի վրա, ընկնելը":

ԳԱԼԻ - Ես սեղանի տակն էի, շուրջս բոլորը վազվզում էին, ոմանք պառկում էին, ոմանք ընկնում վրաները:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այսինքն ինքը չի՞ տեսել, թե ինչպես են կրակել Էոզենի վրա:

ԳԱԼԻ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մոտավորապես կարո՞ղ է ասել, թե վիրավորվելուց հետո, մինչև մահանալը, Էոզենը որքա՞ն է ողջ մնացել:

ԳԱԼԻ - Յոթը-ութը ժամ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նրա մարմինը դուրս են հանել 18-ն անց 26-ին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԷՆԿ - Մենք արդեն համոզվեցինք, որ մահը վաղուց է վրա հասած եղել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՄԻՆՅԱՆ - Վկան կարո՞ղ է ավելի հստակ խոսել թուրքերեն: Քննարկումը արդյունավետ դարձնելու համար:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Անդրադառնանք մի ուրիշ պահի, ինքն անձամբ կրակե՞լ է: Ի՞նչ զենքով: Ինչպիսի՞ պայմաններում: Ո՞ր ուղղությամբ:

ԹԱՐԳՄԱՆ (հաղորդում է հսկիչ-պահապանի խոսքերը) - Նա ասում է, որ ինքը վերցրել է արդեն մեռած գործընկերոջ Բրաունինգը եւ կարծում է, որ երեք անգամ կրակել է Ջավենի ուղղությամբ (նկատի ունի Միսլյանին):

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ ամենը առավել եւս չի համապատասխանում դատական գործի նյութերին:

Նախաքննության ժամանակ նա հայտարարել է, որ վերցրել է կա՛մ Բասմաջյանի գոտիից, կա՛մ ձեռքի պայուսակից ընկած ատրճանակը:

ԳԱԼԻ - Ես ուզել եմ ասել, որ այդ զենքն իմը չի եղել, վերցրել եմ գետնից:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կարողում եմ նրա հայտարարությունը. "Ես տեսա, թե ինչպես մի Բրաունինգ ուղիղ ոտքերիս առաջ ընկավ":

ԹԱՐԳՄԱՆ (հաղորդում է հսկիչ պահապանի խոսքերը) - Նա ասում է, որ իրարանցման մեջ իր առջև ընկած զենք է նկատել, վերցրել, երկու-երեք անգամ կրակել է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տեսե՞լ է այդ ատրճանակի ընկնելը:

ԳԱԼԻ - Կարծում եմ, որ ընկել էր, որովհետև ուղիղ առաջս էր: Այն ժամանակ ինձ թվաց նույնիսկ, թե գործընկերոջինս է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Երկուսից մեկը՝ կա՛մ ինքը նկատել է արդեն ընկած մի ատրճանակ, որի ումը լինելը չի իմացել, կա՛մ էթե ընկնելն է տեսել, ուրեմն տեսել է նաև, թե ումից, ասենք որ գրոհայինի գոտիկից է ընկել:

ԹԱՐԳՄԱՆ (հաղորդում է հսկիչ պահապանի խոսքերը) - Ասում է, որ չի տեսել զենքի ընկնելը, բայց այն հայտնվել է ուղիղ իր առաջ, հենց այդ արտահայտությունն էլ գործածում է՝ "Հայտնվեց ուղիղ իմ առաջ, ես ես կրակեցի":

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, հայտնվել է, բայց որտեղի՞ց:

ԳԱԼԻ - Կարծեցի, թե իմ մեռած գործընկերոջ զենքն է: Ամեն ինչ այնքան արագ տեղի ունեցավ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչպե՞ս կարող էր կարծել, որ իր գործընկերոջ զենքն է, երբ նա գնդացի է ունեցել հյուպատոսարանը հսկելու պահերին:

ԳԱԼԻ - Նա մի ուրիշ զենք էլ ուներ, որը մոտն էր պահում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց ոչ հյուպատոսարանում:

ԳԱԼԻ - Իր մոտ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մի խոսքով, չգիտի՞, թե ումն է այն զենքը, որը վերցրել է գետնից:

ԳԱԼԻ - Ո՛չ, չգիտեմ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, երբ վերցրել է զենքը, ի՞նչ է արել:

ԳԱԼԻ - Երկու-երեք անգամ կրակել եմ Ջավենի ուղղությամբ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այսինքն՝ Միսյանի: Չի՞ շփոթում:

ԳԱԼԻ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հնարավո՞ր է նման հսկիչ-պահապան պատկերացնել: Նա զինված է, Հերստալ ատրճանակ ունի, որը պատյանով գոտիկի մեջ է, բայց չի հանում, չի գործածում:

ԹԱՐԳՄԱՆ (հաղորդում է հսկիչ-պահապանի խոսքերը) - Նրա ձեռքին զենք չի եղել:

ԹԱՐԳՄԱՆ - Հապա որտե՞ղ է եղել իր ատրճանակը:

ԳԱԼԻ - Գոտիկի մեջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Գրոհայիններին դիմադարձելու համար ինչո՞ւ չի գործածել իր զենքը:

ԳԱԼԻ - Դրա համար պետք էր, որ զենքս հանեի պատյանից, բայց այդ ընթացքում կարող էին կրակել իմ վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա ասել է, որ գետնից զենքը վերցրել, երկու թե երեք անգամ կրակել է տարբեր մարդկանց, որոնց թվում ես Միսյանի՝ այսինքն Ջավենի վրա:

ԳԱԼԻ - Ես նրա վրա կրակեցի, նա ճիշտ մուտքի դռան մոտ էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց նախաքննության ժամանակ հայտարարել է, որ երկու թե երեք անձանց վրա է կրակել:

ԳԱԼԻ - Ես միշտ նույն ուղղությամբ եմ կրակել: Ջավենը դռան մոտ էր, Ալեքսն ու Հակոբը հյուպատոսի աշխատասենյակն էին մտել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կարծո՞ւմ է, որ ինքն է վիրավորել Ջավենին:

ԳԱԼԻ - Երբ ես պատրաստվում էի կրակել, հետեւիցս էլ ինչ-որ մեկը կրակ բացեց:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դա անհավանական է, ինչպե՞ս է նա երկու-երեք անգամ կրակել Միսյանի ուղղությամբ, իսկ գրոհայինները չեն դիմադարձել:

ԳԱԼԻ - Դիմադարձեցին, նրանք հյուպատոսի գրասենյակից դուրս եկան ու Կալաշնիկովով կրակեցին իմ վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չի՛ կարող պատահել, Կալաշնիկովի բոլոր պարկուճները գտնվել են գլխավոր հյուպատոսի աշխատասենյակից: Եթե նման զենքով կրակեին իր վրա, ողջ չէր մնա:

ԹԱՐԳՄԱՆ (հաղորդում է հսկիչ-պահապանի խոսքերը) - Խոհանոցի մոտ եղել է մի հայելի, որը հրազենի յոթը-ութը հարվածով փշրվել է: Նա ասում է, որ երկու անգամ կրակել են նաև մետաղե պահարանի վրա, ու ինքը հենց այդտեղ է եղել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա տեսե՞լ է հյուպատոսի եւ Ջուլֆայանի փոխհրաձգությունը:

ԳԱԼԻ - Ոչ, չեմ տեսել, նրանք ներսում են կրակել իրար վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ականատես եղե՞լ է, թե ինչպես է Գյուլգեյանը միջանցք վերադարձել ու ինչ-որ բաներ ասել:

ԳԱԼԻ - Ալեքսը (այսինքն՝ Գյուլգեյանը) ասաց. "Նա գտավ իր պատիժը":

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իսկ զե՞նքը, վերջիվերջո ձեռքից զենքը խլե՞լ են:

ԳԱԼԻ - Նրանք մեկ առ մեկ բոլորին կանգնեցնում, ձեռքները կապում, նորից նստեցնում էին: Երբ իմ հերթը հասավ, Ձավենն ասաց. "Նա վիրավորեց ինձ", ու բոլորն իրենց զենքերն իմ վրա ուղղեցին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հենց նոր ասում էր, որ երբ ինքը կրակել է Ձավենի վրա կամ Ձավենի ուղղությամբ, Կալաշնիկովից իր վրա կրակ են բացել, ուրեմն հարկ չկար ոտքի կանգնեցնել հսկիչ-պահապան լինելը պարզելու համար, դա հայտնի էր վաղուց:

ԳԱԼԻ - Սրահը շատ փոքր էր, յոթանասուն հոգի պառկած էին գետնին: Գրոհայինները բազմաթիվ անգամ կրկնեցին. "Եթե զինված մարդ կա, թող ոտքի կանգնի", բայց ես չկանգնեցի, որովհետև մտածեցի, որ իսկույն կսպանեն: Ելել եմ այն ժամանակ, երբ ձեռքերս կապելու ժամանակը հասել է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ պահի՞ն են գտել ատրճանակը:

ԳԱԼԻ - Ձավենը նստած էր դռան անկյունում, արդեն վիրավոր էր: Իմ ոտքի կանգնելու հերթը հասավ:

Հակոբը բռնել էր լարերն այն բոլոր պայթուցիչների, որոնք տեղադրել էր դռների հետևում: Ես բարձրացրի ձեռքերս: Ձավենն ասաց. "Նա ինձ վիրավորեց", եւ չորսն էլ զենքերն իմ վրա ուղղեցին: Ես բաճկոնս վեր հանեցի, Ալեքսը գոտիկիցս քաշեց ատրճանակը: Հարցրեց, թե ինչ եմ աշխատում, ասացի հսկիչ-պահապան եմ: Այդ պահին ինչ-որ մեկը ճչաց, եւ Ալեքսը երկու անգամ կրակեց հյուպատոսարանի դռան վրա: Հետո նրանք կապեցին ձեռքերս ու հրամայեցին պառկել: Ես պառկեցի: Ասացին, որ շարժվել չի կարելի, մենք իրավունք չունեինք թեքել մեր գլուխները:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, վկային տալու հարցեր ունե՞ք: Քաղաքացիական հայցվորնե՞րը: Պարոն ընդհանուր պաշտպանը: Պաշտպանությունը նույնպե՞ս: Լավ, պարոն Գալի, ասոյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ:

Հայտարարվում է ընդմիջում:

Նիստը վերսկսվում է:

(Պարոն Բայթաղլուի ունկնդրումը՝ թարգմանի օգնությամբ: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Թող պատմի, թե ինչու էր այդ առավոտ հյուպատոսարան եկել:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Իմ երեխան ծնվել է 1981 թվականի օգոստոսին: Հյուպատոսարան էի գնացել ծնունդն արձանագրելու համար:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մուտքի մոտ հսկիչ-պահապան տեսե՞լ է: Իսկ ներսո՞ւմ:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Մուտքի մոտ ես տեսա հսկիչ-պահապանի, որը հարցրեց, թե ինչո՞ւ եմ ուզում հյուպատոսարան մտնել: Բայց ներսում հսկիչ-պահապան չտեսա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն նա այն պահին է ներս մտել, երբ երկրորդ հսկիչ-պահապանն ամենայն հավանականությամբ վիրավորվա՞ծ է եղել:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Թող պատմի, թե ինչպես է եղել:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Արդեն քսանութը ամիս է անցել, չեմ կարող մանրամասներ հիշել:

Ոստիկանությունում ամեն ինչ պատմել եմ, որոնք եւ հիմա հաստատում եմ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ես գիտեմ, թե նա ինչ է հայտնել այնտեղ, բայց տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալները չգիտեն: Ուրեմն պետք է, որ երկրորդ անգամ էլ կրկնի:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Ընդունված կարգի համաձայն ես հերթահամար վերցրի, տեղավորվեցի եւ սկսեցի սպասել: Հանկարծ դուռը բացվեց, ինչ-որ մարդիկ ներս մտան, սկսեցին հայերեն բղավել, որ ոչ ոք տեղից չշարժվի: Այդ պահին գրասեղանի մոտ մի պարոն կար, որը փորձեց դիմադարձել: Եվ քանի որ ուզում էր խանգարել նրանց, առաջին ներս մտնողը, որը մորուք ուներ, կրակեց գլխին: Գնդակը այստեղից մտավ, այնտեղից դուրս եկավ, եւ վիրավորը տապալվեց գետնին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հսկիչ-պահապանը ձեռքին զենք ունե՞ր:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Չտեսա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց վկան ինքն էլ է վիրավորվել: Ի՞նչ պայմաններում: Այդ պահի՞ն, թե՞ հետո:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Երբ հսկիչ-պահապանն ընկավ, մորուքավորը մի անգամ էլ կրակեց, որը մտավ անդրավարտիքիս մեջ ու դուրս եկավ, ոտքս չվիրավորեց: Ես ուզում եմ իմ դատը հանձնել

քաղաքացիական հայցվորներին, հայտարարել, որ վիրավորվելու կապակցությամբ ոչ մի բողոք չունենմ...

(ծիծաղ)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դրան մենք կանդորադառնանք: Ես կուզեի, որ նա որոշակի ասեր՝ հսկիչ-պահապանի գրուխը ճեղքած գնդա՞կն է վիրավորել ոտքը, թե՞ պարոն Գյուզելյանը նորից է կրակել:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Հսկիչ-պահապանի ընկնելուց հետո նորից կրակեցին, եւ այդ փամփուշտը վիրավորեց ոտքս:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա գիտի՞, թե չորս մեղադրյալներից ո՞րն է կրակել:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ (ցույց է տալիս Գյուզելյանին) - Նա՛ էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա՛, ով վիրավորել էր հսկիչ-պահապանին:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Այո՛, նույն անձնավորությունը երկու անգամ կրակեց, բայց չեմ կարծում, թե ինձ վիրավորելու հատուկ դիտավորություն ուներ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ինչո՞ւ է այդպես կարծում:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Ես հսկիչ-պահապանի մոտ չեի, ամենեւին ներս մտնողներին չեմ խանգարել, ուստի կարծում եմ, որ իմ վրա դիտմամբ չեն կրակել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Կարո՞ղ է վկան մեզ բացատրել, թե ինչո՞ւ է վախենում: Նա վախեցած է եղել նաեւ նախաքննության ժամանակ, որովհետեւ քննիչին բառացիորեն ասել է. "Ես չեմ ուզում վկայություն տալ, որովհետեւ երբ պատանդ վերցնելու պահին վիրավորվեցի, թուրքական հյուպատոսարանը չգրադվեց ինձնով, մյուս կողմից էլ այստեղ գնալ-գալով պիտի ժամանակ ու աշխատավարձ կորցնեմ: Ամենակարեւորը՝ վախենում եմ, որ վրիժառության թիրախ կդառնամ: Ես Ֆրանսիա եմ հասել, որ աշխատեմ, երեք երեխա ունեմ, չեմ ուզում գլխիս փորձանք բերել":

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Ճիշտ է, ասել եմ այդ ամենը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա ինչի՞ց է վախենում:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Հայերի վրեժխնդրությունից:

(աղմուկ դահլիճում)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լռություն պահպանե՛ք, խնդրում եմ: Քիչ առաջ նա ասաց, որ իր դատը հանձնում է քաղաքացիական հայցվորներին: Պաշտպան չունի՞:

ԲԱԼԹԱՕՂԼՈՒ - Ես բանվոր եմ, պաշտպանի չեմ կարող վճարել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բացատրեք նրան, որ եթե իր դատը վստահի քաղաքացիական հայցվորներին, ստիպված պիտի լինի հաջորդ երեքշաբթի էլ ներկայանալ ատյան:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Ավելի լավ է փաստաբանների միություն ուղարկենք, թող ծառայողական փաստաբան հատկացնեն: Դա նրան անհրաժեշտ է վնասների հատուցում ստանալու համար:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա դրա ժամանակը չունի, հասկանո՞ւմ եք, մանավանդ որ ֆրանսերեն չի խոսում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Կարելի է ուղեկցել փաստաբանների միություն:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Սրահում գտնվող որեւէ պաշտպան կարո՞ղ է այդ պարտականությունը ստանձնել, թե՞ ծառայողին վստահենք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱԼԴԱ - Եթե դուք հարմար եք գտնում...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵԲԿ - Այդպես ավելի ճիշտ կլինի:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն ծառայող, անհրաժեշտ է վկային ուղեկցել փաստաբանների միություն,

բացատրել, որ նա իր դատը հանձնում է քաղաքացիական հայցվորներին, եւ այն, որ

դատավարությանը մասնակցող պաշտպանները պատրաստ են տրամադրել իրենց թողածրարները:

Պաշտպանությունը, քաղաքացիական մյուս հայցվորները, հասարակական նախարարությունն այլ նկատառում չունեն՞ն:

(Ոչ մի նկատառում)

Ատյանը ընդառաջում է ձեր դատը քաղաքացիական հայցվորներին հանձնելու ցանկությանը: Բայց, պարոն թարգման, բացատրե՛ք, որ նա առաջիկա երեքշաբթի օրն անպայման պիտի ներկայանա:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԲՈՂԵԼՈ - Նույնիսկ թերեւս երկուշաբթի երեկո, ընդհանուր պաշտպանի մեղադրական ելույթից առաջ:

Պարոն Բալթաօղլուին առաջնորդում են փաստաբանների միություն:

(Պարոն Ալիջի Գյուզել Բեշիրի ունկնդրությունը: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Կարո՞ղ եք մեզ պատմել այն ամենը, ինչին ակնատես եք եղել, նկարագրել, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել ձեր՝ հյուպատոսարանում գտնված պահին:

ԱԼԻՋԻ ԳՅՈՒԳԵԼ - Դեպքերի ժամանակ ես համապատասխան պատուհանի մոտ էի, սպասում էի, որ թղթերս հետ տան: Հյուպատոսարան էի գնացել, որ մի փաստաթուղթ թարգմանել տամ: Հինգ, թե վեց բոպե էլ չկար, որ ներս էի մտել, դռան մոտ ինչ-որ մարդիկ հայտնվեցին, սկսեցին գոռոռալ, որ բոլորը պառկեն, մեկնվեն գետնին: Ես փոքր-ինչ զարմացած, նույնիսկ շշմած էի, մնացել էի կանգնած ու չէի հասկանում, թե ինչ է կատարվում, ավելի ճիշտ՝ չէի հավատում: Այդ պահին տեսա, թե ինչպես մի պարոն, որը մեզ ներս մտնելու կտրոններ էր սվել, մոտեցավ այն պարոնին, որը ասորճանակ ուներ, կրակում էր հրամայում էր գետնին պառկել: Մենք հետո իմացանք, որ անունը Ալեքս է եղել: Հսկիչ-պահապանը նետվեց նրա վրա, փորձեց վնասագերծել: Ես սթափվեցի, իսկույն պառկեցի: Ահա՛ այն ամենն, ինչ տեսել եմ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հսկիչ-պահապանը ձեռքին զենք ունե՞ր:

ԱԼԻՋԻ ԳՅՈՒԳԵԼ - Ո՛չ, ես զենք չեմ նկատել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք լավ տեսե՞լ եք նրան, ով կրակ է բացել, որովհետև ձեր հայտարարություններն այնքան էլ պարզ չեն: Մի պահ ասում եք, որ հսկիչ-պահապանն է փորձել կապկպել մորուքավորին, ձեռքերը ուզել է ոլորել, եւ այդ պահին մորուքավորը կրակել է նրա վրա: "Ես երեք կրակոց հաշվեցի", պնդել եք դուք ու քիչ անց շարունակել. "Տեսա, որ մորուքավորը կրակ բացեց, բայց չիմացա, թե ով վիրավորեց հսկիչ-պահապանի գլուխը": Գուցե ձեզ վա՞տ են հասկացել:

ԱԼԻՋԻ ԳՅՈՒԳԵԼ - Գուցե, բայց իմ վիճակն այնքան էլ... Երբ դեռ ոտքի էի, չէի հասկանում, թե ինչ է կատարվում, մի պահ ինձ շատ վատ զգացի: Միակ բանը, որ հասկացա, դա այն էր, որ հսկիչ-պահապանն ուզում էր զինաթափել անձանոթին, որից հետո գետին ընկավ: Ես էլ հետեւեցի նրա օրինակին, իսկույն պառկեցի:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Երբ դուք քննիչին ցուցում եք սվել, ֆրանսերե՞ն եք խոսել, ինչպես հիմա:

Լա՛վ, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, վկային հարցեր ունե՞ք: Քաղաքացիական հայցվորնե՛րը: Հասարակական նախարարությո՞ւնը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՇՏՊԱՆ - Վկան ասել է, չգիտեմ, հիշո՞ւմ է, թե՞ ոչ, որ տեսել է, թե ինչպես են ասորճանակով նշան բռնել հսկիչ-պահապանի գլխին: "Նշան բռնել"՝ դուք հասկանո՞ւմ եք, թե ինչ է նշանակում:

ԱԼԻՋԻ ԳՅՈՒԳԵԼ - Այո՛, մորուքավորը զենք ուներ, երկուսով փաթաթվել էին իրար, եւ կրակոց լսեցի, բայց չիմացա՝ նշան բռնե՞լ էր, թե՞ ոչ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ուրեմն նրանք իրար շա՞տ մոտ էին: Պաշտպանությո՞ւն՝ հարցե՞ր:

(Զկան)

Ասյանը ձեզ շնորհակալություն է հայտնում:

(Պարոն Մալիմ Յազիջիի ունկնդրությունը՝ թարգմանի միջոցով: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Կարծում եմ, եթե, ի հարկե, բոլորդ եք համաձայն, կարելի է սահմանափակվել: Արդեն շատերին լսեցինք:

Նա հիշո՞ւմ է թուրք հսկիչ-պահապանի մահը:

ՅԱԶԻՋԻ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հիշո՞ւմ է՝ թուրք հսկիչ-պահապանը, որի վրա կրակել էին, ձեռքին զենք ունե՞ր:

ՅԱԶԻՋԻ - Ո՛չ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հնարավո՞ր է, որ նա հագուստի որեւէ մասում պահած զենք ունենար:

ՅԱԶԻՋԻ - Չգիտեմ, չեմ կարող ասել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Որովհետև քննիչին նախ հայտնել եք, որ նրա ձեռքին զենք չի եղել՝ "նա զենք կրելու իրավունք ունեցել է, բայց ես ձեռքին չեմ տեսել", իսկ հետո ավելացրել եք՝ "հսկիչ-պահապանը գոտիկի մեջ զենք ուներ, բայց ես հանելը չեմ տեսել":

Վերջ ի վերջո, դուք սպանված հսկիչ-պահապանի գոտիկի մեջ զենք նկատե՞լ եք:

ՅԱԶԻԶԻ - Ո՛չ, չգիտեմ...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ դեպքում ինչո՞ւ եք նման բան ասել:

ՅԱԶԻԶԻ - Ես քննիչին ասել եմ, որ նա թերևս զենք ունեցել է, բայց ինքս չեմ տեսել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հսկիչ-պահապանն իսկո՞ւյն է մահացել, թե՞ որոշ ժամանակ անց:

ՅԱԶԻԶԻ - Անմիջապես չմահացավ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ե՞րբ մոտավորապես:

ՅԱԶԻԶԻ - Թերևս տասնհինգ-քսան րոպե անց:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Առաջ ավելի երկար ժամանակ եք նշել՝ "վեց ժամ շարունակում էր շնչել", ասել եք:

ՅԱԶԻԶԻ - Չեմ հիշում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այդ հարցե՞ր վկային՝ տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՞ր, քաղաքացիական հայցվորնե՞ր, պաշտպանությո՞ւն:

(Ոչ մի հարց)

Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից:

(Պարոն Լուսինեն Հուբարի ունկնդրությունը: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն դուք փոխադրամիջոցների ընկերակցությունում վարո՞րդ եք:

ՀՈՒԲԱՐ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Եվ այդ պատճառով հաճախ լինում եք թուրքական հյուպատոսարանո՞ւմ:

ՀՈՒԲԱՐ - Ես հյուպատոսարաններն ու առևտրական պալատները՝ ներկրվող, արտահանվող ապրանքների փաստաթղթեր եմ հաստատման տանում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն, աշխատանքի բերումով եք 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին եղել թուրքական հյուպատոսարանում: Կարո՞ղ եք ասյանին պատմել այն ամենը, ինչին ականատես եք եղել կամ մասնակցություն ունեցել:

ՀՈՒԲԱՐ - Սկզբի մասին ոչինչ չեմ կարող ասել, որովհետև հաշվապահությունում փաստաթղթեր էի ստորագրել տալիս, այդ ամենն իմ թիկունքում է տեղի ունեցել: Ես չեմ տեսել, թե ինչպե՞ս են նրանք ներս մտել: Այն պահին, երբ ճիչեր լսեցի, ինձնով զբաղվող պաշտոնյան ասաց՝ "պառկե՛ք": Հետո ականջիս կրակոցներ հասան, բայց չտեսա, չեմ կարող ասել, թե ո՞վ էր կրակ բացել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն ոչինչ չգիտե՞ք թուրք հսկիչ-պահապանի գոհվելու, Ինալ Կայայի, ինչպես նաև երկու հայերի վիրավորվելու մասին:

ՀՈՒԲԱՐ - Ո՛չ, որովհետև ես գտնվում էի պողոտայի կողմում: Ավելի ուշ, ինձ հետ վարվեցին այնպես, ինչպես մյուսների հետ՝ ձեռքերս կապեցին, ուրիշ սենյակ տարան, երկար մնացինք: Ի վերջո գրոհայիններից մեկին բացատրեցի, որ սրտային հիվանդ եմ, որոշակի ժամի դեղ պիտի ընդունեմ: Գրոհայինը կանչեց Ալեքին, որը թերևս արձակել տվեց եւ ավելի օդավետ մի սենյակ տարավ, որպեսզի շնչել կարողանամ: Դեղեր ստանալու համար դրսի հետ կանայք էլ էին ուզում կապ հաստատել: Ես տվեցի ինքնաշարժիս բանալիները, ներքեում գտնվող ռստիկանը գտել էր դեղերը, պատուհանից ներս նետել, այնպես որ ընդունեցի ժամանակին: Հետո բոլորի նման սպասեցի: Որոշ ժամանակ անց սակայն, ինձ թվաց, թե պետք է ինչ-որ բան ասել, ինչ-որ բան անել: Ես հարցրի Ալեքին, ուզո՞ւմ է, որ մոտենամ պատուհանին, տեղեկություններ հաղորդեմ հյուպատոսարանում գտնվող կանանց մասին, հետո հեռախոսով ռստիկանության հետ կապվեմ: Նա իմ կողքին էր, ինչ ուզե՞ր՝ կարող էր իմ միջոցով հայտնել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ոստիկանության եւ Գյուլեյյանի բանակցությունների ժամանակ դո՞ւք եք միջնորդ հանդիսացել:

ՀՈՒԲԱՐ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Երբ մոտենում էիք պատուհանին, ի՞նչ ձեռով էին ձեզ ուղեկցում:

ՀՈՒԲԱՐ - Ալեքը միշտ կողքիս էր լինում, ինձ հսկում էր ի հարկե, եւ ես ասում էի այն, ինչ ինքն ասել էր տալիս:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նրա ձեռքին զենք կա՞ր:

ՀՈՒԲԱՐ - Ի հարկե, նա զինված էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ժամանակի ընթացքում հյուպատոսարանի մթնոլորտը փոխվե՞ց:

ՀՈՒԲԱՐ - Բնական է, որքան ժամերն անցան, այնքան մեղմացավ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լարվածությունը շատ շո՞ւտ թուլացավ:

ՀՈՒԲԱՐ - Գիտեք, ես կորցրել էի ժամանակի զգացողությունը: Չեմ կարող այդ կապակցությամբ որոշակի բան ասել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հյուպատոսարանում գտնվող այլ անձինք, մասնավորապես կանայք, որքան ժամանակն առաջանում էր, ձեզ այնքան հոգնած, հուսաբեկված, հոգեցնցված չէի՞ն թվում:

ՀՈՒԲԱՐ - Միայն թե ոչ հոգեցնցված, բոլորն էլ իրենց շատ լավ էին զգում ու հանգիստ էին, ամենասկարեւորը պահպանել էին սառնասրտությունը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տազնապ, իրարանցում չէ՞ր նկատվում:

ՀՈՒԲԱՐ - Ո՛չ, կանայք նույնիսկ խուճապի չէին մատնվել:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չիմացա՞ք, թե հսկիչ-պահապանը ե՞րբ մահացավ:

ՀՈՒԲԱՐ - Լուրը լսեցի, բայց չեմ կարող ասել, թե երբ էր:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Իրավացի էք, նման իրավիճակում ժամանակի զգացողությունը կորցնում են:

ՀՈՒԲԱՐ - Այդպես է լինում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Լա՛վ, ուրիշ ասելիք ունե՞ք:

ՀՈՒԲԱՐ - Այո՛, վերջում, հանձնվելուց քիչ առաջ դժվարություններ ծագեցին, որովհետև ոստիկանությունն ուզում էր, որ գրոհայիններն իջնեն, իսկ նրանք ձգտում էին պատանդների հետ շենքից ելնել: Ի վերջո, ես հեռախոսի մյուս ծայրին գտնվող ոստիկանին՝ պարոն Բրուսարի՞ն, թե՞

պարոն Լեկլերկին, չգիտեմ, ինչպես նաեւ Ալեքին առաջարկեցի, որ եթե ի հարկե համաձայն են, զենքերը լցնեն ուսապայուսակի մեջ, ես վերցնեմ, առաջինը դուրս գամ, մյուսները հետեւեն ինձ:

Այդպես պետք է գոհ լինեին թե՛ ոստիկանները, որովհետև գրոհայինները պատանդների հետ դուրս չէին գա հյուպատոսարանից, եւ թե՛ գրոհայինները, քանի որ առանձին չէին հայտնվի փողոցում: Ալեքը համաձայնվեց, զենքերը, եղած-չեղածը լցրեց պայուսակը, եւ վերցրի, իջա, նրանք հետեւեցին ինձ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ատյանը շնորհավորում է ձեզ՝ ձեր ստանձնած գործուն եւ խաղաղարար դերի համար:

ՀՈՒԲԱՐ - Ես դա բնական եմ համարում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱՐԴԱ - Մենք էլ ենք միանում պարոն նախագահին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հասարակական նախարարությո՛ւն, հարցեր ունե՞ք ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՇՏՊԱՆ - Միայն մի պարզաբանում: Պարոն Հուբա՛ր, դուք դրան չանդրադարձաք, բայց նախաքննության ժամանակ հայտնել էք, որ պայթուցիկներ, լարեր եք տեսել: Ի՞նչ կարող եք ասել այդ մասին:

ՀՈՒԲԱՐ - Քանի որ դրանք լցրեցինք պայուսակի մեջ, բնականաբար՝ տեսա: Կային մի վանդակավոր նոնակ, կակուղ ական, էլեկտրալար, գրոհայինների ատրճանակները, ինչպես նաեւ նրանցից մեկի զնդացիքը...

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՇՏՊԱՆ - Ես նկատի ունեմ նախքան հանձնվելը:

ՀՈՒԲԱՐ - Առաջ ես տեսել եմ այն զենքերը, որ իրենք կրել են:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՇՏՊԱՆ - Ես խոսում եմ պայթուցիկների, լարերի մասին:

ՀՈՒԲԱՐ - Հանձնվելուց առաջ՝ ոչ: Ես գրոհայիններից մեկի ձեռքին էլեկտրալար տեսել եմ, բայց պայթուցիկներ եւ ականներ միայն այն ժամանակ, երբ նրանք բերեցին, որ տեղավորենք պայուսակի մեջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պաշտպանությունը հարցեր ունի՞:

(Ոչ մի հարց)

Ատյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ:

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՀԱՅՅՄԱՆ ՎԿԱՆԵՐԻ ՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Պրոֆեսոր Աթաուի ունկնդրությունը)

Հիտումնակ տարեկան, Անկարայի քաղաքական գիտությունների ինստիտուտի միջազգային հարաբերությունների պրոֆեսոր, բնակվում է Անկարայում, արտահայտվում է թարգմանի օգնությամբ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն փաստաբանապե՛տ, ի՞նչ հարցեր ունեք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԲՈՂԵԼՈ - Պարո՛ն, ես ենթադրում եմ, որ քաղաքական գիտությունների ինստիտուտի միջազգային հարաբերությունների պրոֆեսոր լինելը համապատասխանում է Ֆրանսիայի քաղաքագիտության պրոֆեսորին: Եվ քանի որ այս ունկնդրման ընթացքում պատմական բնույթի

բազում հարցեր ծագեցին, ես կուզեի, որ դուք մեզ հաղորդեիք, որքան որ հնարավորություն ունեք, ի հարկե, թե ինչպիսի՞ն են եղել թուրքերի եւ հայերի փոխհարաբերությունները մեր դարասկզբից սկսած մինչեւ վերջին տարիները:

ԱԹԱՌԻ - Թուրքերի՝ Անատոլիա մուտք գործելուց ի վեր հարաբերությունները հայերի հետ եղբայրական ու շատ մտերիմ են եղել: Երբ թուրքերը Անատոլիա են հասել, հայերի ձեռքից իշխանությունը չեն իլել, որովհետեւ այդ վայրում հայկական ֆեոդալություն գոյություն չի ունեցել: Անատոլիայում հաստատվելուց հետո թուրքերը հարաբերության մեջ են մտել Բյուզանդիայի եւ վրացիների հետ:

Պատմական բազմաթիվ գրքերում նշվում է, որ թուրքերի եւ հայերի հարաբերությունը սերտ է եղել, տարակարծություններ չեն ծագել: Օրինակ՝ մի շարք, այդ թվում եւ հայկական աղբյուրներ, վկայում են, որ թուրքերը լավ դեկավարներ ու կազմակերպիչներ են եղել:

Թուրքերի եւ հայերի հարաբերությունները անհրաժեշտ է դիտարկել նաեւ կրոնական տեսանկյունով, որի առանձնահատկությունը տարբեր ժողովուրդներին միավորելը, իրենց իսկ ծոցից ելած առաջնորդների շուրջը համախմբելն է եղել: Թուրքերը, ինչ խոսք, նույն կերպ վարվել են նաեւ հայերի նկատմամբ: Այս մտեցումը, եթե համեմատելու լինենք այն վերաբերմունքի հետ, որը կիրառվել է Հունգարիայում՝ կալվինիստների, Իսպանիայում՝ հրեաների հանդեպ, բավական ժողովրդավարական ու առաջադիմական է:

Ինչպես արդեն նշեցի, հայերի եւ թուրքերի փոխհարաբերությունները չափազանց լավ են եղել, բայց մինչեւ 1888 թվականը: Այս հանգամանքը խոստովանել է նաեւ հայերի Ներսես պատրիարքը Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի հետ ունեցած գրույցում: Հանդիպման արձանագրությունը մի շատ կարեւոր վավերաթուղթ է եւ կրում է 638-րդ թվահամարը: Այն նշում է, որ 1898 թվականին, Ռուսաստանի եւ Օսմանյան կայսրության միջեւ հերթական պատերազմը ծագելուն պես, ռուսական իմպերիալիզմի սերմանած գաղափարները գայթակղում են հայերին, եւ նրանք սկսում են փայփայել Ազատ Հայաստանի հեռանկարը: Երբ դեսպանը պատրիարքին հարցնում է, թե ի՞նչ պետք է հասկանալ "Ազատ Հայաստան" ասելով, վերջինս թվարկում է Արեւելյան Անատոլիայի մի շարք բնակավայրեր:

Մեծ Բրիտանիայի դիվանագետի այն առարկությանը, որ այդ տարածքներում հայերը մեծամասնություն չեն կազմում, Ներսես արքայանք բառացիորեն պատասխանում է. "Գիտեմ, բայց այսօր իրավիճակը փոխվել է, օսմանցիները սկսել են նահանջել ռուսական զորքերի առջև":

Վերելում եւ ճիշտ բառն գործածեցի՝ Հայկական հարցը ծագեց իմպերիալիստական դարաշրջանում, որը ժամանակի բոլոր իրադարձությունների վրա իր ներգործությունն ունեցավ: Բանը այնտեղ հասավ, որ աշխարհի բազմաթիվ երկրներ փորձեցին Օսմանյան կայսրությունից որոշակի տարածքներ նվաճել: Քանի որ Ռուսաստանի եւ Անգլիայի շահերը բախվում էին տարածաշրջանում, Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց թունիսն ու Եգիպտոսը: Եվ այդ պահից սկսած, Արեւելյան Անատոլիան խաղաղից դարձավ շահագրգիռ երկրների համար: Միաժամանակ հայերն իրենց կուսակցությունները կազմավորեցին, որոնք կոչվում էին "Դաշնակ", "Հնչակ" եւ "Ռամկավար": Լույսիսկ հայկական աղբյուրները չեն թաքցնում, որ այս խմբավորումները զինված են եղել, ընդ որում՝ զենքն ուղղել են պետության դեմ: Այսպես օրինակ՝ Լուիզ Նալբանդյանը Կալիֆորնիայի համալսարանում ավարտաճառ է պաշտպանել, որով փաստում է, որ կուսակցություններն ուզում էին իրենց նպատակին հասնել զենքի միջոցով:

1890 թվականից սկսած՝ հայկական ջոկատները զինված գործողություններ են ձեռնարկել կայսրության ներսում, մահմեդական գյուղեր են բռնազավթել, մարդկանց սպանել, անգամ պետության դեկավարների դեմ ահաբեկչություններ գործադրել:

Ի հարկե, նման արարքների պատասխանատուները կանգնել են դատարանի առջև, բայց հաճախ կառավարությունը նախընտրել է զիջման ուղին, ինչպես 1891-ին, 1893-ին եւ 1905-ին իր դեմ կատարված մահափորձերից հետո Աբդուլ Համիդ 2-րդը վարվեց:

Ամեն դեպքում՝ խնդիրն առկա էր, եւ այն Եվրոպայում դիտվում էր որպես հայերի նախճիր: Հայկական կուսակցությունների արտասահմանում գտնվող ներկայացուցիչները եւ մանավանդ տարբեր դեսպանատներում աշխատող թարգմաններն անընդհատ վերաբարձում էին խնդիրը, ջարդերի քողի տակ ներկայացնում: Օրինակ, այն հակամարտության ժամանակ, որը հայտնի է որպես "Մասունի առաջին դեպքեր", հայերը բանակի մահմեդական տասնապետին սպանեցին, եւ երբ զինվոր-ուսուիկանները փորձեցին միջամտել, աշխարհով մեկ տարածեցին, թե իրենց կոտորում են: Մի հայ հեղինակ, որը Փաստորմաշյան է կոչվում, այս կապակցությամբ գրում է, որ հայերը 3500 զոհ են տվել, դեպքի վայրում գտնվող ամերիկյան մի միսիոներ էղվին Բրայսը այդ թիվը հասցնում է 6000-ի, այնինչ հետաքննություն կատարած եվրոպական դիվանագետները գտնում են, որ ընդամենը 125 հոգի է մահացել:

Եվրոպայում, մի կողմից՝ նման դեպքերի ժամանակ թվերն ուռճացվում են, մյուս կողմից՝ նահատակված մահմեդականները ոչ մի ուշադրության չեն արժանանում: Պատճառը պարզ է, եվրոպացիները, Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների շահերը պաշտպանելու պատրվակով, ցանկանում էին միջամտել երկրի ներքին գործերին, մահմեդականները նրանց չէին հետաքրքրում, արտաքին աշխարհում պաշտպանություն չէին գտնում:

Աստիճանաբար, սակայն, ներքին հակամարտությունը, պայքարը քաղաքացիական պատերազմի բնույթ ստացավ: 1909-ին, օրինակ, Կիլիկիայի Ադանա քաղաքում հայերը եւ թուրքերը զինված փոռոց էլան, իրար դեմ ճակատամարտեցին:

1915 թվականի դեպքերն իրենց որոշակի առանձնահատկությունն ունեն, որոնց ես ուզում եմ թռուցիկ անդրադառնալ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրության ղեկավարները հայ համայնքի ներկայացուցիչներին խնդրեցին առաջիկա հակամարտության ընթացքում գորակցել իրենց: Դա չափազանց բնական էր, քանի որ հայերը օսմանյան հպատակներ էին, պիտի պաշտպանեին իրենց հայրենիքը: Սակայն, երբ պատերազմն սկսվեց, հայերն իրենց բոլորովին այլ կերպ պահեցին: Նրանք զինված ջոկատներ կազմավորեցին եւ հենակետեր ստեղծելով օսմանյան բանակի թիկունքում, սկսեցին հարձակվել զինվորների վրա ու սպանել, գրավել, ավերել մահմեդական գյուղերը, կտրել հեռագրալարերը, թալանել պահեստները, ասես այդ երկրի բնակիչները չլինեին:

1915 թվականի մայիսի 9-ին հայկական ջոկատները գրավեցին օսմանյան Վան քաղաքը, կոտորեցին մահմեդական ազգաբնակչությանը եւ հայկական անկախ պետություն ստեղծելու գործունեություն ծավալեցին:

Այս ամենը օսմանյան պետության համար լուրջ վտանգ էր, քանի որ ռուսական բանակը վճռական գործողությունների էր անցել, արեւելյան նահանգները, փաստորեն, կորստի փորձության էին ենթարկվել: Մյուս կողմից էլ անգլիացիները ուժեր էին կուտակում Դարդանեղում, որը Ստամբուլի գլխավոր դարպասն էր:

Նման իրավիճակում օսմանյան կառավարությունը, իր կամքին հակառակ, տեղահանության որոշում կայացրեց, ըստ որի՝ ճակատին մոտ բնակվող, հավանական վտանգ ներկայացնող հայերը պիտի տեղափոխվեին Միջագետքի հյուսիսային շրջանները: Ես ունեմ արտաքին գործերի նախարարության համապատասխան փաստաթուղթը, որը կարող եմ ցույց տալ ձեզ (ներկայացնում է նախագահին):

Տեղահանության վճիռը չէր վերաբերում կաթոլիկ, բողոքական, ինչպես նաեւ արհեստավոր հայերին ու նրանց ընտանիքներին: Մինչեւ իսկ տեղահանվողների կյանքը եւ ունեցվածքը պահպանելու հատուկ հրաման է եղել: Եվ չնայած Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ էր, տնտեսական չափազանց ծանր վիճակ ուներ, այդ նպատակի համար նշանակալի գումար էր հատկացրել: Տեղահանվողների անվտանգությունը հսկում էր զինվոր-նստիկանությունը: Նոր բնակավայր հասնելուն պես բոլորը պիտի տեղավորվեին, հողագործները սերմ, գյուղատնտեսական գործիքներ ստանային:

Ես պատահականորեն չասացի, որ օսմանյան կառավարությունն իր կամքին հակառակ նման քայլի դիմեց: Տեղահանմամբ երկիրն էլ էր զգալի կորուստներ կրում, տարագրվող հայերի մեջ առաջնակարգ այնպիսի անձինք կային, որոնք էթե պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնեին, Օսմանյան կայսրությանը լուրջ աջակցություն ցույց կտային: Օրինակ՝ հայ սպաները, որոնց ռազմաճակատից հետ կանչեցին, ծառայության նշանակեցին ներքին գործերում:

Տեղահանությունն ավարտվելուն պես ի հայտ եկան բազում հրապարակումներ:

Դրանցից ամենանշանակալիի հեղինակը մինչ այդ անձանոթ Արամ Անտոնյանն է: Նրա գիրքը լույս է տեսել հայերեն, Ֆրանսիայում՝ ֆրանսերեն, անգլերեն՝ Անգլիայում, մինչեւ անգամ Միացյալ Նահանգներում եւ հիմնված է, այսպես կոչված, Թալեաթ փաշայի հեռագրերի վրա: Դրանից հետո ասպարեզ էլած բազում հրապարակումների համար այն սկզբնաղբյուր է դարձել:

1981 թվականին, Անկարայում Թուրքիայի պատմության ինստիտուտը լույս ընծայեց մի աշխատություն, որը քննադատեց Անտոնյանի ներկայացրած փաստաթղթերը: Դա չափազանց կարելուր հետազոտություն է, այնպես որ այն բոլոր հեղինակները, ովքեր ցանկանում են ուսումնասիրել վերոհիշյալ թեման, պիտի անպայման ծանոթանան այդ հիմնավոր փաստարկներին: Ես այստեղ չեմ կարող վերապատմել 344 էջանոց գիրքը, նշեմ միայն, որ, հեղինակների կարծիքով, քանի որ Անտոնյանը ծանոթ չէր հուլյան եւ գրիգորյան օրացույցների տարբերություններին, շփոթել է փաստաթղթերի տարեթվերը, որոնց տարբերությունը կազմում է 584 տարի եւ 13 օր: Բացի դրանից, Անտոնյանի հրապարակած ոչ մի վավերաթղթի վրա ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի ձեռագիրը կամ ստորագրությունը չկա: Այդ ժամանակ հրամաններ արձակելիս օսմանյան կառավարությունը ծածկագրեր էր օգտագործում, որոնք, պատերազմի պատճառով, հաճախակի փոփոխում էր: Ըստ իմ հիշատակած հետազոտության հեղինակների, քանի որ Անտոնյանը չի իմացել

այդ ծածկագրերը, հեռագրերը վերծանել է յուրովի եւ իր ներկայացրած փաստաթղթերը կոչել "վավերական ": Մինչդեռ վավերականները չեն պահպանվել:

Բացի այս ամենից, Անտոնյանի հրապարակած հեռագրերից մեկի տակ կա Հալեպի քաղաքապետ Մուստաֆա Աբդուլլահադ-Նուրիի ստորագրությունը, մինչդեռ պաշտոնական տեղեկագրերից հայտնի է, որ տեղահանության ժամանակ նա այնտեղ չի պաշտոնավարել, ուրեմն եւ չէր կարող հեռագրեր ստորագրել:

Ես կուզեի ձեզ ավելի հանգամանորեն շարադրել աշխատության փաստերը, բայց քանի որ դրա հնարավորությունը չկա՝ օտար լեզվով, անձնական նախաձեռնությամբ կատարված համառոտագրությունը ներկայացնում եմ ստյանին (հանձնում է նախագահին):

Չափազանցված են նաեւ 1915 թվականի իրադարձություններին առնչվող թվերը: Մեր ժամանակակից ըմբռնմամբ՝ անհատի կորուստը, անկախ ամեն ինչից, ցավալի է, սակայն հայկական սկզբնաղբյուրների մեջ այնպիսի հակասություն կա, որ ստիպված ենք անդրադառնալ այդ թեմային: Իմ տրամադրության տակ է հայկական պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված պաշտոնական նամակը, հասկանալի է, պատճենը, որտեղ նշված է, որ տարագրվել են 600.000-ից 700.000 հայեր, որոնցից 390.000-ը հասել է վերջնական հանգրվան: Հանգամանորեն նշված է նաեւ, թե տարագրվածների ո՞ր մասն է գաղթել Կովկաս, Պարսկաստան, Սիրիա, Բաղդադ, Մտամբուլ եւ Պաղեստին:

Հայտնի է, որ 1878 թվականի պատերազմից հետո, 1880-ին եւ 1881-ին հնչակյան կուսակցությունը մեծացնում է Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության թվաքանակը, որին, դատելով պաշտոնական հաղորդագրություններից եւ նամակներից, նույնիսկ Մեծ Բրիտանիայի դեսպանությունն ու կառավարությունն է անվստահությամբ վերաբերվում:

Դրան հակառակ, օսմանյան հաշվարկները ճշգրիտ են ու որոշակի հեղինակներ ունեն, եւ չնայած դրանով զբաղվել են դեռեւս 1830-ից, հավաստի են թվում 1896-ից հետո արվածները: Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այդ թվականից մարդահամարի վարչությունը նախ ղեկավարել է հրեա եւ ապա՝ 1897-ից 1903-ը՝ Ենոքիան ազգաբնակչության հայ: Ըստ այդ վարչության տվյալների՝ 1896-ին Օսմանյան կայսրությունում բնակվել է 1.150.000 հայ, 1914-ին՝ 1.260.000: Իմ տրամադրության տակ են արտաքին գործերի նախարարի՝ Ֆրանսիայի վարչապետ պարոն Կլեմանտյին գրած պաշտոնական նամակի, ինչպես նաեւ 1896 թվականի հոկտեմբերի 4-ի պետական հաշվետվության զեկուցագրի պատճենները, որոնք վկայում են, որ հայերը մեր երկրում ամենուր փոքրամասնություն են կազմել

(Ներկայացնում է նախագահին)

Մենք գիտենք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, նախքան բոլշևիկների Կովկաս թափանցելը, հայերն անկախ պետություն ստեղծեցին, որի վարչապետը Քաջագունին էր: Նա "Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս " խորագրով մի գիրք է հրատարակել, որն, ըստ էության, կուսակցության՝ 1923 թվականին Բուխարեստում կայացած համագումարի ելույթն է: Այնտեղ նախկին վարչապետը նշում է, որ թուրքերը ցանկանում էին հայերի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքել, բայց Դաշնակցությունը, որն իրեն չափազանց հզոր էր կարծում, մերժեց, որոշ հակամարտությունից հետո միայն ստիպված եղավ համաձայնվել...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոն թարգման, խնդրում եմ հաղորդեք վկային, որ ես չեմ ուզում սահմանափակել քաղաքացիական հայցվորների հատկացված ժամանակը, բայց լավ կլինի, եթե նա ավելի սեղմ արտահայտվելու ջանք թափի: Ոչ թե կրճատի իր ելույթը, այլ ամփոփի...

ԱԹԱՌԻ (թարգմանի միջոցով) - Ինչպես Քաջագունին, այնպես էլ մի այլ հեղինակ՝ Փափազյանը իրենց աշխատություններում վկայակոչում են, որ հայերն ու թուրքերը նախ Ալեքսանդրապոլի, ապա Մոսկվայի ԵԼ 1921 թվականի Կարսի պայմանագրով վերջ են տվել պատերազմին, սահման են գծել, համաձայնվել, որ մեկը մյուսին ոչինչ պարտք չէ: Իրավական վիճակը այդպիսին է այսօր, այժմ...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Վերջացրի՞ք:

ԱԹԱՌԻ - Այո՛:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Տեր եւ տիկնայք երդվյալնե՛ր, հարցեր կա՞ն:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԴՎՅԱԼ - Ես ինձ թույլ եմ տալիս՝ ի հարկե ձեր արտոնությամբ, պարոն նախագահ, պրոֆեսորին պարզապես հարցնել, թե արդյո՞ք մենք պետք է հայ ժողովրդի, մասնավորապես ձերբակալվածների ներկա պահանջները բոլորովին անհիմն համարենք: Իր կարծիքով ի հարկե:

ԱԹԱՌԻ - Ես չեմ կարող ասել, որ այս չորս երիտասարդի եւ հայ ժողովրդի պահանջները նույնն են:

Չորս անձ չեն կարող ներկայացնել աշխարհով մեկ սփռված հայությանը: Միջազգային

իրավագիտությունում նման իրավագործություն գոյություն չունի: Հավանաբար ավելի ճիշտ կլինի հարցնելը, թե ո՞վ է իրենց այդպիսի լիազորություններ հաղորդել:

Օրինակ, Թուրքիայի հայերը այս չորսին իրենց ներկայացուցիչները չեն համարում: Իմ ձեռքին է Թուրքիայի հայոց պատրիարքի երեկվա հայտարարությունը, որի վերջին նախադասությունն ուզում եմ կարդալ. "Մենք մի անգամ եւս դատապարտում ենք թուրքական պետության դեմ ոճրագործություն կատարած հայ ահաբեկիչներին, որոնք միջազգային ահաբեկչության մասնիկն են": Հարկավոր է հենց իրենց՝ Կիպրոսի, Եթովպիայի, այլ երկրների հայերին հարցնել այդ մասին, եւ կարծում եմ, որ նրանցից շատերը քննարկվող խնդրի վերաբերյալ բավարար տեղեկություն էլ չունեն:

Իմ կարծիքով՝ կարելոք, նախ եւ առաջ, նախապաշարումները հաղթահարելն է: Ես հանրապետական Թուրքիայի զավակն եմ, հայերի դեմ ոչինչ չունեմ: Առաջին գիրքը, որ ընթերցել եմ, եղել է Վիլյամ Սարոյանի "Իմ անունը Արամ է" պատմվածքների ժողովածուն: Ես բացել եմ մի քանի տարի առաջ մահացած ժակ Փիլմանյանի՝ իմ մոտ բարեկամի գեղանկարչական աշխատանքների ցուցահանդեսը, որը նույնպես հայ է...

Այս ամենն ասելուց հետո ուզում եմ հարցնել, թե արդյոք կա՞ն հայեր, որոնք թուրք գրողների երկեր են իրենց մայրենի լեզվով թարգմանել կամ որեւէ տեղ ներկայացրել են թուրք արվեստագետների ստեղծագործությունները...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն թարգման, քաղաքացիական հայցի փաստաբանների համաձայնությամբ ի հարկե, հարցրեք վկային, թե մտադիր չէ՞ ավարտել իր հետաքրքիր, չափազանց հետաքրքիր ելույթը: Այլ վկաներ էլ են սպասում, հարկ չկա չարաշահել տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալների ուշադրությունը...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Բայց ասվածները չի կարելի անպատասխան թողնել, պարոն նախագահ: ՆԱԽԱԳԱՀ - Համբերե՛ք, ես պարզապես ուզում էի ասել, որ երեկ մեղադրյալները հնարավորություն ունեցան հանգամանորեն ներկայացնելու իրենց պատճառաբանություններն ու դրդապատճառները, վաղը քսանվեց, քսանյոթը վկա պիտի արտահայտեն անձնական տեսակետները: Քաղաքացիական հայցվորները ընդամենը երկու ներկայացուցիչ ունեն, բնական է, մենք նրանց ծավալվելու

հնարավորություն պիտի տանք: Բոլոր դեպքերում՝ ես կուզեի, որ որքան կարելի է սահմանափակ լինենք, որովհետեւ եթե սկսենք պատմական վիճաբանություններով, զանազան մանրամասնություններով տարվել...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Պարոն նախագահ, ես չեմ ուզում հարգելի պրոֆեսորի հետ հակասություններ հարթել: Մեր դատաքննությունը բոլորովին այլ նպատակ է հետապնդում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց յուրաքանչյուրը պիտի հարգի հակառակ կողմին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Միայն մի բառ, եթե նա մեզ պատմում էր իր մտերիմների մասին, ես էլ ուզում եմ մեծ մորս հիշատակել, նկատել տալ, որ այսօր, այստեղ, Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետը հնչեց, որը, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել, երեք արդարացում ունի, առաջին՝ հայերը դավաճան են, համենայն դեպս 1915-ին եղել են:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նա այդպիսի բան չասաց...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Գաղափարը ա՛յո էր, սակայն ես չեմ ուզում նրան պատասխանել, որովհետեւ վեճը մեզ շատ հեռուները կտաներ: Երկրորդ՝ ցեղասպանությանն առնչվող վավերաթղթերը հայերի կողմից հորինված կեղծիք են, քարոզչական նպատակ ունեն: Երրորդ՝ զոհերի թիվը չափազանց մեծ չէ: Կրկնում եմ՝ սա Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետն է, որն ամենեւին խաղաղության ու հաշտության չի տանում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հիմա պարոն Աթաուն էլ կուզենա ձեզ պատասխանել: Դուք հնարավորություն կունենաք ձեր վկաների տեսակետները ներկայացնելու, եւ մենք կկարողանանք դրանից հետո ընդհանուր եզրակացության հանգել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Մենք դա ակնկալում ենք, պարոն նախագահ, այդ պատճառով էլ հենց ես քաղաքացիական հայցվորների վկային միայն մի հարց եմ ուզում տալ: Մի պահ ընդունենք, որ այո, ամբողջ աշխարհը խաբված է, ամբողջ աշխարհը թյուր պատկերացում ունի այն ամենի վերաբերյալ, ինչը վկան նման նրբանկատությամբ եւ ամենայն հավանականությամբ պատմական ճշմարտությունը պահպանելու ճիգով՝ "1915 թվականի դեպքեր" կոչեց: Այո՛, ընդունենք, որ հայ մամիկներն ու բոլոր նրանք, ովքեր կարծում էին, որ տեսել կամ ապրել են այդ ամենը, համընդհանուր զգայապատրանքներ են ունեցել, որ գերմանացի պատվելի դոկտոր Լեփսիուսի գաղտնի տեղեկագրերը ջարդերի մասին, ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուի հուշերը եւ ընդհանրապես՝ գերմանական, անգլիական, ամերիկյան բոլոր վավերագրերը, որոնց թվում եւ Թալեաթի հեռագիրը, որոնք պաշտոնական էին կարծում, կեղծ են:

Ընդունենք այս ամենը: Այդ դեպքում՝ վկան ինչպե՞ս է բացատրում այն հանգամանքը, որ 1919-ի հունվարին, այսինքն՝ մի քանի ամիս առաջ իր թիֆլիսյան հասարակական կյանքի դատավարությունից, որը մահվան պիտի դատապարտեր Թալեաթին ու իր գործակալներին, Մուստաֆա Քեմալը, հանդես գալով Կոստանդնուպոլսի գինվորական դատարանում, հայտարարեց. "Մեր հայրենակիցները, բռնատիրության բոլոր հնարավոր միջոցները գործի դնելով, անլուր ոճրագործություններ կատարեցին՝ կազմակերպեցին բռնագաղթ ու կոտորած, քարյուղ լցրին վրաներն ու ողջ-ողջ նորածիններ այրեցին, ծնողների աչքի առաջ՝ ոտքերն ու ձեռքերը կապելով կանայք, աղջիկներ բռնաբարեցին... Նրանք հայերին այնպիսի անտանելի դրության հասցրին, որ ոչ մի ժողովուրդ, իր ամբողջ պատմության ընթացքում, չէր հասել ":

Ի՞նչ կարծիքի է վկան արդի Թուրքիայի հիմնադրի այս հայտարարության մասին, որը խոսելով "անլուր ոճրագործությունների", "բռնատիրության եւ կոտորածի" մասին, ամենայն հավանականությամբ գիտեր, թե ինչ նկատի ունի: Նա իշխանության գլուխ անցնելուց քիչ անց պիտի խոսեր "ուժով ու բռնությամբ իշխանություն նվաճելու" մասին եւ վկայեր կապվածությունը թուրքական ազգային ավանդույթին՝ իր հերթին կոտորելով Կիլիկիայի հայերին: Կուզեի քաղաքացիական հայցվորների վկայի վերաբերմունքն իմանալ Մուստաֆա Քեմալի արտահայտությունների վերաբերյալ: Մնացածին մենք մեր պաշտպանականներում կանդրադառնանք

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոն պրոֆեսոր, ես ձեզ պատասխանելու հնարավորություն եմ տալիս:

ԱԹԱՌԻ - Ինձ հայտնի է պարոնի ընթերցած փաստաթուղթը... Վաղուց ի վեր Միացյալ Նահանգներում հրատարակվող "Արմինյըն ռիվյու" հանդեսում հետաքրքիր հոդված կար այն մասին, որ այդ ամենը գրողը բոլորովին այլ մարդ է եղել, բայց նույն՝ Մուստաֆա Քեմալ անուն-ազգանունն է ունեցել: Երկրորդ ճիշտ է, որ 1915-ին, հետեւաբար եւ հաջորդ տարիներին որոշ անպատասխանատու անձինք հայերի սպանել են, բայց ճիշտ է նաեւ այն, որ թուրքեր էլ են գոհվել: Հայերի հետ պատահածների վերաբերյալ բազմաթիվ գրություններ կան, ես էլ եմ դրանք կարդացել: Անկախ այն բանից, Մուստաֆա Քեմալը արե՞լ է նման հայտարարություն, թե՞ ոչ, հայտնի է, որ հայերը կորուստներ ունեցել են: Օսմանյան կառավարությունը ընդունում էր այդ իրողությունը, քանի որ դատել է 1397 հոգու, որոնց մի մասը մահվան է դատապարտվել, մյուսներն այլ ծանր պատիժներ են ստացել: Նորից անդրադառնալով "Արմինյըն ռիվյու" հանդեսին, որը երկու հաջորդական համարներում հոդվածներ էր տպագրել քննարկվող իրադարձությունների մասին, ուզում եմ հիշեցնել, որ ընդամենը 538 թուրք պատասխանատուի անուն էր հրապարակված: Թերեւս այդ թիվը փոքր-ինչ ավելի մեծ է եղել, քանի որ օսմանյան կառավարությունը 1397 հոգու է դատել, բայց ոչ ավելի:

Հայկական հարցը չի կարող հիշողությամբ լուծվել: Եթե խնդիրը վերաբերեր սոսկ որոշ հայ ընտանիքների ճակատագրին, կարելի էր հուշերով առաջնորդվել, սակայն դարասկզբի իրադարձություններն ավելի գիտական, ճշգրիտ մոտեցում են պահանջում: Այս դեպքում՝ արդեն միայն այս կամ այն կողմի վկայություններով չի կարելի գոհանալ: Ես էլ եմ ծանոթ այստեղ հիշատակված հուշերին, նույնիսկ մատենագրություն եմ կազմել ու համոզվել, որ հայկական աղբյուրները չորս անգամ ավելի են, քան թուրքականները: Դա չի նշանակում, որ թուրքերեն գրված գրքերը իրենցից կարեւորություն չեն ներկայացնում, ուղղակի որոշ հայկական շրջանակներ այդ թեմաներով չափազանց շատ աշխատություններ են հրատարակում: Ես չեի ուզենա, որ այս հանգամանքն աննկատ մնար:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պաշտպանությունը հարցեր ունի՞ վկային տալու:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Միայն մի հարց, պարոն նախագահ: Վկան պրոֆեսոր է, հենց նոր արտահայտվեց հուշերի գիտական սկզբնաղբյուրների մասին: Կուզեի, որ ասեր, թե ճանաչո՞ւմ է արդյոք Ֆորիսոն անունով ֆրանսիացի գիտնականի:

ԱԹԱՌԻ - Չեմ կարողանում հիշել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ֆորիսոնը ժխտում է հրեական ցեղասպանությունը, քանի որ այն հիմնված է ոչ թե գիտական աղբյուրների, այլ՝ հիշողությունների վրա...

ԱԹԱՌԻ - Հրեաների կոտորածների փաստաթղթերը առկա են Նյուրնբերգի ատյանի արխիվներում, քառասունյոթը հատոր են կազմում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ինչո՞ւ Թուրքիան չցանկացավ հայկական ջարդերի կապակցությամբ նյուրնբերգյան դատավարություն կազմակերպել:

ԱԹԱՌԻ - Հենց նոր ես խոսեցի Թուրքիայի պատմության ինստիտուտի հրապարակած այն գրքի մասին, որը Անտոնյանի դրույթների պատասխանն է:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Երբ է Թուրքիան մտադիր իր արխիվները ամբողջ աշխարհի գիտնականներին տրամադրության տակ դնել:

ԱԹԱՌԻ - Երբ Թուրքիան պարտվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմում, ֆրանսիական ու անգլիական զավթողական ուժերը արխիվներում ոչինչ չգտան:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ուրեմն ոչինչ չի պահպանվել:

ԱԹԱՌԻ - Օսմանյան կայսրության բոլոր արխիվները եղել են հաղթանակած երկրների տրամադրության տակ, ընդ որում՝ բավական երկար ժամանակ: Մասնավորապես անգլիացիները մանրագնին ուսումնասիրել են...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ես ձեզ խնդրում եմ սահմանափակվել, մենք ուրիշ վկա էլ ունենք...

ԱԹԱՌԻ - Եթե պարոն նախագահը թույլ տար, կուզեի պատասխանել այդ հարցին, մանավանդ որ շատ կարեւոր լրացումներ ունեմ:

Այն ուժերը, որոնք Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում գրավեցին Թուրքիան, քրքրել են այն փաստաթղթերը, որոնց մասին խոսում է պարոնը: Վարչապետը, պաշտպանության նախարարը, քաղաքապետները, գեներալները, կառավարիչները, որոշ գրողներ՝ ընդհանուր թվով 144 հոգի, աքտրված էին: Նրանք մեղադրվում էին երեք տարբեր հանցանքների համար, որոնցից առաջինը վերաբերում էր հայերին: Երբ օսմանյան բանակը ավելի ու ավելի նահանջեց, բռնագրավող ուժերը Դամասկոսում, Բաղդադում, վերջ ի վերջո՝ նաև Ստամբուլում նորանոր արխիվներ են որոնել, բայց քանի որ չեն գտել, պաշտոնապես գրել են ամերիկյան կառավարությանը, եւ ահա՝ այսպիսի պատասխան ստացել. "Մեր տրամադրության տակ եղած փաստաթղթերով անհնար է հաստատել այդ ամենը":

Թուրքական վավերագրերը, իրոք, կարեւոր են, մենք սկսել ենք դրանք հրատարակել, այնպես որ, եթե Անտոնյանի փաստաթղթերը հավաստի լինեին, մի թե բռնագրավող ուժերը ժամանակին հաշվի չէին առնի: Անգլիական ուժերը տեղեկություն չեն ունեցել Անտոնյանի հեռագրերի մասին, որոնք հրապարակվել են 1920-ին, այսինքն հենց այն շրջանում, երբ իրենք կատարում էին այդ որոնումները: Նույնիսկ նացիստները, Եվրոպայում, չկարողացան ազատվել իրենց արխիվից, դուք հնարավոր համարո՞ւմ եք, որ կառավարությունը, որը պարտվել էր պատերազմում, կարողություն չունե՞ր նույնիսկ իր զինվորներին հազցնել, նման վավերագրեր անհետացնել ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև այն հսկա տարածքներում, որոնք ստիպված էր լքել:

Դարասկզբի դեպքերին չի կարելի վերջնական գնահատական տալ առանց հանգամանորեն ուսումնասիրելու այն փաստաթղթերը, որոնք մենք ջանում ենք ի մի բերել:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պաշտպանությունն այլ հարցեր ունի՞:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ո՛չ, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից, պարոն պրոֆեսո՛ր:

Ունկնդրումը շարունակվում է:

(Վաճառական Տիգրան Գեւորգյանի (Ստամբուլ) վկայությունը: Երդման ընդունում:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դուք Ստամբուլի հայոց պատրիարքարանի հոգեւոր խորհրդի փոխնախագահն եք...

Պարոն փաստաբա՛ն, ինչ-որ բա՛ն եք ուզում ասել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԲՈՂԵԼՈ - Պարոն նախագահ, ինչպես արդեն նշեցիք, պարոն Գեւորգյանը կարեւոր դեր է խաղում Ստամբուլի հայկական համայնքում: Ես կուզեի, որ նա ատյանին պատմեր իրենց առօրյայի մասին:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Պարոն նախագահ, ես համայնքի եկեղեցիներից մեկի թաղական խորհրդի նախագահն եմ, Ստամբուլի հայկական մի վարժարանի տնօրենը, պատրիարքարանի վարչական խորհրդակալանը... Նախ եւ առաջ ուզում եմ ասել, որ այժմ Ստամբուլում մոտավորապես 80.000 հայ է ապրում, մենք ունենք 35 դպրոց, 35 եկեղեցի, երկու օրաթերթ, պարբերաթերթեր, մշակութային կյանք:

Դպրոցներում ամեն շաբաթ անցկացվող 30 դասաժամից 19-ը հայերեն են: Եկեղեցիներում, առավել եւս, ոչ մի խնդիր չունենք, ազգային կյանքը շարունակվում է: Կրոնի, մշակութային միջոցառումների վրա, առօրյա կյանքում, ոչ մի ճնշում չենք զգում, հայերի մեծ մասը առեւտրով է զբաղվում, բարվոք վիճակում է: Չենք որ մենք Ստամբուլում իմացանք այս դեպքի մասին, խիստ վրդովվեցինք: Նախ եւ առաջ, այն ամենը, որ այստեղ ասացին եկեղեցիների մասին, ճշմարիտ չէ: Ինչ վերաբերում է երկու՝ լուսավորչական, ավետարանական կղերականներին, քանի որ մենք օրենքների պետությունում ենք ապրում, նրանք ստացան իրենց արժանի պատիժը՝ Գյուզելյանը դատապարտվեց տասնչորս ամսվա, մյուսը՝ կարծեմ երկու տարվա բանտարկելության:

Ստամբուլի հայերը քրիստոնյա են, Թուրքիայի ծագումով հայ քաղաքացիներ: Մենք չենք հասկանում, Թուրքիայում ոչ ոք չի հասկանում, թե ինչո՞ւ են անմեղ պաշտոնյաներ զոհվում, ընտանիքներ

կործանվում, սգավոր մայրեր, որբեր հայտնվում: Մենք, որպես երկրի քաղաքացիներ, խիստ վրդովվում ենք, երբ իմանում ենք, որ իբր այս ամենը հայերի համար է արվում: Չենք հասկանում, թե ո՞վ է նրանց հայի անունից գործելու իրավունք տվել: Դա բացարձակապես անընդունելի է Թուրքիայի հայերի համար:

Ձեզ եմ հարցնում, պարոն նախագահ, եթե Ֆրանսիայի որեւէ պաշտոնական ներկայացուցչի դրսում հայերը սպանեին, տեղի համայնքն ի՞նչ կ'ուսածեր: Մենք այս ոճրագործությունները համարում ենք անմարդկային, ոչ քրիստոնեական, միջազգային իրավունքներին հակասող: Ոչ մարդկային, որովհետեւ որեւէ մեկն իրավունք չունի վերջ տալու մի ուրիշի կյանքին: Ոչ քրիստոնեական, որովհետեւ մեր կրոնը, - հայերի 99%-ը քրիստոնյաներ են, - նման արարքներ չի ընդունում: Բացի դրանից, Թուրքիայի հայերը շատ լավ գիտեն, թե ինչ է տեղի ունեցել պատմության ընթացքում եւ չեն ուզում միջազգային ուժերի խաղալիքը դառնալ: Մենք համոզված ենք, որ 1920-ին եւ 1921-ին Կարսի, Մոսկվայի, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերով տարակարծությունները ավարտված են, այժմ վճռել ենք խաղաղ կյանք վարել, պահպանել մեր դպրոցները, մշակույթը, եկեղեցիները...

Ահա՛ այն ամենն, ինչ ուզում էի ասել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԲՈՂԵԼՈ - Մի հարց, որին խնդրում եմ պատասխանել այդ կամ ոչ: Դուք լիիրավ քաղաքացի լինելու զգացողություն ունե՞ք:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Ի հարկէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Որքա՞ն հայ է այժմ ապրում Թուրքիայում:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Ասացի՛ մոտավորապես 80.000:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Թուրքիայի ընդհանուր ազգաբնակչությունը որքան է:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - 35 միլիոն: Մենք Անատոլիայում նույնպես մշտական գործող եկեղեցիներ ունենք:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այլ հարցե՞ր, պարոն Բողելո՞ :

ԲՈՂԵԼՈ - Չունեմ, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դո՞ւք՝ տիկնայք եւ պարոնայք երդփալնե՛ր, իսկ ընդհանուր պաշտպա՞նը, պաշտպանությունը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Ես ուզում եմ վկային ցույց տալ այս լուսանկարը: Նախ թող ատյանը տեսնի:

Այնուհետեւ վկան ասի, թե գիտի՞ ինչ է այն իրենից ներկայացնում:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Այո՛, Թալեաթ փաշայի գերեզմանն է:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Նո՛ւյն քաղաքում, որտեղ դուք եք ապրում:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Կողքին է:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Եվ դուք ձեզ վատ չե՞ք զգում: Ձեզ վատ չե՞ք զգում, որ այն քաղաքում եք ապրում, որտեղ, հատուկ դամբարանում, հանգչում է հայերի բնաջնջման հրամանագիրն ստորագրողը:

Ուրիշ ոչինչ չունեմ ավելացնելու:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ո՞ւմ դամբարանի մասին է խոսքը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Թալեաթ փաշայի, որը ներքին գործերի նախարարն էր, հայերի բնաջնջման հրամանագիրն էր վավերացրել եւ այժմ թաղված է Մտամբուլում, պարոնի բնակված քաղաքում, ընդ որում՝ Ազատության բարձունքում: Հիմա նրան Թուրքիայում չափազանց մեծարում, ազգային հերոս են համարում. բացի դամբարանից, Անկարայում նրա անունը կրող պողոտա կա, ինչպես նաեւ բազմաթիվ դպրոցներ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Այլ հարցեր չկա՞ն:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Չցանկանալով հանդերձ հոգնեցնել վկային, ուզում եմ մի քանի հարց, համենայն դեպս, տալ:

Նախ եւ առաջ, քանի որ նա իրեն ներկայացնում է Մտամբուլի հայ համայնքի գործիչներից մեկը, կարո՞ղ է մեզ բացատրել, թե ի՞նչն է պատճառը, որ Թուրքիայում 1950 թվականից ի վեր, այսինքն ավելի քան երեսուն տարի, "Հայաստան" բառը ջնջված է բոլոր քարտեզներից: Ես ուզում եմ ատյանի ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ վերջին սեպտեմբերին, ուսումնական տարին սկսվելուն պես, պատճառաբանելով, թե մի թուրք պահեստային սպա ուսումնական ատլասում "Հայաստան" տեղանունը տեսնելով բողոք է բարձրացրել, Թուրքիայի կրթության նախարարը շրջաբերական է հղել, ուսուցիչներին հանձնարարելով այդ բառը ջնջել բոլոր քարտեզներից, որտեղ էլ որ պատահի: Ավելին, նրա խոսնակը շտապել է հանգստացնել հասարակական կարծիքը, հայտարարելով, թե խնդրո՞ւ առարկա ատլասը տպագրվել է 1950-ից առաջ, այն էլ արտասահմանում: Վկան, որը Մտամբուլի հայոց պատրիարքարանի հոգեւոր խորհրդի փոխնախագահն է եւ ինչպես ինքը հայտնեց, հայկական վարժարանի տնօրեն, իրեն վատ չի՞ զգում այն հանգամանքից, որ ջանքեր են

թափվում հայերի գոյությունը ժխտելու եւ նույնիսկ մարդկային հիշողություններից "Հայաստան" բառը ջնջելու ուղղությամբ:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Ինձ նման բան հայտնի չէ...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Հայտնի չէ՞:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Ո՛չ, որովհետեւ այդպիսի միտում չկա, ես տեղյակ չեմ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Ուրեմն դուք տեղյակ չե՞ք, ավելին՝ նման երեւոյթի առկայությունը չե՞ք ընդունում: Մինչդեռ երիտասարդ կղերական հայր Մանուէլ Երկաթյանին, որին դուք հիշատակեցիք առանց անունը տալու, ոչ թե երկու տարի, ինչպէս հայտարարեցիք, այլ՝ տասնչորս տարվա բանտարգելության են դատապարտել, որովհետեւ գրպանում գտել են պատմական Հայաստանի քարտեզը եւ դա պետական անվտանգության դեմ ուղղված նկրտում են համարել:

Երկրորդը, քանի որ ձեզ այդքան տեղյակ ներկայացրիք Թուրքիայի հայ համայնքի մշակութային կյանքին, կարո՞ղ եք գոնե այս հարցին պատասխանել:

Ձեզ հայտնի է անշուշտ, որ վերջերս Ստամբուլում, ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ բազմաթիվ ցուցահանդեսներ բացվեցին, որոնք նվիրված էին Անատոլիայի քաղաքակրթությանը, որտեղ 300-ից 500 միլիոն գիրք էր ցուցադրված: Այս թատերա-քաղաքական-մշակութային ներկայացումը, որին միջազգային լայն քարոզչությունը նախորդեց, պետք է, ըստ պաշտոնական հավաստիացումների, արտացոլեր անատոլիական քաղաքակրթության բոլոր կողմերը: Սակայն, եթե ցուցադրանքներում հիթթիթների, հույների, բյուզանդացիների վերաբերյալ ինչ-որ վկայություններ կարելի էր գտնել, հայերի մասին հիշատակություն անգամ չկար: Ահա թե այդ կապակցությամբ "լը Մոնդի" 1983 թվականի հունիսի 2-ի համարում ինչ է գրում Պերոնսել-Հյուգոզը. "Հազար ափսոս, ցուցադրված 12.000 նմուշներում չկար գեթ մեկը, որը հայկական մակագրություն ունենար: Միայն մեկը, որն ընդվզեց դրա դեմ եւ որի շնորհիվ մենք այս կամ այն չափով թուրքական անկողմնակալությունը դրվատելու հաճույքն ունենք, մի մեծ թուրք գրող է, որի անունը չենք նշում՝ կառավարության հետ հարաբերությունները չարելու մտահոգությամբ: Նա ասաց. "Այո՛, դա իրոք պակասություն է", իսկ խոսակցությանը ներկա մի ֆրանսիացի լրագրող ավելացրեց. "Համենայն դեպս, օդանավակայանում, ասես չուզելով, մի անհասցե պաստառ փակցված էր, որը, որպէս անատոլիական արվեստի չնչին վկայություն, ընդունում էր, որ Վանա լճում հայկական եկեղեցի կա..."

Որովհետեւ Վանը, պարո՛ն, որը ձեր երկրի պատմաբանը հանդգնել է թուրքական քաղաք կոչել, եղել է, - ես ձեզ ուզում եմ հիշեցնել, եթե ի հարկե մոռացել եք, - Հայաստանի պատմական խոշոր կենտրոններից մեկը: Եվ խնդրո՞ւ առարկա եկեղեցին հայկական քաղաքակրթության բացառիկ հրաշալիք է:

Ինչպէ՞ս եք դուք բացատրում այն իրողությունը, որ հայկական մշակույթը, քաղաքակրթությունը Թուրքիայում ամենուր, հետեւողականորեն թաքցվում է: Եվ ինչպէ՞ս եք հաշտվում դրա հետ:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Թուրքիայում գտնվող հայկական բոլոր եկեղեցիները հայկական եկեղեցիներ եւ ոչ թե ուրիշ բան են համարվում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Եվ ոչ ուրիշ բան: Լավ եք ասում, բայց գուցե այն պատճառով, որ դուք նախ եւ առաջ վաճառակա՞ն եք եւ բացի ձեր առեւտրից ոչնչով չե՞ք մտահոգվում: Հենց այդ՝ Ստամբուլում բնակվող ծագումով հայ առեւտրականի հանգամանքը նկատի ունենալով էլ ես ուզում եմ վերջին հարցն ուղղել: Ինչպէ՞ս եք դուք հավակնում լիովին թուրք քաղաքացի լինելու զգացողությունն ունենալ 1956 թվականի սեպտեմբերի 6-ից՝ այն բանից հետո, երբ "Խաչերի գիշեր" հորջորջմամբ հակաքրիստոնեական, անուղղակիորեն հակահայկական ցույց տեղի ունեցավ, որի ընթացքում, մոլեռանդ ցասումով համակված ամբոխը Ստամբուլի շուկայում թալանեց ու հրդեհեց հայերի բոլոր խանութները, որոնց վրա նախքան իրենց՝ վաճառականների հետ հաշվեհարդար տեսնելը, խաչերով նշան էին արել:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ - Սեպտեմբերի 5-ի եւ 6-ի դեպքերը հայերի դեմ ուղղված չէին, բախումներ էին հարուստների ու աղքատների միջեւ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրիշ հարցեր չկա՞ն: Ասոյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ, պարո՛ն:

Նիստն ավարտվում է:

Երրորդ Նիստ

Ուրբաթ, 27-ը հունվարի 1984 թ.
Ունկնդրությունը շարունակվում է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Նախքան պաշտպանության կողմի վկաներին ունկնդրելը, ուզում եմ տեղեկացնել, որ երեկ երեկոյան ու այս առավոտ ստացել եմ չորս նամակ, որոնք, ելնելով իմ իրավագործությունից, ուզում եմ ընթերցել տալ ու կցել գործին:

Առաջին նամակը ուղարկել է մարդու իրավունքների լիգայի նախագահ Հենրի Նոգերը, երկրորդը՝ Մարսելում գործող Հայ կանանց միությունը, այն երեք հոգի են ստորագրել, երրորդը՝ ֆրանսիական բանակում ծառայած, դիմադրական շարժմանը մասնակցած Նախկին հայ կամավորականների ազգային միությունը, վերջինը՝ Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ ֆրանսիական բանակում կռված Հայ մարտիկների ընկերակցությունը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Այսօր, ճաշից հետո մենք լսելու ենք պաշտպանության կողմի բազմաթիվ վկաների: Ես ուզում եմ շատ արագ ձեզ տեղեկացնել, թե ինչն է ենք մենք նրանց հրավիրել, եւ ի՞նչ հերթականությամբ են հանդես գալու:

Երկու վկայի՝ տիկին Մանուշյանին ու պարոն Ռոստոկերին ունկնդրելուց հետո, որոնք յուրովի են խորհրդանշում դատապարտվող երիտասարդների պահանջատիրությունը, մենք հնարավորություն կունենանք լսելու ցեղասպանության մի շարք գոհերի ու ականատեսների, ինչպես նաև այնպիսի անձանց, որոնք միաժամանակ տառապել են և՛ ցեղասպանության, և՛ ֆրանսիական դիմադրության տարիներին:

Հետո, եթե ի հարկե ցանկանաք, կունկնդրենք որոշ պատմաբանների, ինչպես նաև այնպիսի ֆրանսիացիների, որոնք հանգամանորեն ուսումնասիրել են խնդիրը: Վերջում սրահ կհրավիրենք Ֆրանսիայում եւ նույնիսկ Թուրքիայում ապրող հայերի, նրանք մեզ հաղորդակից կդարձնեն իրենց զգացումներին:

Բացի դրանից՝ փաստաթղթերի, լուսանկարների խիստ կարելուր թղթածրարներ ենք պատրաստել պարոն նախագահի, դատարանի անդամների, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալների, հասկանալի է՝ քաղաքացիական հայցվորների, ինչպես նաև ընդհանուր պաշտպանի համար: Մենք ուզում ենք դրանք ձեզ ներկայացնել նախքան ընդմիջումը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Քաղաքացիական հայցվորներն այս թղթածրարների առնչությամբ որեւէ ասելիք ունե՞ն:
ՊԱՇՏՊԱՆ ՍԱՐԴԱ - Ո՛չ:

(Տիկին Մելինե Մանուշյանի ունկնդրությունը: Երդման արարողություն:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պաշտպան Լեկլե՛րկ, ի՞նչ հարց եք ուզում տալ վկային:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Պատասխանը միանշանակ է, պարոն նախագահ՝: Նախ ես ուզում եմ ձեզ ներկայացնել տիկին Մանուշյանին, նրա ներկայությունը մեզ համար խիստ կարելուր է: Դուք հավանաբար հիշում եք կարմիր որմազող, որը դիմադրության տարիներին հայտնվել էր Փարիզի փողոցներում ու բառացիորեն ազդարարում էր. "Ահա՛ վկայությունը այն բանի, որ եթե՛ ֆրանսիացիները թալանում, պայթեցնում, վնասում, սպանում են, ապա օտարազգիները՝ գործագուրկներն ու ոճրագործներն են նրանց դեկավարում...":

Այդ ազդի տակ նշված է մարտախմբի հրամանատարի՝ Միսաք Մանուշյանի անունը, որը հիսունվեց գրոհ է կազմակերպել, 150 ֆաշիստական բռնազավթիչ շարքից հանել:

Մի քանի օր առաջ հանրապետության նախագահը պաշտոնապես հայտարարեց, որ ինքը ակնկալում է, որ կառավարությունը համապատասխան հանձնարարականներ տա, որպեսզի փետրվարին առանձնակի շուքով նշվի Միսաք Մանուշյանի՝ դիմադրության շարժման նշանավոր հերոսներից մեկի գոհվելու 40-ամյակը:

Ուրեմն, տիկին Մանուշյանը հայտնի է: Ես կուզեի, որ նա մեզ տեղեկացներ, թե ինչն է դատարան եկել եւ ի՞նչ է ուզում ասել:

ՄԱՆՈՒՇՅԱՆ - Ես եկել եմ հայտնելու, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ որբացել, երկրորդի ժամանակ այրիացել եմ: Ահա՛, մի նախադասությամբ, իմ կենսագրությունը: Մենք՝ երեք, չորս, հինգ տարեկան հայ որբերս դեպքերից առաջ խաղում էինք թուրք, հույն, հրեա, այլ ազգության երեխաների հետ, դրսում՝ թուրքերեն, տանը՝ մեր մայրենի լեզվով էինք խոսում:

Մենք ի հարկե չհմացանք, թե ինչո՞ւ, ինչպե՞ս սկսվեց պատերազմը, բայց զգացինք, որ մի շատ կարեւոր բան փոխվեց թուրք մանուկները սկսեցին մեր հետեւից քարեր շարտել: Մենք զարմացանք եւ երբ հայտնեցինք մեր ծնողներին, նրանք ասացին. "Դուք էլ նույնն արեք":

Ուրեմն համաշխարհային մեծ պատերազմում մենք ունեինք մեր փոքրիկ պատերազմը, որը դրանով չավարտվեց: Մեզ՝ հայ որբերիս հավաքեցին Աղաբազարի ամերիկյան որբանոցում, որի դաստիարակները հայեր էին: Ավելի ուշ, երբ թուրքական կառավարությունը հրահրեց Ջմյունիայի հրդեհը, մեր տնօրինությունն զգաց, որ ապահով չենք, մեզ Հունաստան՝ մի ուրիշ ամերիկյան որբանոց տեղափոխեց, որտեղից էլ 1926-ին եկանք Ֆրանսիա ու հայկական մանկատան սաներ դարձանք: ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ես ուզում եմ ձեզ հարցնել, թե ամուսնանալուց հետո ինչո՞ւ եք դուք եւ ձեր ամուսինը՝ Մանուշյանը Դիմադրական շարժմանը նվիրվել:

ՄԱՆՈՒՇՅԱՆ - Իմ ամուսինը նույնպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի որբերից էր, նրան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում, ինչպես գիտեք, գնդակահարեցին նացիստները: Մենք զինվորագրվեցինք Դիմադրական շարժմանը, որովհետեւ նախ երախտապարտ էինք այն երկրին, որտեղ հանգրվանել էինք, բացի այդ՝ տեսնում էինք, որ կրկնվում էր այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Մեզ հայերիս համար, Թալեաթը նացիստ էր: Ավելի մանրամասնեմ՝ չէինք կարող չպաշտպանել Ֆրանսիան, որը մեզ համար արտասովոր երկիր էր, երկիր, որտեղ մեզ չէին ձերբակալում, չէին տանջում, որտեղ ժողովրդավարությունն էր գերիշխում: Իսկ նացիզմը, նացիզմը գաղափարախոսություն չէ, անասնական բնագոյ է, մենք փաստորեն ականատես էինք լինում 20-րդ դարի երկրորդ ցեղասպանությանը: Ահա՛ թե ինչու ես ու Մանուշյանը իրար հետ խորհրդակցելուց հետո Դիմադրության շարքերն անցանք հենց առաջին օրվանից ու կովեցինք մինչեւ 1943-ի նոյեմբերի 15-ը, երբ ամուսինս ձերբակալվեց ու գնդակահարվեց...

Նրանց դատավարության ժամանակ դատարանի դահլիճում կային ֆրանսիական լրտեսներ, ինչպես նաեւ Գեստապոյի գործակալներ, որոնք Մանուշյանի մարտիկներին "ոճրագործներ" էին կոչում: Ամուսինս, որ երկար ժամանակ չէր կորցնում պաղարյունությունը, ի վերջո դահլիճ շրջվեց ու ասաց. "Գեստապոյի գործակալների դեմ ես ոչինչ չունեմ, մենք պայքարել ենք եւ այժմ ձերբակալվել, բայց դո՛ւք՝ ֆրանսիացի լրտեսներ, ձեր խիղճն ու հոգին ծախել եք թշնամուն: Դուք սուս կժառանգել եք ֆրանսիական քաղաքացիությունը, այսօր մենք դրան արժանանում ենք":

Այո՛, նա կովում էր Ֆրանսիայի համար, չունենալով ֆրանսիական հպատակություն:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Դուք ձեր հուշերի գրքում նկարագրել եք՝ երբ Մանուշյանը ընդհատակ անցավ, ինչի՞ մասին էր մտածում...

ՄԱՆՈՒՇՅԱՆ - 1936, թե 37 թվականին էր, մենք մեկտեղ դիտեցինք "Ես դատապարտում եմ" շարժանկարը, որտեղ Վիկտոր Ֆրանսենը մի անծայրածիր գերեզմանոցում հիշում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի գոհերին, մրմնջում. "Ես դատապարտում եմ, ես դատապարտում եմ...": Մանուշյանն ասաց. "Հիշեցի հորս, որը զենքը ձեռքին գնաց, որպեսզի կովի Թալեաթի կառավարության դեմ, պաշտպանի հայ ժողովրդին": Իրոք, ցեղասպանությունն արդեն սկսվել էր, նրա հայրը ընկնում է մարտի դաշտում, մայրը խողխողվում է իր երեխաների ոտքերի առջեւ: Մանուշյանը պատմում էր. "Ես հիշեցի այս ամենն ու նոնակը նետեցի ֆաշիստների վրա, տեսա մորս ընկնելը, հորս ընկնելը եւ նետեցի նոնակը: Այդ պահին մտապատրանք ունեցա՝ ինչ-որ մեկը դրդում էր ինձ. "Կրակի՛ր, դու իրավունք ունեւ, կրակի՛ր, դու սպանում ես մա՛հը, դու սպանում ես թշնամո՛ւն, նացիստների՛ն...": Այդպե՛ս ես գրոհեցի եւ ասես ուսերիցս մի մեծ բեռ ընկավ, զգացի, որ հերոսություն եմ անում, հետեւում եմ հորս, ես միշտ կհետեւեմ նրան, ֆրանսիացի ժողովրդին, ազատության բոլոր մարտիկներին":

Այդպե՛ս է իմ ամուսինն սկսել իր պայքարը, նա 125 բռնարարք է կատարել, բայց ոչ մի ֆրանսիացու չի վնասել, էթե նկատի չունենանք ժան Զերոլդի նման այն մի քանի դավաճաններին, որոնք իրենց հայրենակիցներին Գեստապոյին էին հանձնում: Մանուշյանը մարտնչել է միայն Գեստապոյի՝ այն գերմանացիների դեմ, որոնք եկել էին Ֆրանսիան ծնկի բերելու համար:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ի՞նչ էր ձեզ գրել Մանուշյանն իր վերջին նամակում:

ՄԱՆՈՒՇՅԱՆ - Նա գրել էր՝ "Թանկագին՝ Մելինե, շատ սիրելի որբուկս", ցանկանալով նշել, որ ես երկրորդ անգամ որբանում եմ: Ապա ավելացրել էր. "Ես գերմանացի ժողովրդի դեմ ոչինչ չունեմ, համոզված եմ, որ բոլոր ժողովուրդներն էլ խաղաղ կգոյակցեն գերմանացիների հետ, պատերազմը երկար չի տևի, երջանկությունն ամենուր կլիշխի":

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ի՞նչ կուզեիք ասել մեղադրվող երիտասարդներին:

ՄԱՆՈՒՇՅԱՆ - Ի հարկե, ես ոչ մի իրավասություն չունեմ պնդելու՝ նրանք ճի՞շտ են, թե՞ սխալ, բայց վստահ եմ, որ ահաբեկիչներ չեն, ազատամարտիկներ՝ ոչ, ինչպես մենք: Ես նրանց կուզեի ասել.

"Նայե՛ք աչքերիս, զո՛ւսպ եղեք, մի՛ պարզեք ձեր բռունցքները, որովհետեւ այս ամենը դեռ հաղթանակ

չէ, ուղղակի հայ ժողովուրդը չի՝ կորցրել արժանապատվությունը, նա դեռ կանգնում է, պայքարում է: Եվ քանի որ Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը պաշտոնապես հայտարարեց, որ ցեղասպանություն տեղի է ունեցել, ուրեմն դուք կարող եք ձեզ բավարարված զգալ: Առաջին քայլը կատարված է, ճիշտ է, այն փոքր է, բայց ես վստահ եմ, որ ուրիշները կհաջորդեն, եւ հայ ժողովուրդը հատուցում կստանա, արդարությունը կվերականգնվի: Պահպանե՛ք ձեր ոգին, մի՛ կորցրեք կորովն ու հույսը ":

Ինձ թվում է, որ հարկ չկա Ֆրանսիայում բռնարարքները շարունակել, որովհետեւ եթե հանրապետության նախագահն ընդունել է, շատերը կհետեւեն նրա օրինակին: Դրա համար ես ձեզ խնդրեցի՝ "Մի կորցրեք հույսն ու կորովը": Ուզում եմ ավելացնել նաեւ, որ ճիշտ է, մենք բոլորս ձեր մայրերն ու տատիկներն ենք, բայց դուք ունեք մի այլ մայր՝ Հայրենիքը եւ հայ ժողովուրդը, որոնք ձեր հետ են:

Փորձեմ պատասխանել նաեւ բոլոր նրանց, ովքեր հայտարարում են, որ ցեղասպանություն չի եղել: Այն, ինչ ասելու եմ, ուսումնասիրել եմ անձամբ: Հենց ցեղասպանությունը Թուրքիայում սկսվեց, ֆրանսիացի մեծ գրող Անատոլ Ֆրանսը, - նա կարո՞ղ էր ստել, - ազդարարեց. "Մեր հայ եղբայրներին սպանում են, ցեղասպանություն է սկսվել, ինչո՞ւ ենք լռում, ինչո՞ւ նրանց չենք պաշտպանում": Երբ ես աշխատում էի նման վկայություններ ընդգրկող գրքի վրա, մտածում էի. "Եթե ամբողջ աշխարհն այսպէս վարվեր, ո՞վ գիտէ, թերեւս երկրորդ ցեղասպանությունը տեղի չունենար":

Ճիշտ է, ես ինքս մարմար շատ եմ սիրում, բայց ստիպված եմ խոստովանել, որ մարդկության մեծամասնությունը մարմարի պէս սառն ու անտարբեր մնաց: Չգիտեմ էլ ինչ ասեմ, ես շատ հուզված ու հիվանդ եմ, բայց դուրս եմ եկել անկողնուց, որ սեփական աչքերով տեսնեմ այս չորս հայ տղաներին: ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Շնորհակալությունն է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ո՞վ է ցանկանում հարց ուղղել տիկին Մանուշյանին: Դո՞ւք, պարոն ընդհանուր պաշտպան:

Ո՞չ:

ՄԱՆՈՒՇՅԱՆ - Իրավունք ունե՞ւմ, կարո՞ղ եմ սեղմել չորսի ձեռքը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Որպէս բացառություն՝ այո՛, բայց կուզեի, որ նման միջադեպեր չկրկնվեին:

(Տիկին Մանուշյանը սեղմում է մեղադրյալների ձեռքը, հեռանում:)

(Պարոն Քրիստիան Ռոստոկերի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Այժմ ներկա, ամենավերջին իրողությունների մասին: Չորս երիտասարդներն իրենց հայտարարությամբ պահանջել են նաեւ թուրք, քուրդ եւ հայ բանտարկյալների ազատությունը: Նրանք թուրքական կառավարությանը մեղադրել են մարդկության դեմ գործվող ոճիրների համար: Պարոն Ռոստոկերը հաճախ է գործուղվում Թուրքիա եւ իրավիճակին քաջատեղյակ է: Կուզեի, որ նա իր տեսակետն արտահայտեր:

ՌՈՍՏՈԿԵՐ - Այո՛, պարոն նախագահ, ես, որպէս Մարդու իրավունքների միջազգային ընկերակցության ընդհանուր քարտուղարի տեղակալ, երեք անգամ ընդգրկվել եմ այն խմբի կազմում, որը Թուրքիայում քննել է մարդու իրավունքների պահպանումը: Հիշեցման կարգով ասեմ, որ մեր կազմակերպությունը կառավարական չէ, կից է ՄԱԿ-ին, Եվրախորհրդին եւ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին: Ես Թուրքիայում եղել եմ 1980, 1982 եւ 1983 թվականներին, այսինքն մեկ անգամ՝ զինվորական հեղաշրջումից առաջ, երկու անգամ՝ հետո:

Այդ երկրում նախ եւ առաջ ինձ ցնցել է ազգային փոքրամասնությունների անտեսումը: Երբ խոսքի ես բռնվում թուրք գրուցակիցների հետ ու անդրադառնում ազգային փոքրամասնություններին, իսկույն եւեթ ասում են, որ "նման բան գոյություն չունի", մինչդեռ նրանց ներկայությունը զգալի է:

Թուրքիայում կան հայեր՝ համենայն դեպս նրանք, ովքեր դեռեւս մնում են, հույներ, սլավոններ, որոնց թիվը մոտ երկու միլիոն է, ութը հարյուր հազար չերքեզ, մեկ միլիոն արաբ: Իսկ քրդերի թվաքանակը տասից տասներկու միլիոնի է հասնում, այսինքն կազմում է երկրի ազգաբնակչության 30%-ը:

Անմիջական տպավորությունը, որ ստացա իմ գրուցակիցներից, փոքրամասնությունների մասին խոսել չցանկանալիս էր: 1980-ին ես հանդիպել եմ երկու գլխավոր՝ պարոն Դեմիրելի եւ պարոն Էջեփտի կուսակցությունների ընդհանուր քարտուղարներին: Առաջինը, երբ ես խոսք բացեցի քրդերի մասին, ասաց. "Ձեր հարցը չեմ հասկանում, Թուրքիայում քրդեր չկան": Ճարահատ պարզաբանեցի. "Եթե հարցս այլ կերպ ձեւակերպեմ՝ հարցնեմ լեռնաբնակ թուրքերի, արեւելյան թուրքերի մասին, կպատասխանե՞ք": Նա գլխով արեց. "Այդպէս ասեիք, ուրեմն":

Ինչ վերաբերում է պարոն Էջեփոսի կուսակցության ներկայացուցչին, պատասխանն ավելի հստակ էր: Նա ոտքի կանգնեց, որը նշանակում էր, որ խոսակցությունն ավարտված է:

Այս ամենը վկայում է, որ Թուրքիայում արգելված են "քուրդ" բառը, լեզուն, երաժշտությունը, ազգագրական հանդեսները եւ նույնիսկ նոր տարին, որը քրդերը, ինչպես հայտնի է, տոնում են մարտի 20-ին: Օնտոյներն իրավունք չունեն իրենց գավակներին ազգային անուններով կոչել, Քուրդիստանի բոլոր բնակավայրերը վերանվանվում են: Իրենց նման մոտեցումը թուրքերը հիմնավորում են ազգային սահմանադրության հոդվածներով, որոնք փոխ են առնված Մուսուլիմիի քրեական օրենսգրքից, այն տարբերությամբ, որ անհամեմատ խստացված են: Մի օրինակ բերեմ. 1971-ին Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը, քանի որ ընդունեց քուրդ ժողովրդի գոյությունը, արգելվեց, դեկավարները՝ "անջատողական ու հակաազգային տրամադրությունների" քարոզչության համար մինչև տասներկու տարվա բանտարգելության դատապարտվեցին: Ուզում եմ հիշեցնել նաեւ այն դասախոսի մասին, որը քրդական այբուբեն ստեղծելու ցանկության համար յոթը տարով բանտ նետվեց, իսկ Երեխան այսպես կոչված՝ արկածի գոհ դարձավ:

Մի վերլուծաբան Իսմայիլ Բեշիկը, որը քուրդ չէ, քրդական հարցը ուսումնասիրելու համար քսանհինգ տարվա կալանքի ենթարկվեց, բանտից Շվեյցարիա, "Պեն" ակումբի նախագահին գրեց.

"Թուրքիայում, ինչպես անցյալում, քրդական հարցն անտեսվում է " :

1980-ին, մի նախկին նախարար, ժողովի ժամանակ ասում է՝ "Ի հարկե, ես քուրդ եմ, Թուրքիայում քուրդ ժողովուրդ կա " եւ երեք տարով բանտ է նետվում:

Ես հետո շվեդական մի օրաթերթի հրատարակած գիրքն եմ բերել, որտեղ սահմոկեցուցիչ լուսանկարներ կան: Դրանք պատկերում են թուրքական բանակի զինվորներին, որոնք միջազգային բոլոր օրենքները խախտելով, ներխուժում են Իրաքի գյուղերը, կոտորում քուրդ տղամարդկանց ու կանանց:

Նույնը տեղի է ունենում Քուրդիստանի գյուղերում: Բանակը հայտնվում է, բնակիչներին հանկարծակիի բերում, սկսում գանակոծել, երբեմն էլ՝ կոտորել: Ահաբեկչության այդ քաղաքականությունը չափազանց զգալի է թուրքական Քուրդիստանի մայրաքաղաքում՝ Դիարբեքիում: Այս տարի ես երեք անգամ եղա այնտեղ, եւ երբ փորձեցի հանդիպել 1982-ից ինձ ծանոթ անձանց, որպեսզի մարդու իրավունքների ոտնահարման վերաբերյալ նոր վկայություններ հավաքեմ, ինչ-որ մեկն ասաց. "Ոչ մեկը չի ուզում ձեզ հետ տեսնվել, որովհետեւ բոլոր նրանք, ովքեր գրուցել են նախորդ անգամ, հալածանքի, նույնիսկ կոտանքների են ենթարկվել ":

Ես Երկար վիճել եմ թուրք պաշտոնյաների հետ, նրանց տարօրինակ պատասխաններից անակնկալի եկել: Ամեն անգամ, երբ մենք Փարիզի դատական ատյանի փորձագետների միության նախագահ, պրոֆեսոր Ժորժ Դյումոնի հետ բանտերը այցելելու, կալանավորների վիճակը քննելու թույլտվություն էինք խնդրում, նրանք մեզ պատասխանում էին. "Դա անհնար է, աշխարհի ոչ մի երկրում նման բան չի արվում ":

Նույն պատասխանն ստացանք, երբ փորձեցինք հանդիպել Մեդիսանին՝ Դիարբեքիի քաղաքապետին, որը Քուրդիստանի ինքնավարության խորհրդանիշն է դարձել: 1980 թվականին նրան բանտարկել են սոսկ այն բանի համար, որ պահանջել է քրդերին քրդերեն խոսելու, քրդական կենցաղով ապրելու հնարավորություն տալ: "Նա ո՞վ է, որ ձեր նման հարգելի անձինք ցանկանան հետը տեսնվել, - ուղղակի ասում էին մեզ: - Ի՞նչն է ձեզ դրդել սրա համար գալ այստեղ հասնել ":

Ի վերջո, մեզ հետաքրքրող հարցերի պատասխանը մենք մասամբ ստացանք, երբ արտոնեցին բանտի գրուցարանը մտնել: Նախ ասեմ, որ այն այնպիսի ճնշող տպավորություն է թողնում, որ ամբողջ կյանքում չես մոռանում: Այս սրահի չափ տարածքում խմբվում են հաճախ չափազանց երիտասարդ, տանջահար դեմքերով տղամարդիկ, որոնք հյուծված, չափազանց հյուծված են, հազիվ են կարողանում ոտքի կանգնել: Բանտարկյալները, բոլորն էլ, սեւ, կոշտ քաթանե բաճկոնակներով են, պարտավոր են պահպանել սահմանված կեցվածքը՝ իրանն ուղիղ պահել, ծնկները սեղմել իրար, ձեռքները ծնկներին դնել: Տրված հարցերին պատասխանելիս՝ ամեն ոք պետք է կրունկները խփի իրար, գլուխը խոնարհի ու սպասի: Մննդի անբավարարության, կոտանքների պատճառով կենդանի դիակների վերածված կալանավորներից նրանք, ովքեր չեն կարողանում այս կարգը պահպանել, տեղնուտեղը պատժվում են: Հսկող զինվորականները, որոնք հաճախ մեկ մետր ութսուն սանտիմետր հասակ ունեցող աժդահաներ են, բոլորի ներկայությամբ սկսում են ծեծել նրանց:

Ձերբակալվածների մեջ ես փնտրում էի Մեդիսանին, որին 1978-ին Ֆրանսիայում էի հանդիպել: Նա եկել էր գոնե մի հին փոխադրամիջոց ձեռք բերելու համար, որովհետեւ, ինչպես պարզվեց, ուրջը հարյուր հազար բնակիչ ունեցող Դիարբեքիում ավտոբուս գոյություն չունի: Ի վերջո, ես նկատեցի քաղաքապետին, բայց դժվարությամբ ճանաչեցի, որովհետեւ չէր կարողանում ուղիղ կանգնել. նրան այնքան էին տանջել, որ կոտրել էին կողերը, ողնաշարը: Եվ այս ամենից հետո ինձ ասում էին.

"Ուշադրության մի՛ դարձրեք, նա ձեւացնում է ":

Ահա՛ քրդերի վիճակն այսօր Թուրքիայում, որը, ցավոք, շարունակվում է: Մեզ հայտնի դարձավ, որ դեկտեմբերի 30-ը 31-ի զիջերը, երբ այցելուները Դիարբեքիրի բանտն են մտել, որ իրենց հարազատներին տեսնեն, վերջիններս բացե ի բաց հայտարարել են. "Մենք անժամկետ հացադուլ ենք սկսում, որովհետեւ չենք ուզում մեկ առ մեկ՝ կտտանքներից մահանալ: Թող մեզ գնդակահարեն, կախեն, ինչ ուզում են անեն, միայն տառապանքներից ազատեն": Այս առավոտ հավանաբար թերթերում կարդացիք, որ նրանցից հինգը թե վեցը ծխախեղդ են եղել, որովհետեւ հրդեհել են իրենց բանտախցերը: Դա թերեւս ճիշտ է, սակայն ճիշտ է նաեւ այն, որ ոչ մեկին թույլ չեն տվել խցից դուրս գալ, դռները պինդ փակել են, որ ռոջակիզվեն: Երեկ երեկոյան իմ ստացած տեղեկատվությունն ավելի ահավոր էր՝ պարզվեց, հսկիչներն են հրդեհել խուցերը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պաշտպան Լեյլե րկ, հարցեր ունե՞ք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ի՞նչ ասեմ, ահա՛ այն երկիրը, որն ուրանում է հայերի ցեղասպանությունը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Դո՛ւք՝ տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ք ՚ր: Իսկ հայցվորնե՛ք ՚ր: Շնորհանուր պաշտպա՛նը... Ատյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ, պարո՛ն:

(Պարոն Արամ Կյուրեղյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1915-ին, հասկանալի է, վկաները հետզհետե նվազում են:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ծանո՞թ եք մեղադրյալներից որեւէ մեկին:

ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ - Առաջին անգամ եմ տեսնում:

(Երդման ընդունում:)

ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ - Ծնվել եմ 1904 թվականի մարտի 23-ին, Սեբաստիայում՝ Փոքր Հայքում: 1915-ին մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութը հոգուց, բայց եթե քաղաքում, հարեւան գյուղերում ապրող հարազատներին էլ հաշվեմ, երկու հարյուրն անցնում էր: Միակ վերապրողը ես եմ... Կաշխատեմ կարճ խոսել, կներեք, հուզվում եմ...

(Վկան լալիս է)

Փորձեմ նկարագրել բռնագաղթի մի քանի փուլերը միայն... Պատերազմը հայտարարվելուն պես Սեբաստիայի բոլոր հայ երիտասարդներին, որպես օսմանյան հպատակների, զորակոչեցին, բայց զենք չտվին: Նրանց ճանապարհաշինական աշխատանքների բռնադատեցին ու աստիճանաբար կոտորեցին: Այնուհետեւ կառավարությունը քաղաքում մնացած, տարիքն առած հայերին, իբր սահմանների ապահովության համար, որոշեց տեղահանել, մինչդեռ հայտնի է, որ Սեբաստիան ամենամոտ սահմանից վեց հարյուր կիլոմետր հեռու է: Քաղաքից մեզ հանեցին փոքր խմբերով, նույնիսկ եզան սայլերով ճամփա ընկնելու թույլտվություն տվեցին: Թուրքերը, փողոցներում խմբված, նայում էին մեզ, ատում. "Տեսե՛ք, տեսե՛ք, հայերը օդափոխության են գնում":

Մենք վեցերորդ, թե յոթերորդ քարավանն էինք: Առաջին օրերը գրեթե անվտանգ անցանք ճանապարհը: Սակայն, երկու թե երեք օր անց, կառավարական պաշտոնյաներ եկան, բռնագրավեցին մեր ունեցած-չունեցածը, խոստացան՝ երբ վերջնական հանգրվան հասնենք, կվերադարձնեն: Հասկանալի է, նրանց ոչ մեկին այլեւս չտեսանք:

Հաջորդ կայանում հավաքեցին տասնվեցից բարձր տղամարդկանց, որոնց թվում եւ հորս: Բոլորին տարել էին մի քարափ, կացիններով կոտորել գլուխներն ու նետել կիրճը: Դիակների տակ մնացած, հրաշքով փրկված վերապրողներ պատմեցին այս ամենը, պատվովս եմ երդվում:

Էլի մի քանի օր անցավ, ու մենք հայտնվեցինք անապատի նման ամառի տարածքում: Քանի որ այդ նույն տեղով մեզնից առաջ հայերի քարավաններ էին անցել, ամենուր դիակներ էին, որոնք նեխում էին 50 աստիճան արեւի տակ: Գիշերները գայլերը, վայրի գազանները հարձակվում, քրքրում էին: Ես տեսել եմ նորածինների, որոնք ծծել են իրենց մայրերի կուրծքը, չիմանալով, որ արդեն մեռած է: Կողք-կողքի մեռնող մայրերի ու երեխաների, ամբողջովին մերկ, ուռած հայրենակիցների չափազանց շատ եմ տեսել: Իսկ հոտը՝ անապատի դիակների հոտը մինչեւ հիմա ռունգերիս մեջ է...

Եվ այս ամենից հետո մեզ ստիպեցին թողնել մեր մեռելներն ու քայլել, որովհետեւ, ասացին, մոտակայքում ջուր կա: Իսկապես, շատ չանցած Եփրատի վտակներից մեկի ափը հասանք, ու ծարավից, տոթից տանջահար արքտրականները ալիքների մեջ նետվեցին, շատերը խելագարվեցին, շատերին գետը տարավ: Թուրք զինվոր-նստիկանները չէին միջամտում, նրանք ուզում էին, որ մենք

վերանանք: Եղան նույնիսկ այնպիսի հայեր, ովքեր, երեխաներին գրկած, ջուրը նետվեցին ու խեղդվեցին... Բայց մեր Գողգոթան շարունակվում էր՝ մեզ ստիպում էին; մազլցել անանցանելի կաճաններով: Մեր ընտանիքը, ինչպես արդեն ասացի, բազմամարդ էր, հորս կացնահարվելուց հետո մնացել էինք մայրս, չորս քույրերս, եղբայրս եւ ես՝ ի հարկե...

(Վկան լալիս է)

Չեմ ուզում մանրամասների մեջ մտնել: Այդպես մենք հասանք Եփրատի ափը: Նավակներով գետն անցկացնելու համար մեզնից դրամ ուզեցին, բայց դրանով չգոհացան, հենց ափից հեռացանք, սկսեցին խուզարկել մեր հագուստները, եւ քանի որ մայրս դիմադրեց, նավավարը գավազանն իջեցրեց իմ յոթը ամսական քրոջ գլխին: Խեղճ մորս թեւերի մեջ նա հոգին ավանդեց: Լաց լինելով՝ գետի մյուս ափը հասանք, ձեռքերով հողը փորեցինք, թաղեցինք...

Երկու օր հետո մի ջրհորի մոտեցանք: Ուրախացանք, բայց այնպես էր լցված դիակներով, որ անտանելի գարշահոտություն էր տարածում: Ստիպված եղանք այդտեղ հանգրվանել ու գիշերվա կեսին զարթնեցինք աղմուկ-աղաղակից: Պարզվեց՝ զինվոր-նստիկանները լքել են մեզ:

Ջարդարարները հարձակվել էին մեր մի քանի հազար հոգուց, հիմնականում կանանցից ու երեխաներից կազմված քարավանի վրա, բոլորի հագուստները խլում, ամբողջովին մերկ էին թողնում: Նրանց, ովքեր դիմադրում էին, սպանում էին տեղնուտեղը: Հղի կանանց փորերը պատռում, երեխային հանում, հռչում էին. "Տես՛ք, տղա է, ապագա ֆիդայի, ջնջխենք գլուխը":

Վերջապես ես գտա մերոնց՝ մորս, եղբորս: Նրանց էլ էին մերկացրել: Քույրերիցս մեկը չկար: Այս ու այն կողմ նայեցինք, տեսանք, ոտնատակ է ընկել՝ աչքերը դուրս էին թռել բիբերից, բերանը բաց էր: Հեկեկալով թաղեցինք: Ջարդարարները այդքանով էլ չգոհացան, ցերեկը նորից եկան, կանանց մարմնի անկյուններում ոսկի էին որոնում, բոլորին՝ հատկապես կույս աղջիկներին բռնաբարում էին: Մենք երեխա էինք, տեսնում էինք, թե ինչպես է նրանց ազդրերից արյունը հոսում, բայց ոչինչ չէինք հասկանում: Դահիճները դանակով եղբորս վրա էլ հարձակվեցին, փող էին ուզում, սպառնում էին մորթել, բայց մայրս այնքան խնդրեց-աղաչեց, որ բաց թողեցին:

Մի քանի օր քայլելուց հետո հազիվ քսան հոգի մնացինք: Այլեւս ոչ ոք չէր հետաքրքրվում մեր ճակատագրով, խոտ ուտելով էինք պահպանում մեր գոյությունը: Քանի որ բոլորս էլ մորե մերկ էինք, ցերեկվա արեւից այրվում, գիշերվա ցրտից սրթսրթում, փաթաթվում էինք իրար, որ տաքանանք: Շարքաթներ շարունակ այդպես տանջվելուց հետո անապատում մի վրան տեսանք, մոտեցանք: Մի մարդ դույլով ջրհորից ջուր էր հանում, անասունների համար գուռը լցնում: Խմել ուզեցինք, սկսեց մեզ ծեծել, հետո իր լեզվով հասկացրեց, որ եթե մայրս ինձ իրեն տա, կթույլատրի խմել: Ի՞նչ կարող էր անել խեղճ մայրս: Համբուրեց ինձ, ասաց. "Տղա՛ս, գոնե քո կյանքը թող փրկվի, ողջ մնա, որ լուծես մեր վրեժը":

Ո՞վ գիտե, գուցե Աստված այդ ձեռով խնայեց ինձ, որ ութսուն տարի անց, պարոն նախագահ, ձեր, բոլորի առջեւ հանդես գամ այս վկայությամբ...

Մակայն իմ տերը ինձ երկար չպահեց, մի ուրիշ գյուղ տարավ, վաճառեց:

Այդտեղից եւ Ուրֆա քաղաքը փախա, հանձնվեցի ֆրանսիացի միսիոներներին: Բայց թուրքերն ինձ գտան, համակենտրոնացման ճամբարի նման մի տեղ տարան: Նրանք աքսորից հետ մնացած հայ երեխաներին հավաքում էին, որ նորից անապատ քշեն: Բարեբախտաբար, մի հայ կին հավանեց ինձ, հետը Ուրֆա տարավ: Այստեղ-այնտեղ շատ փնտրեցի հարազատներիս, չգտա: Այդ ժամանակ Ուրֆա քաղաքի հայերին էլ էին ուզում տեղահանել, բայց նրանք նախընտրեցին դիմադրել ու տեղում մեռնել: Ուրֆայում հայկական թաղը մեկուսացած է, տղամարդիկ մեկ ամիս, մինչեւ վերջին մարդը դիմադրեցին: Մեկ ամիս հետո կանայք ու երեխաներն էին մնացել: Թուրքերը թնդանոթներով ոմբակոծել, հողին էին հավասարեցրել հայկական թաղը: Միայն եկեղեցին էր կանգուն մնացել, որտեղ 1895 թվականի կոտորածին, սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով, երեք հազար հայ էին լցրել, ողջ-ողջ այրել:

Վերջին օրը, այսօրվա պես հիշում եմ, թուրք խուժանը հայկական թաղ ներխուժեց, ու կոտորածն սկսվեց: Մենք՝ մի քանի տասնյակ հոգի, հավաքվել էինք մի բակում, մեր մահվանն էինք սպասում: Հետո ինչ-որ մեկն ասաց. "Ավելի լավ է ջրհորը նետվենք, խեղդվենք": Իրոք, այդպես էլ արեցին: Ես վերջինն էի, երբ իմ հերթը հասավ, պարոն նախագահ, պարոնայք երդվյալնե՛ր, չգիտեմ հետո ինչ տեղի ունեցավ, դուռը բացեցի, սկսեցի վազել: Թուրքերը գոռում էին հետեւիցս. "Տեսե՛ք, տեսե՛ք, գլավուրն ուզում է փրկվել": Փախա, մի ուրիշ բակ մտա, որտեղ մոտ յոթանասուն հայ էր հավաքվել: Կես ժամ էլ չանցավ, թուրքերը դուռը կոտրեցին, ներս մտան ու ծերունիներին մեր աչքի առջեւ կողք-կողքի կանգնեցրին, գնդակահարեցին: Մեզ էլ դուրս հանեցին ու ասացին, որ աքսոր են քշելու: Հայկական

թաղից անցնելիս ինչեր չտեսանք, Աստված իմ մահակներով, երկաթե ձողերով զինված թուրքերը ծեծում, սպանում, ում ինչ ուզում, անում էին: Մեզ՝ երեխաներիս, նորից մի տեղ հավաքեցին, մոտ տասնհինգ օր սոված թողեցին: Ես այնքան էի նիհարել, որ կմախք էի դարձել: Տասնհինգ օր հետո մի պաշտոնյա եկավ, հարցրեց. "Ո՞վ է ուզում թուրքական որբանոց ընդունվել, պետության հոգեզավակը դառնալ": Ես այնքան հյուծված, քաղցած էի, որ ձեռք բարձրացրի: Աստիճանաբար, ինձ նման մոտ երկու հազար հինգ հարյուր երեխա հավաքեցին, բայց շուտով համաճարակ սկսվեց: Թանջքից, ժանտատենդից, օդատապից ամեն օր մեռնում էին իմ տարիքի երեխաներ, որոնց տանում, ոչ հեռվում հենց այդ նպատակի համար փոքրած փոսն էին նետում:

Երդվում եմ, երկու հազար հինգ հարյուր որբերից հազիվ ութսուն հոգի ողջ մնացին: Բայց կառավարությունն ըստ երեւոյթին որոշել էր մեզնից էլ ազատվել, նորից անապատ քշեց: Միայն թե ճանապարհին, չգիտեմ ինչն է, մեր հսկիչները փոխեցին իրենց միտքը՝ կոտորելու փոխարեն գյուղից գյուղ տարան, ամեն տեղ հինգ հոգու թողեցին: Մենք Կիլիկիայի կողմերն ընկանք ու 1918-ի վերջին, երբ պատերազմն ավարտվեց, ինձ թվում էր, որ բացի մեր հինգից, աշխարհում հայ չի մնացել: Շատ ուրիշ մանրամասնություններ կան, որ ես մոռացել եմ...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Դուք ամեն ինչ հանգամանորեն պատմեցիք: Այժմ ասացեք, թե ինչպե՞ս հեռացաք Թուրքիայից:

ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ - 1918 թվականին ֆրանսիական բանակը, որ Արեւելյան բանակ էր կոչվում, Կիլիկիա մտավ: Զինվորներն իմացան իմ հայ լինելը, ազատեցին, Ադանա տարան...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Այն, ինչ պատմում եք, պարոն Կյուրեղյան, չափազանց հուզիչ է, ցնցող, բայց ստիպված եմ ընդհատել ձեզ, ուրիշ վկաներ էլ կան:

ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ - Ես դեռ ասելիք ունեմ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Այդ դեպքում՝ շատ կարճ:

ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ - 1922 թվականին Կոստանդնուպոլսում ֆրանսիական "Լամարտին" նավը նստեցի, որը լեցուն էր հայ գաղթականներով: Երբ Զմյուռնիա հասանք, բոլոր սկսեցինք դողդողալ, որովհետեւ քաղաքում սկսվել էր հայերի ջարդը՝ ասում էին գոհերի թիվը տասնյակ հազարների է հասել:

Նավապետը, զգալով մեր տագնապը, ասաց. "Մի՛ վախեցեք, դուք ֆրանսիական տարածքում եք, միայն նավահանգիստ մի՛ իջեք": Այդպես ես փրկվեցի ու Ֆրանսիա հասա...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պարոնայք եւ տիկնայք երդվյալնե՛ր, հարցեր ունե՞ք: Ո՞չ: Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից:

(Պարոն Գրիգոր Ադամյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Նախօրոք պիտի խնդրեմ, որ չերկարացնենք: Ավելի լավ կլինի միայն մի, որոշակի դեպք պատմեք, որովհետեւ վկաները շատ են:

ԱՌԱՄՅԱՆ - Ո՞չ իմ տարիքը, ո՞չ էլ խառնվածքը թույլ չեն տալիս շատախոս լինել: Ես ուզում եմ միայն ասել, որ իմ գոյությունը նույնիսկ հրաշք է: Չորս տարեկանս չէր լրացել, երբ տեղի ունեցավ Ադանայի կոտորածը, որին, ինչպես հայտնի է, երեսուն հազար հայ գոհ գնաց: 1915-ին մեր ընտանիքը երեսունհինգ հոգուց էր բաղկացած, եղենից հետո հինգ թե՛ վեց հոգի մնացին: Եթե մի արաբ գյուղացի չլինեք, ես էլ չէի փրկվի: Դրա համար եմ ասում, որ իմ գոյությունը հրաշք է: Արաբը խղճաց ինձ, իր վրանը տարավ, եւ երեք տարի ես նրա անասունները պահեցի, որի համար երախտապարտ եմ ի հարկե:

Այն, ինչ պատմելու եմ, աներեւակայելի է, անհավատալի: Թուրքերը հայերին սպանում էին հաճույքով, այնպես, ինչպես որսորդները որս են անում...

1922-ին ես Զմյուռնիայի ամերիկյան քոլեջի ուսանող էի, երկրորդ ջարդին ականատես եղա, այս անգամ թուրքերը կոտորում էին հայերին ու հույներին: Դեպքի օրը մենք երրորդ հարկ բարձրացանք ու պատուհանից տեսանք, թե ինչպես են հայերն ու հույները դեպի ծով փախչում: Ես քրիստոնյա եմ, Աստծով եմ երդվում, կեսօրից հետո, ժամը 2-ը կլինեք, թուրքերը բոլոր կողմերից հարձակվեցին նրանց վրա: Ջարդարարները զինված էին բահով, քունգով, եղանով, զենքով, ինչով ասես, միայն թե կոտորեին, սպանեին: Հազարավոր փախստականներ, սարսափահար, մինչեւ իսկ մեր քոլեջի բակը խուժեցին:

Ջարդի երրորդ օրը մի թուրք սպա եկավ, տարավ մեզ՝ քոլեջի քսանվեց հայ ուսանողներին: Տասնմեկ օր մենք քայլել ենք դիակների միջով, միմիայն խոտով ենք սնվել:

Արդեն վաթսուներկ տարի է, որ ես Ֆրանսիայում եմ, Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ հազարավոր հայրենակիցներիս հետ կատարել եմ իմ քաղաքացիական պարտքը, անձնագրոհության համար սպաների դրվատանքին արժանացել, որոնք մեզ՝ հայերին ասում էին. "Դուք կրկնակի

Ֆրանսիացիներ եք ":

Պարոնայք ունկնդիրներ՝ ը, իմ եղբայրներ՝ ը, դուք երբեւէ հայերից վատություն տեսե՞լ էք կամ որեւէ մեկից լսե՞լ էք...

Ինչ վերաբերում է այս երեխաներին, ինքներդ ասացե՛ք՝ հանցագործի տեսք ունե՞ն: Ես ինքս էլ, որ կյանքում ճանճ չեմ սպանել, ցանկացել եմ պայթեցնել թուրքական դեսպանատունը, նույնիսկ հատուկ ռումբ եմ պատրաստել:

Ես երեք տղա ունեմ՝ առաջինը բժիշկ է, երկրորդը շարունակում է իմ գործը, երրորդը՝ հանրապետության նախագահի՝ Միտերանի ճարտարապետն է: Ահա՛ հենց այս տղաս իմացավ իմ մտադրության մասին, լաց եղավ ու ասաց. "Չայրի՛ կ, մի՛ արա այդ բանը, դու մեզ շատ ես պետք", եւ ես հրաժարվեցի իմ գաղափարից, չնայած մինչեւ հիմա համոզված եմ, որ այդքան անարդարություն մի ժողովրդի նկատմամբ անհնար է հանդուրժել:

Փաստեր ունեմ՝ թուրքերը կեղծիքի, երեսպաշտության ասպարեզում անմրցելի են: Երբ նրանք ինչ-որ մեկին ուզում էին սպանել՝ հաճոյանում, ասում էին. "Սիրում եմ հորդ, ճանաչում էի մեծ հորդ..." Եւ այլն, եւ այլն, ու դանակը դնում էին բկին:

Ինձ թվում է ամեն ինչ ասացի, ավելացնելու ոչինչ չունեմ, կատարեցի իմ պարտքը: Եթե մի օր լսեք, որ ես էլ եմ նման քայլ կատարել, իմացե՛ք՝ այն բանի համար միայն, որ կույրերը, խուլերը իմանան, թե մարդկության համար նման արժեք ներկայացնող մի ժողովուրդ ինչպես է ոտնահարվել, ջախջախվել: Մնացածը ձեր խղճին եմ թողնում...

(Պարոն Ծերուն Ասատրյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Պարոն Ասատրյան՝, մենք ձեզ հրավիրել ենք որպես ցեղասպանության վկայի: Կարո՞ղ էք տասը րոպեի ընթացքում պատմել ամենակարեւորի մասին:

ԱՍՍՏՐՅԱՆ - Ցավում եմ, բայց տասը րոպեի ընթացքում ի վիճակի չեմ նկարագրել այն ամենը, ինչ ապրել եմ վաթսուներեք տարիների ընթացքում:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Պատմեցե՛ք այն, ինչը էական է:

ԱՍՍՏՐՅԱՆ - Այն, ինչը էական է... Ես ծնվել եմ վաթսուներեք տարի առաջ, Չենգիլերում, Ստամբուլից երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող քաղաքում: Մեր քաղաքում վեց հազար հինգ հարյուր հայ կար, պատերազմը սկսվելուն պես հազարին գորակոչեցին թուրքական բանակ, հետո պատերին որմազդեր փակցրեցին, որոնք տեղեկացնում էին, թե մեզ "երեք օր է տրվում քաղաքից հեռանալու համար": Բայց թուրքերն իրենց խոստումը չհարգեցին, նույն օրը մոտ երեսուն մտավորականի, գործարանատերի ու արհեստավորի, որոնք թվում էին հայրս եւ մեծ հայրս, ձերբակալեցին, սպանեցին ու դիակները նավահանգիստ շարտեցին:

Չաջորդ օրը, զինված զինվոր-նստիկանները շրջապատեցրն քաղաքը, տնից տուն մտան եւ տասը րոպե ժամանակ տվին Չենգիլերը թողնելու համար: Միաժամանակ ստիպեցին, որ մեր թանկարժեք իրերը, ունեցվածքը եկեղեցի տանենք: Իմ քեռայրը գործարանատեր էր: Քանի որ հակառակվեց, ընտանիքի ներկայությամբ թոցրին գլուխը: Հետո բոլոր հայերին հավաքեցին քաղաքից դուրս, մի տափարակում ու սկսեցին թալանել: Իմ հարեւանը վրայի ծածկոցը չէր տալիս, ատրճանակի փողը բերանը մտցրին, կրակեցին: Այսօրվա պես եմ հիշում այդ ամենը... Հետո մեզ աքսոր քշեցին: Ամբողջ ճանապարհիս ընդառաջ էին ելնում թուրքեր, որոնք շտապում էին թալանել հայերի դատարկված բնակավայրերը: Բաղդադի երկաթուղու երկարությամբ մոտ հինգ հարյուր հազար հայ էր կուտակվել, որոնք բերել էին Թուրքիայի տարբեր անկյուններից: Այդտեղ քառասուն օր մնալուց հետո մոռս ստիպեցին, որ երեք երեխաներին վերցնի, քայլի Ադանայի ուղղությամբ: Ի վերջո գաղթակայանում հայտնվեցինք, որտեղ քառասուն օր մնացինք անձրեւի տակ: Ամեն օր այնքան շատ մարդ էր մեռնում, դիակներն այնպիսի գարշահոտություն էին տարածում որ...

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Այն, ինչ պատմում եք, չափազանց հուզիչ է, բայց խնդրում եմ՝ ամփոփե՛ք...

ԱՍՍՏՐՅԱՆ - Թույլ տվեք շարունակել, մի րոպե միայն... Այդտեղ առնվազն երկու հարյուր հազար հայ մահացավ... Մեզ տարան դեպի Հալեպ: Տեղ հասանք, բայց ոչ ուտելու հաց կար, ոչ խմելու ջուր: Մի օր տեղի կառավարիչները մեզ ասացին. "Այսօր գորահրամանատար Ջեմալ փաշան է գալու, գնացե՛ք, նրանից ուզեք ինչ որ պետք է": Մայրս, էլի մոտ հարյուր հայ կին, ոտքով երեսուն կիլոմետր ընդառաջ գնացին Ջեմալ փաշային, ոտքերն ընկան, ուտելիք խնդրեցին: Եւ խոստացավ, բայց...

ՆԱԽԱԳԱՆ - Ցավում եմ, ստիպված եմ ընդհատել ձեզ, պարո՛ն...

ԱՍՍՏՐՅԱՆ - Վերջացնում եմ... Ես մի արաբական քաղաք ընկա, որտեղ ձերբակալված հայերին առանց դատ ու դատաստանի կախում էին մզկիթի առաջ: Չնայած դեռ շատ փոքր էի, աշխատանք էի որոնում ու որպեսզի սովից չմեռնեմ, աղբանոցներում հաց էի որոնում: Երբեմն էլ գողանում էի...
ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրիշ ելք չունեմ, ավարտում եմ ունկնդրությունը...
ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Ժամանակն է, պարոն նախագահ...

Հայտարարվում է ընդմիջում:

Նիստը շարունակվում է:

(Պատմաբան Իվ Տերնոնի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Պարոն Իվ Տերնոնի մասին, իմ կարծիքով, կարելի է ասել, որ ցեղասպանությունների մասնագետ է: Ցեղասպանությունների, որովհետև հրեական Ողջակիզմանը մի շարք աշխատություններ նվիրելուց հետո, ուսումնասիրել է հայերի ցեղասպանությունը եւ հրատարակել "Հայերը՝ մի ցեղասպանության պատմություն", "Հայաստան 1900", "Հայերի դատը", իսկ ժերար Շալիանի հետ, որին նույնպես ունկնդրելու հնարավորություն կունենանք, "1915-1917" հայերի ցեղասպանությունը" գրքերը: Բացի այս ամենից, պարոն Տերնոնը մոտ քսան ֆրանսիական եւ արտասահմանյան համալսարանականների հետ մասնակցել է հայ ժողովրդի պատմության՝ մի շատ կարեւոր ձեռնարկի ստեղծմանը: Նա մեզ կներկայացնի ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությունը, այլեւ 1915-ից ի վեր շարունակվող ուրացման քաղաքականությունը:
ՏԵՐՆՈՆ - Պարոն նախագահ, պարոնայք երդվյալնե՛ր, 1915 թվականի ցեղասպանությունը հայ ժողովրդի համայնական հիշողության կիզակետում է: 1915 թվականին Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի երկու երրորդը բնաջնջվեց, նրանց քսանվեց դարերի գոյությունը բռնությամբ վերացվեց: Միյուրքի հայկական համայնքները մեծ մասամբ կազմավորված են այդ ցեղասպանության վերապրողներով: Անշիրի մի ամբողջ ժողովուրդ, փաստորեն, գրկված է հիշողությունից, որովհետև նախճիրները, ինչպիսի ցնցող վկայություններով էլ հաստատվեն այստեղ, մի այլ տեղում ժխտվում են: Նման երկդիմի իրավիճակը՝ պատմական անհերքելի իրողության հավաստումն ու ուրացումը լուրջ խնդիր է դարձել ժամանակակից հայության համար, որովհետև ցեղասպանության մերժումը, որին այժմ էլ հետամուտ է թուրքական կառավարությունը, հայ ժողովրդին գրկում է ինքնության իրավունքից, պատճառ է դառնում, որ Հայկական հարցը կրկին ասպարեզ գա:
Ես չեմ չարաշահի ձեր ժամանակը, ուղղակի կփորձեմ ներկայացնել ցեղասպանությունը եւ բացատրել, թե հետագայում ինչու չընդունվեց: Պատմական իրողությունների շատ թռուցիկ անդրադառնալով հանդերձ, կաշխատեմ ճշգրիտ լինել:
Երբ 19-րդ դարի վերջին Եվրոպայի հզոր տերություններն սկսեցին հետաքրքրվել Հայկական հարցով, որի պատճառները մարդասիրական, միաժամանակ քաղաքական էին, հայերը Օսմանյան կայսրության գավառներում ծանր իրավիճակում էին՝ ենթարկվում էին թե՛ թուրքական կառավարության եւ թե՛ տեղական իշխանությունների ճնշմանը: Ի վերջո, եվրոպական տերությունները բարենորոգումներ պահանջեցին, եւ սուլթանը խոստացավ... Չաջորդեց այն առիթը, որը նա ակնկալում էր՝ ծնունդ առավ հայկական հեղափոխական շարժումը, որին հաջորդեցին լայնածավալ բռնաճնշումները: 1894-1896 թվականների կոտորածները, որոնց մոտ երեք հարյուր հազար հայ գոհ գնաց, արյունով ողողեցին Օսմանյան կայսրության տարածքը:
Այնուհետև հայկական հեղափոխական շարժումը համագործակցեց եւ օժանդակեց "Միություն եւ առաջադիմություն" կոչվող թուրքական հեղափոխական շարժմանը, որը 1908-ին տապալեց սուլթանի ինքնակալությունը, սահմանադրական իշխանություն հաստատեց: Բնականաբար, հույս ծագեց, որ Օսմանյան կայսրությունը առաջ կընթանա ժամանակի քաղաքական միակ տրամաբանական ուղիով, այսինքն՝ զարկ կտա ապակենտրոնացմանն ու բազմակարծությանը, որոնք երկրի ժողովուրդներին քաղաքացիական հավասար իրավունքներով կօժտեն:
Ցավոք, հետագա իրադարձություններն ի դերեւ հանեցին այդ հույսը, որովհետև շատ շուտով ի հայտ եկավ թուրքական բիրտ ազգայնականությունը: Մոլեռանդ գաղափարախոսության ձեւ ստացավ նա եւ նպատակ դրեց միավորել ոչ միայն Թուրքիայի թուրքերին, այսինքն՝ Թուրքիան բացառապես թուրքական դարձնել, այլեւ Ասիայի թուրքերին, այլ կերպ ասած՝ իրագործել "պանթուրանական" կոչվող ծրագիրը, որը միտում ուներ համախմբել Ռուսաստանի եւ Կենտրոնական Ասիայի թուրքերին: Երբ մենք նայում ենք քարտեզին, տեսնում ենք, որ Անատոլիայի ԵԼ Ադրբեջանի թուրքերի,- որոնց օսմանյան իշխանություններն առաջինն էին ձգտում միաձուլել,- միջեւ մի ժողովուրդ է ապրում՝

հայերը: Մա 1915 թվականի իրադարձությունների առաջին գաղափարական պատճառն է: Գոյություն ունեւր նաեւ աշխարհագրական պատճառ՝ վերացնել մեծ մասամբ հայերով բնակեցված այն տարածքը, որը գտնվում էր Ռուսաստանի եւ Օսմանյան կայսրության սահմանի երկու կողմերում, եւ, վերջապես, երրորդ՝ տնտեսական պատճառը, որի նպատակը այն դերի սահմանափակումն էր, որ երկրի առեւտրում, մյուս բնագավառներում խաղում էին հայերն ու հույները: Ուրեմն, միաժամանակ թե՛ առիթ եւ թե՛ հարմար պահ էր պետք: Հարմար պահ հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտը, որին թուրքերը փոքր-ինչ ուշ մասնակցեցին ու միացան գերիզոր տերություններին:

Էնվեր փաշան իր առաջնային խնդիրը համարեց ռուսական ճակատ շտապելը: Նա կտրեց անցավ Օսմանյան կայսրության՝ հայերով բնակեցված շրջանները, հասավ Սարիղամիշ, որտեղ 1915-ի սկզբին երրորդ թուրքական բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց: Քավության նոխագ էր պետք, որը եւ դարձավ հայությունը:

Դեռեւս 1915 թվականի հունվարից, եւ ուզում եմ դա հատկապես շեշտել, ի հայտ եկավ ցեղասպանության կանխամտածվածությունը՝ Օսմանյան բանակի հայերը զինաթափվեցին: Նրանցից, այսպէս կոչված, աշխատանքային գումարտակներ կազմավորեցին եւ փոքր խմբերի վերածելով, ոչնչացրին: Հետո բռնագաղթն սկսվեց լեռնային Կիլիկիայում, որն ավանդաբար հայկական դիմադրության օջախ էր: Մի ուրիշ առիթ էլ ներկայացավ: Ապրիլի սկզբին, Վանում՝ Թուրքիայի արեւելյան մասում գտնվող հայաբնակ քաղաքում, կանխագաղթով, որ կառավարիչը փորձում է ջարդեր հրահրել, հայերն ինքնապաշտպանական խմբեր կազմեցին: Դա Վանի ապստամբություն կոչվեց, որին եւ 1915-ի ապրիլի 24-ին հաջորդեց հայ մտավորականության ձերբակալությունը: Այդ օրն էլ հենց ընդունված է ցեղասպանության սկիզբ կոչել, որն ընթացավ երկու փուլով: Հիմնականում հայերով բնակեցված արեւելյան յոթը նահանգներում, տղամարդկանց կալանավորում ու բնակավայրերի մոտ էլ ոչնչացնում էին, իսկ կանանց, ծերունիներին, երեխաներին աքսորում էին փոքր խմբերով: Գյուղերում հաճախ բռնագաղթը կոտորածի էր վերածվում, այդ պատճառով էլ տարագրվողների քարավանները կազմված էին մի քանի հազար, երբեմն էլ սոսկ մի քանի հարյուր հոգուց: Աքսորյալներին չէին տանում իսկական ճանապարհներով, նրանց ստիպում էին մագլցել լեռնային կածանները, աստիճանաբար բնաջնջում էին: Հենց այս բռնագաղթի, բնաջնջման ձեւերն ու միջոցները ոչ մի կասկած չեն թողնում ցեղասպանության կանխամտածվածության մասին: Իրոք, աքսորի ճանապարհին, մի կողմից "Միություն եւ առաջադիմություն" կոմիտեի ստեղծած Հատուկ կազմակերպության անդամները եւ բանտերից ազատ արձակված հանցագործներն էին կոտորում հայերին, մյուս կողմից՝ քրդերը: Թուրք ազգաբնակչությունն էլ էր ջարդերին մասնակցում, բայց հազվադեպ: Նույնիսկ զինվոր-նստիկանները, որոնք տեսականորեն պիտի պաշտպանեին տարագիրներին, թալանելու, լլկելու, սպանելու առիթը բաց չէին թողնում: Այսպիսով, երեք ամսում, 1915 թվականի մայիսից հուլիսը, Օսմանյան կայսրության արեւելյան նահանգների հայ ազգաբնակչությունը ամբողջովին տեղահանվեց եւ մեծ մասամբ կոտորվեց: Մա առաջին փուլն էր:

Երկրորդ փուլն առնչվում է կայսրության կենտրոնական, Միջերկրականի արիւմերձ շրջաններին, ինչպէս նաեւ Կիլիկիային, որտեղ նույնպէս հայեր էին ապրում, բայց համեմատաբար ոչ մեծ քանակությամբ: Այստեղ հարկ է նշել, որ թուրքական իրար հաջորդող կառավարությունների այն պնդումները, որ հայերին ռազմաճակատային գոտուց հեռացրել են, որովհետեւ կասկածել են դավաճանության մեջ, առաջին փուլի առնչությամբ հիմնավոր չեն հնչում, քանի որ նրանց ոչ միայն գաղթեցնում, այլեւ կոտորում ու բնաջնջում էին: Պատճառաբանությունը թերեւս արդարացի թվար երկրորդ փուլի կապակցությամբ, եթե այդ բնակավայրերը չափազանց հեռու չլինեին մարտադաշտից: Ամեն դեպքում, վերջին բավական "Ժամանակակից" բռնագաղթ էր, քանի որ հայերին տեղափոխում էին անասնավազոններով, ընդ որում՝ ճանապարհածախսը իրենք՝ աքսորականներն էին վճարում: Բռնագաղթի գլխավոր հենակայանը Հալեպ քաղաքն էր, որտեղից տարագիրներին երկու ուղղությամբ էին քշում. մեկը դեպի հարավ, որտեղ արդեն հատուկ հանգրվաններ էին ստեղծված, ուր հարյուր հիսուն հազարից երկու հարյուր հիսուն հազար հայ վերապրեց, մյուսը՝ դեպի արեւելք, քարավանները ձգվեցին Եփրատի ափերով ու անհետացան Միջագետքի անապատում:

Դեպքերի մանրամասները, հենց ծավալվելու ընթացքում էլ, այս կամ այն չափով հայտնի դարձան: Նախ՝ բողոքների շնորհիվ նրանց, ովքեր թուրք չէին, բայց գտնվում էին Օսմանյան կայսրությունում: Խոսքը գերմանացիների, հատկապէս հյուպատոսների ու դեսպանների մասին է, որոնք համապատասխան՝ այժմ արդեն հայտնի, շրջանառության մեջ դրված փաստաթղթեր էին ուղարկում արտաքին գործերի նախարարություն: Դրանց մեծ մասը որեւէ պատմաբան կարող էր ներկայացնել հարգարժան ատյանին: Քիչ դեր չխաղացին նաեւ չեզոք վկաները՝ ամերիկացիները, միսիոներները, պատահական գործարարներ, որոնք ճանապարհորդում էին Թուրքիայում: Շատ շուտով իրադարձությունների լուրերն այն աստիճանի տարածվեցին, որ Անտանտի, այսինքն Ֆրանսիայի,

Անգլիայի, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարները թուրքական կառավարությանը բռնագաղթը դադարեցնելու վերջնագիր ներկայացրին, հակառակ դեպքում սպառնացին ռազմական դատարանով դատել (մի բան, որը, ինչպես հայտնի է, վերջիվերջո տեղի ունեցավ):

Բոլոր դեպքերում, վերջնագիրը ողջամտության մեջ թուրքական կառավարությանը, սոցիալեց բռնագաղթի հրովարտակ հրապարակել: Ես դիտավորյալ եմ "տեղափոխման" փոխարեն "բռնագաղթ" բառը գործածում, որովհետեւ, դրան դեռ կանդրադառնամ, մտացածին էին թուրքերի հայերի տեղահանությունը թշնամու հետ համագործակցության, դավաճանության պատրվակներով բացատրելը:

Ուրեմն, 1919-ին, երբ երիտթուրքերի կառավարությունը տապալվեց, պատերազմն ավարտվեց ու Անտանտի երկրները հաղթեցին, հավաքվեցին Խաղաղության խորհրդաժողովի: Հայաստանն իր արժանի տեղը գրավեց այն փոքր երկրների շարքում, որոնք տարածքներ էին ակնկալում: Արժանի տեղը, մանավանդ որ 1917 թվականի հեղափոխության ընթացքում Ռուսական կայսրությունը փլուզվել էր եւ փոքրիկ հայկական հանրապետություն էր գոյացել՝ հանրապետություն, որը պատմական տարածքների մեկ տասներորդն էր զբաղեցնում:

Անտանտի տերությունները հրավիրում են Թուրքիայի այդ ժամանակվա վարչապետին՝ Անգլիայի կողմից նշանակված Ֆերիդ փաշային, որը Վերսալում, խորհրդաժողովի դահլիճում, հրապարակայնորեն խոստովանում է կոտորածների ահավոր իրողությունը, ընդունում է, որ նման անցյալը պատվազրկում է իր երկիրը՝ այն աստիճանի, որ դեռեւս Մուստաֆա Քեմալի իշխանության անցնելուց առաջ հատուկ հանձնաժողովին հանձնարարում է համապատասխան հետաքննություն կատարել: Այդ մանրամասները այն աստիճան են վրդովեցնում Խաղաղության խորհրդաժողովի մասնակիցներին, որ Կլեմանտո դուրս է հրավիրում վարչապետին... Վերջինս Կոստանդնուպոլսում, "Իթթիհատականների դատավարություն" անվամբ հայտնի ռազմական ատյան է հրավիրում, որտեղ հեռակա կարգով մահվան են դատապարտվում ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը...

Մակայն պատմության ընթացքը փոխվում է, որովհետեւ Անատոլիայում հարություն է առնում թուրքական ազգայնականությունը: Այն վերածնվում է այլ ձևով, դառնում ավելի նպատակամետ, հետեւողական: Խոսքն արդեն ոչ թե պանթուրանականության, այլ փլուզվող կայսրության տարածքները միավորելու մասին է, որոնք հզորացնելու էին Մուստաֆա Քեմալի գերիշխանությամբ հառնող ապագա Թուրքիան: Ուրեմն, թուրքական ազգայնականությունը ձեռնամուխ է լինում կորցրած տարածքների վերագրավմանը: Երկիրն այդ հնարավորությունն ուներ, Մուղրոսի զինադադարը Անատոլիայում էր թողել թուրքական բանակը: Նախ հետ է նվաճվում Կիլիկիան՝ ի հաշիվ Ֆրանսիայի, որը Խաղաղության խորհրդաժողովում ստացել էր երկրամասի հանձնառությունը: Այնուհետեւ թուրքերը հույներին քշում են Անատոլիայից, հատկապես ուզում են գրավել հայկական փոքրիկ հանրապետությունը, սակայն բոլշեիկները առաջ են անցնում, այն դարձնում խորհրդային: Եվ Մերի 1920-ի դաշնագիրը, ըստ որի, փաստորեն, թուրքերին չներկայացնող կառավարությունը պիտի անկախություն շնորհեր հայկական հանրապետությանը, ստորագրողները չեն վավերացնում եւ կորցնում է իր ուժը: Լոզանում, 1923 թվականին, Թուրքիան հարկադրվում է պայմանագիր ստորագրել Անտանտի երկրների հետ, մեկընդմիջտ թաղում Հայկական հարցը: Այլ կերպ ասած, թուրքերը հաղթող են դուրս գալիս՝ ցեղասպանության միջոցով, - այն ժամանակ, այդ բառը չէր գործածվում, - ազատվում են հայերից եւ նվաճում են տարածքներ, որոնք վերջնականապես թուրքական են դառնում:

1920-ից մինչև 1930 թվականը՝ թուրքական պատմագրությունը վերաշարադրում է անցյալը, ինչպես սովորաբար դա արվում է բռնատիրական երկրներում, այսինքն ծառայեցնում է տերության շահերին: Ամեն կերպ պետք էր մոռացության մատնել 1915 թվականի դեպքերը, եւ դա այս կամ այն չափով հաջողվում է: Մակայն հիմնական գլխացավանքը Երկրորդ աշխարհամարտից հետո է սկսվում, երբ պրոֆեսոր Ռաֆայել Լեմկինը ստեղծում է "ցեղասպանություն" բառը, եւ ՄԱԿ-ը 1948 թվականի հռչակագրով իրավաբանական իմաստ է հաղորդում դրան՝ տեղի տալով բուռն քննարկումների: Հայտնի է, աշխարհը գիտե, որ տեղի է ունեցել հրեական ցեղասպանությունը, աշխարհը վախենում է, հասկանում, թե իշխանատենչությունը, մոլեռանդությունն ո՞ր կարող է հասցնել մարդուն: Հայերն էլ են ջանում ներկայացնել իրենց դատը, որովհետեւ դեպքերը, փաստաթղթերը, ամեն, ամեն ինչ վկայում են, որ իրենք նույնպես, 1915-ին, ցեղասպանության զոհ են դարձել: Ցեղասպանության նկատմամբ միայն երկու դիրքորոշում կարելի է ունենալ՝ կա՛մ հետեւանքները վերացվում են, ինչպես 1945 թվականից հետո գերմանական կառավարությունը վարվեց՝ իրողությունն ընդունելով, փորձելով մասամբ գոնե ամոքել հրեա ժողովրդի ողբերգությունը, կա՛մ էլ թողվելու են կեղծիքի մեջ: Այդ ճանապարհով է գնում թուրքական պատմագրությունը: Ժամանակակից իրադարձությունների լույսի ներքո կարելի է վստահորեն ասել, որ երկրի համալսարանները, հատկապես Անկարայինը,

ապատեղեկատվության դարբնոցներ են դարձել, կենտրոնացել ցեղասպանությունը ժխտելու տարբերակի վրա:

Ես կարող եմ ասոյանիւն,- եթէ անդամները ցանկանում են,- ներկայացնել Անկարայի համալսարանի վերջին հրապարակումը՝ "Ինը հարց, ինը պատասխան " խորագրով, որը նախ բացատրում է, որ հայեր գոյություն չեն ունեցել, իսկ նրանք, ովքեր գոյություն են ունեցել, հայեր չեն եղել, այլ կերպ ասած՝ հետետղականորեն անտեսվում է մի ամբողջ ժողովրդի անցյալը: Մյուս կողմից էլ ճիշտ է գործադրվում ապացուցելու, որ հայերը, մինչև եվրոպական պետությունների միջամտությունը, հաշտ են եղել թուրքերի հետ, իսկ 1915-ին, ճիշտ է, ցավալի իրադարձություններ տեղի են ունեցել, բայց երկու կողմից էլ զոհեր եղել են:

Եթէ մենք փոքր-ինչ ավելի խորանանք, կհամոզվենք, որ ուրացման այս եղանակը երեք մտայնության վրա է հիմնված: Առաջինը վերաբերում է վիճակագրության շուրջ ծագած տարաձայնությանը: Նախ՝ հարկավոր է ճշտել, թե որքա՞ն է եղել Օսմանյան կայսրության հայերի թիվը: 19-րդ դարավերջի հնարավորություններն այնպիսին չէին, որպեսզի մեզ ճշգրիտ տվյալներ հաղորդեին: Հայերը պիտի ձգտեին ուռճացրած, թուրքերը՝ նվազեցրած թվեր ներկայացնել: Նույնը վերաբերում է զոհերի թվաքանակին: Երեսունական թվերին թուրքերը հայտարարում էին, որ յոթը հարյուր հազար զոհ է եղել, այժմ իջեցնում են երկու հարյուր հազարի: Նույն կերպ վարվում են ազգաբնակչության ընդհանուր տվյալների հետ: Հայերը գտնում են, որ բնակչության 2/3-ն է զոհվել, թուրքերը՝ 1/3-ը: Աստված իմ, եթէ մի ժողովրդի նույնիսկ 1/3-ն է խողխողվել, ուրեմն ցեղասպանություն է տեղի ունեցել, որն ըստ ՄԱԿ-ի հռչակագրի՝ միմիայն կանխամտածված է լինում: Հենց այս հանգամանքն է, որ հախուռն կերպով ժխտում են թուրքական իշխանությունները՝ սկսած 1923-ի Լոզանի պայմանագրից, Իսմեթ Ինեռնյուից:

Ցեղասպանության փաստեր չկան՝ հայտարարում են թուրք պատմաբանները, կառավարությունը:

Ճիշտ է, որ Թալեաթ փաշան ոչ մի խոստովանություն չի ստորագրել, բայց ցեղասպանության ժամանակակից պատմաբանները, հատկապես անշահախնդիր անձանց՝ գերմանացիների, ավստրիացիների վկայությունների շնորհիվ, այնպիսի փաստեր են կուտակել, որոնք լիովին բավական են հաստատելու համար՝ այն ահավոր դեպքը, որ 1915 թվականին տեղի է ունեցել Թուրքիայում, ցեղասպանություն է:

Երկրորդ միջոցը, որին այժմ դիմում են թուրք պատմաբանները, Ֆրանսիայում կիրառել է Ֆորիսոնը՝ գազախցիկների ժխտման կապակցությամբ: Նրանք վավերաթղթերի տրցակից վերցնում են ամենակասկածելին, ամեն միջոցի դիմում են, որպեսզի ապացուցեն կեղծ լինելը:

Ճշտե՛մ խոսքը Արամ Անտոնյանի եւ Նայիմ բեյի հեռագրերի մասին է, որոնք պետք է որ Թալեաթ փաշան հաստատած լիներ: Պարոն նախագահ, ես հնարավորություն չունեմ ցուցադրելու այդ հեռագրերը, դրանք ժամանակին հայտնաբերել է Արամ Անտոնյանը, քանի որ ռազմական գրաքննիչ է եղել բանակում: Խնդրո՞ւ առարկա հեռագրերը վերծանվել, Թալեաթ փաշային պատուհասողի՝ Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության ժամանակ ներկայացվել են Բեռլինի դատական ասոյանին: Հինգը վավերական են ճանաչվել, բայց հետո անհայտ կորել են: Ես կարող եմ ասոյանին հանձնել Արամ Անտոնյանի գիրքը, որն ինձ բավական հիմնավոր է թվում: Ցեղասպանության փաստը ապացուցելու համար՝ նույնիսկ այդ հեռագրերի կարիքը չի զգացվում, քանի որ անաչառ պատմաբանը որեւէ դատարանում կարող է ներկայացնել համոզիչ փաստերի մի ամբողջ հավաքածու:

Թուրքերի երրորդ միջոցը այն մտայնությունից կառչելն է, որ իբր հայերն են իրենց կոտորել, որ անընդհատ ապստամբել են, որ... Ցանկության դեպքում ամեն ինչ յուրովի կարելի է պատճառաբանել: Մինչդեռ այդ ամենը կեղծիք է: Թվերը հակոտնյա են: 1918 թվականին, երբ վերապրող հայերը հնարավորություն են ստացել իրենց բնօրրանները վերադառնալ, այդ՝ բախումներ, վրեժխնդրություններ, ցավալի հակամարտություններ տեղի ունեցել են, սակայն զոհերի թիվը տասից մի քանի հարյուրի է հասել: Դա էլ է շատ, դա էլ է սահմոկեցուցիչ, բայց ոչինչ է, - հանգամանակից հաշվարկներից հետո կարող եմ վստահությամբ հայտարարել, - մեկ միլիոնից ավելի զոհերի համեմատությամբ: Ավելի ճշգրիտ՝ հայերը մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար կորուստ են ունեցել, վեց հարյուր հազարը՝ բռնագաղթի ընթացքում:

Պարոն նախագահ, պարոնայք երդվյալնե՛ր, սրանով ուզում եմ ավարտել իմ վկայությունները: Ժամանակին ես գրել եմ՝ "Հայերի ոճիրը չպետք է ծանրանա որդիների վրա", բայց ավելացրել եմ՝ "Որդիները չպետք է այն անտեսեն, եթէ թաքցնում են՝ ուրեմն շարունակում են հայերի հանցագործությունը": Նրանք ստեղծում են մի իրավիճակ, որն այլևս չի կարելի հանդուրժել, անվերջ խեղաթյուրում են Հայկական հարցը, որը վերջնական լուծում կարող է ստանալ միմիայն խորհրդակցական սեղանի շուրջը, փոխըմբռնման, երկխոսության միջոցով:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձեր աշխատություններից մեկում դուք բառացի հետեւյալն եք գրում. "Աչքի փոխարեն աչք, արյան փոխարեն արյուն պահանջելը կարող է ողբերգական հետեւանքներ ունենալ: Հասկացնելը շատ ավելի կարեւոր է, քան վաթսուն տարի անց պատժելը...": Շարունակո՞ւմ եք նույն տեսակետին մնալ:

ՏԵՐՆՈՆ - Պարոն նախագահ, ես հայ չեմ, պատմաբան եմ, միաժամանակ՝ վիրաբույժ: Մարդկային կյանքն ինձ համար չափազանց թանկ է, ուստի չեմ կարող պաշտպանել հայերի զինված պայքարը: Այդ ամենը պետք է կարողանալ հասկանալ, արդարացնել: Ես կարծում եմ, որ հասկացել եմ, բայց արդարացնելն իմ խնդիրը չէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Հարցեր կա՞ն: Ոչ ոք չի՞ ուզում հարց տալ: Ատյանը շնորհակալ է ձեզին:

(Գրող, քաղաքագետ ժերար Շալիանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Պարոն ժերար Շալիանը Հարվարդի, Լոս Անջելեսի, Բերկլիի համալսարանների հրավիրված դասախոս է, ազատագրական շարժումների եւ զինված պայքարի մասնագետ: Նա բազմաթիվ գրքերի հեղինակ է, Իվ Տերնոնի հետ հրատարակել է "1915-1917՝ Հայերի ցեղասպանությունը" ուսումնասիրությունը: Կրկնություններից խուսափելու համար, մենք պիտի խնդրենք պարոն Շալիանին իր տեսակետները ներկայացնել 1923-ից մինչև 1975 թվականն ընկած ժամանակաշրջանի եւ լրության մասին, որն այդ ընթացքում մոռացության է մատնել Հայկական հարցը:

ՇԱԼԻԱՆ - Նախ ուզում եմ հայտարարել, որ ինքս անձամբ թուրք ժողովրդի նկատմամբ թշնամանք չեմ զգում, չափազանց բարձր եմ գնահատում մշակույթն ու քաղաքակրթությունը: Ես ֆրանսերեն թարգմանել եմ երեք թուրք դասական բանաստեղծների, այնպես որ իմ ելույթում ցեղային ատելության մասին խոսք չի կարող լինել: Նշեմ նաեւ, որ համաձայն չեմ դատապարտյալների պատկանած կազմակերպության ռազմավարության որոշ սկզբունքներին, կույր բռնարարքները համարում եմ անիմաստ, անարդյունավետ, գտնում եմ, որ հայերը, որոնց չափազանց անհրաժեշտ է հասարակական կարծիքի համակրանքը, նման քայլերից պետք է խուսափեն:

Դրան հակառակ, բռնարարքը, որ դուք դատում եք այսօր, բոլորովին այլ բնույթի է, քանի որ առանձնահատուկ տարածքի թուրքական հյուպատոսարանին է առնչվում, ուղղված է տվյալ երկրի դեմ:

Այժմ պատասխանեմ ինձ ուղղված հարցին՝ ինչո՞ւ քսանական թվականներից մինչև յոթանասունի սկիզբները Հայկական հարցը լրության էր մատնված: Հիմնականում այն պատճառով, որ հայերը ցեղասպանությունից հետո հոգեպես ու ֆիզիկապես ջախջախված էին, ճգնում էին կրկին կյանք մտնել: Այնուհետեւ, Երկրորդ աշխարհամարտում, ինչպես հիշում եք, տեղի ունեցան հրեա եւ գնչու ժողովուրդների նախճիրները, ստեղծվեց "ցեղասպանություն" արտահայտությունը, շրջանառության մեջ մտան "պատերազմի հանցագործություն", "մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն" ձեւակերպումները, հայ ժողովուրդը զգաց, որ այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ ավելի ու ավելի հաճախ է խոսվում մարդու իրավունքների մասին, իր համազգային ողբերգությունը չի վերարձարծվում:

ՄԱԿ-ի, ավելի վաղ՝ Ազգերի լիգայի արխիվները լեցուն են հայերի ուղարկված խնդրագրերով, որոնք արդարություն էին հայցում: Ենթադրում եմ, որ դրանք, թերեւս, մի ապահով գորոցում պահվում են, չնայած, ցավոք, երբեք չեն ընթերցվել: Ինչ կարող ես անել, ժամանակակից աշխարհում, հատկապես եթե նկատի ունենանք տեղեկատվության նախասիրությունը, նախընտրում են հիմնականում բռնարարքների անդրադառնալ: Անառարկելի ճշմարտություն է՝ միայն բռնության միջոցով հայերը (պայմանով, ի հարկե, որ ուղղված լինի թուրքական պետության եւ ներկայացուցչությունների դեմ) լսելի դարձրին իրենց դատը: Դա այդպես է, ակնհայտ իրողություն է:

Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության շուրջն այստեղ առաջացած տարակարծություններին, ես ավելացնելու քիչ բան ունեմ: Հայերը հավատացնում են, որ իրենց ուղիղ կեսը բռնազաղթի ընթացքում կոտորվել է: Մի թուրք պրոֆեսոր այստեղ հայտարարեց, որ, ըստ իրեն, Օսմանյան կայսրությունում մեկ միլիոն երկու հարյուր յոթանասուն հազար հայ է ապրել, երկու հարյուր վաթսուն հազարը զոհվել է: Ես չեմ ուզում մանրամասնությունների մեջ մտնել, մենք հաշվապահության համար չենք հավաքվել: Փորձեմ բացատրել այն ձեւակերպման ներքին իմաստը, որ պրոֆեսորը նման հանգստությամբ մեզ ներկայացնում է: Եթե նա ասում է, որ "տեղահանության ընթացքում", այսինքն 1915-ից մինչև 1917-ը հայ ազգաբնակչության 20%-ը անհետ կորել է, Ֆրանսիայի համեմատությամբ նշանակում է, որ երկու տարում, գաղթի հետեւանքով, տասը միլիոն ֆրանսիացի է վերացել: Այս հանգամանքը, կարծում եմ, մեկնաբանման կարիք չի զգում: Կուզեի միայն մի հարց տալ՝ ի՞նչ հավատ, վստահություն կարելի է

ունենալ այն երկրի նկատմամբ, որն այս ամենից հետո շարունակում է պնդել, որ իր տարածքներում արտառոց ոչինչ տեղի չի ունեցել: Կարծում եմ՝ նման մոտեցումը պատմության մեջ նախադեպը չունի: Ես ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության խմբավորման ֆրանսիական մասնաճյուղի նախագահն եմ եւ փաստերով գիտեմ, որ Թուրքիան միակ երկիրն է, որ ժխտում է փոքրամասնությունների գոյությունը, այն դեպքում, երբ երկրում միլիոնավոր քրդեր են ապրում: Վերջում, այս սրահում, ուզում եմ իմ հարգանքի հավաստիքը մատուցել Ֆրանսիային, որն իր նախագահի շուրթերով ընդունեց ցեղասպանությունը, չնայած գիտեր, որ դիվանագիտական դժվարություններից բացի ոչինչ չի շահելու: Այս երեսույթը, կարծում եմ, պիտի ողջունեն ո՛չ միայն հայերը, այլեւ բոլոր նրանք, որոնց համար մարդու իրավունքների պաշտպանությունը նվիրական նպատակ է:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Հարցեր չկա՞ն: Ասոյանը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ:

(Տիկին Անահիտ Տեր-Մինասյանի՝ ժամանակակից պատմության դասախոսի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Անահիտ Տեր-Մինասյանը, միաժամանակ, հայկական ազատագրական շարժման պատմության մասնագետ է: Լավ կլիներ, որ նա հատկապես շարժման ներկա փուլին անդրադառնար:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ - Նախ ուզում եմ նշել, որ գործողությունը, որ դուք դատում եք այսօր, հնարավոր չէ անջատել հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի պատմությունից, որը ոչ միայն նախաձիրների ու կոտորածների, այլ նաեւ օսմանյան բռնապետությունից ազատագրվելու պայքարի պատմություն է: Այլ կերպ ասած, մենք ձեզ հետ մեկտեղ ականատես ենք դառնում ազգային ազատագրական շարժման վերջին, թերեւս ամենավերջին դրվագին՝ շարժում, որը մոտ մեկ դար առաջ սկզբնավորվել է Օսմանյան կայսրությունում, շարունակվել Անդրկովկասում, վերջ է գտել Լոզանի հաշտության պայմանագրով, որը մարեց հայերի բոլոր հույսերը, Արեւելյան Անատոլիայի պատմական տարածքներում միացյալ ազգային պետություն ստեղծելու երազը, թեւս պայմանագրի դրույթները հայ հասարակայնությունը երբեք չի ընդունել:

1923 թվականից ի վեր հայերին ամբողջ աշխարհում կոչում են վտարանդիներ, ընդ որում՝ վտարանդիներ են կոչվում նաեւ սպիտակ ռուսները: Տարբերությունն այն է, որ հայերը, չնայած արդեն քանի տարի հեռու են, երբեք չեն հրաժարվել Արեւմտահայաստան վերադառնալու, անկախ ազգային պետություն կերտելու երազանքից:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Հայերը միշտ են ցանկացել տուն դառնալ, բայց միջազգային տարբեր պայմանագրերը խանգարել են:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ - Խնդիրն այն է, որ հայերին առնչվող հարցերն առանց իրենց մասնակցության են քննարկվել: Խոսքը վերաբերում է հատկապես Լոզանի պայմանագրին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Բայց հայ ժողովուրդը երբեք չի հրաժարվել իր պահանջատիրությունից:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ - Այո՛, չի՛ հրաժարվել: Բավական է ուսումնասիրել աշխարհի հիսունից ավելի երկրներում սփռված հայ համայնքների պատմությունը, համոզվելու համար, որ դեռեւս 1914 թվականից առաջ ձեւավորված ազգային հեղափոխական կուսակցությունները շարունակում են իրենց գոյությունը, հանդես են գալիս տարածքային պահանջատիրությամբ եւ ներշնչում են ցեղասպանությունից հետո՝ արտերկրում ծնված սերունդներին, որ հայ ժողովուրդը, - որովհետեւ, այո՛, գոյություն ունի հայ ժողովուրդ է ոչ թե թուրքահայություն, ռուսահայություն, ամերիկահայություն, - կարիք ունի հայրենիքի: Հայկական հայրենասիրությունը վերջին վաթսուներեք տարիներին ունեցել է երկու ուղղություն՝ մեկը պահպանել է ազգային մշակույթն ու կրոնը, մյուսը՝ բորբոքել է պատմական հայրենիքը վերադառնալու ձգտումը: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, որի մասին անշուշտ լսել եք, պաշտպանում է ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստանի գաղափարը, որը նման փոքր ժողովրդի համար հնարավոր է՝ նույնիսկ փոքր-ինչ անիրական թվա: Բայց, համեմատության համար, ես ուզում եմ բերել Ֆրանսիայի օրինակը: Եթե Հիտլերը, ինչպես նախատեսված էր նացիստական ծրագրերում, Գերմանիային բռնակցեր Ալզասն ու Լոթարինգիան, մի՞թե զեներալ դը Գոլը մի ակնթարթ անգամ կհրաժարվեր այդ տարածքներն ազատագրելու գաղափարից:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵՎԼԵՐԿ - Դուք համալսարանի դասախոս եք, պատմության մասնագետ: Ասացե՛ք՝ հայերի եւ ֆրանսիացիների միջեւ եղե՞լ են դարավոր կապեր:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ - Հայերի կապը Ֆրանսիայի հետ հասնում է ընդհուպ վաղ Միջնադար: Հայոց վերջին թագավորի՝ Լուսինյանի շիրիմը գտնվում է Փարիզի արվարձանային Սեն-Դրնի եկեղեցում:

Գալով 19-րդ դարին, Ֆրանսիան, բնագրից կատարված թարգմանությունների միջոցով, հայ քաղաքական մտքին հաղորդեց ազատության, մարդու իրավունքների, ազգային անկախության գաղափարները, որոնք շատ արագ տարածվեցին ու արմատավորվեցին: Չպետք է մոռանալ նաև, որ մինչև 1914 թվականը Ֆրանսիան Օսմանյան կայսրությունում ամենամեծ ներդրումներ կատարող, ամենաշատ միսիոներներ առաքող երկիրն էր եւ հանդես էր գալիս քրիստոնյա փոքրամասնությունների պաշտպանությամբ: Հայ համայնքը բոլոր հույսերը կապել էր Ֆրանսիայի հետ, հայերի եւ ֆրանսիացիների հարաբերություններն այն աստիճանի էին սերտացել, որ Առաջին աշխարհամարտի վերջում, հարմար պահը որսալով, Ֆրանսիան Կիլիկիայում, իր բանակի հովանավորությամբ, ցանկանում էր հայկական բնօրրան ստեղծել: 1921-ին, քեմալական շարժման պարտադրմամբ, ֆրանսիական զորամիավորումները նահանջեցին դեպի Սիրիա, Լիբանան, եւ հարյուր հիսունից երկու հարյուր հազար հայ հետեւեցին նրանց ու Մերձավոր Արեւելքի երկրներում կազմավորեցին այն ազդեցիկ գաղութները, որոնցից հավանաբար սերում են այժմ դատապարտվող չորս երիտասարդները: Ահա՛ այդ պահից հայ ժողովուրդը երկակի զգացողությամբ համակվեց ֆրանսիացիների նկատմամբ՝ նախ, ի հարկե, երախտագիտությամբ՝ Արեւելքում տարածված առաջավոր գաղափարների համար, բայց նաև որոշակի դառնությամբ, որովհետև մինչև հիմա հայերին չի լքում ճակատագրական պահին Ֆրանսիայի բանակի հեռանալու, իրենց արաբական երկրներում տեղավորելով գոհանալու տխուր հուշը: Ուզում եմ հիշեցնել նաև, որ 1939 թվականի օգոստոսին, Երկրորդ աշխարհամարտն սկսվելուց քիչ առաջ Ֆրանսիան Թուրքիային հանձնեց Ալեքսանդրեթի սանջակը եւ բազմաթիվ հայեր ստիպված եղան, ֆրանսիական հովանավորությունից չզրկվելու համար, լքել իրենց տներն ու Մերձավոր Արեւելքի երկրներում տեղավորվել:

Ի վերջո չպետք է անտեսել նաև Ֆրանսիայի հայ համայնքը: 1923 թվականից ի վեր, Ֆրանսիան, ճիշտ է, բանվորական ուժի կարիք ունենալու պատճառով, հատկապես Մարսելի շրջանում բազմաթիվ հայերի ընդունեց, սակայն դրանով ցույց տվեց նաև իր մեծահոգությունը:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵԲԿ - Այժմ ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլև աշխարհի շատ երկրներում հայկական հոծ համայնքներ են ստեղծվել: Ի՞նչ զգացողություն, վերաբերմունք ունեն նրանք ցեղասպանության նկատմամբ:

ՏԵԲ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ - Ցեղասպանության նկատմամբ վերաբերմունքն ամենուր միանշանակ է: Նախքան Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը այդ բառը չէր էլ ստեղծվել, մենք "Մեծ աղետ" էինք կոչում: Ինձ մեծացրել են այդ հուշերով, նույնը ես արել եմ իմ զավակների նկատմամբ: Ցեղասպանությունը ոչ թե ցավատանջ ժառանգություն է, այլ վերք, որը կարելի է բուժել միմիայն քաղաքական գործունեությամբ, չհաշտվելով պարտված ժողովուրդ լինելու, մեռնելու գաղափարի հետ, մշտապես արտահայտելով մի օր հայրենիք վերադառնալու հաստատուն կամքը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Պարոնայք եւ տիկնայք երդվյալն է՝ ր, հարցեր կա՞ն: Ո՛չ: Աստյանը շնորհակալ է ձեզնից, տիկի՛ն:

(Իրավական խորհրդական պարոն Գի Կուտան դը Սեսվալի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Երուսաղեմի Սուրբ Ղազար միաբանության ավագ դիվանապետ պարոն Գի Կուտան դը Սեսվալը տարված է Միջնադարի հատկապես քրիստոնեական պետությունների պատմությամբ: Նա բազմաթիվ ուղեւորություններ է կատարել Միջին Արեւելքում, եղել է Կիլիկիայում, որը մինչև 14-րդ դարը քրիստոնեության վերջին միջնաբերդն եղավ, Փոքր Ասիայում եւ Անիում՝ "Քառասուն մուտք, հազար ու մեկ եկեղեցի" ունեցող այն մայրաքաղաքում, որը Բագրատունիների հայկական թագավորության անկրկնելի ոստանն էր:

Այս ուղեւորություններից հետո պարոն Կուտան դը Սեսվալը հանդես է եկել դասախոսություններով, տարբեր պարբերականներում հոդվածներ տպագրել: Ես կուզեի, որ նա պատմեր Կիլիկիայի ու Անիի ներկա վիճակի եւ այն պատճառների մասին, որոնք նրան դրդել են տազնապալի, ես կասեի՝ հուսահատական նամակ հղել Թուրքիայի մշակույթի նախարարին:

ԿՈՒՏԱՆ ԴԸ ՍԵՍՎԱԼ - Պարոն նախագահ, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալն է՝ ր, երբ ես առաջին անգամ հայկական հինավուրց պետության մայրաքաղաքը՝ Անի այցելեցի, որն այժմ գտնվում է Թուրքիայի հյուսիսում, հմայվեցի պարիսպներով, եկեղեցիներով ու տաճարներով, որոնք մշակութային բացառիկ արժեք են ներկայացնում: Պետք է նշել, որ դեռևս 11-րդ դարում, երբ սելջուկյան թուրքերը գրավել են քաղաքը՝ ավերել են, իսկ բնակչությանը՝ կոտորել, մի մասն է միայն ապաստան գտել Կիլիկիայում:

Ես նորից եղա Անիում: Այժմ այն եկեղեցիների ու տաճարների ավերակույտ է, որոնց մի մասը 4-րդ, 5-րդ դարերում են կերտվել: Քաղաքում այժմ կյանք չկա, լռություն է ու թշվառություն: Ինձ ուղեկցող

թուրք զինվորը, ցույց տալով հայկական բոլորաձեւ եկեղեցիներից մեկը, ասաց, որ այն թուրքական բաղնիք է եղել: Թուրքերը ձգտում են վերացնել այն ամենը, ինչը հիշեցնում է քրիստոնեական պետության գոյության մասին:

Ես եղել եմ նաեւ Կիլիկիայում, որը Փոքր Ասիայի առաջին քրիստոնեական պետությունն էր, համագործակցում էր ֆրանկների հետ: Այժմ ամբողջ Կիլիկիայում հայկականության ոչ մի հետք չկա, թուրքերը փոխել են մինչեւ անգամ տեղանունները, օրինակ, Սիսը՝ հայերի կրոնական կենտրոնը՝ Ղոզան է կոչվում:

Ինքս հայ չեմ, իմ երակներում ոչ մի կաթիլ հայկական արյուն չկա, բայց գտնում եմ, որ մենք բոլորս, ֆրանսիական ջերմեռանդությամբ, պիտի արտահայտենք մեր համակրանքը այս քրիստոնյա ժողովրդի նկատմամբ, որը նահատակվեց նաեւ հանուն հավատի:

(Գիտությունների ակադեմիայի անդամ պարոն Ժակ Ուդինի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Պարոն Ժակ Ուդինը գիտությունների ակադեմիայի անդամ է, միաժամանակ, Միացյալ Նահանգների գիտությունների ազգային ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ, Բոստոնի գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան պատվավոր անդամ, Ստոկհոլմի թագավորական ակադեմիայի անդամ: Պարոն Ուդինը ապավարակման՝ համաշխարհային համբավի հասած մասնագետ է, չցանկանալով հանդերձ վիրավորել նրա համեստությունը, ավելացնեմ՝ մեր ժամանակի խոշորագույն գիտնականներից մեկը:

Ուզում եմ նրան միայն մի հարց ուղղել՝ ի՞նչն է ստիպել այդպիսի գիտնականին հանգամանալի, վրդովված նամակ հղել Ստամբուլի համալսարանի գիտխորհրդի նախագահին:

ՌԻԴԻՆ - Ես, ինչպես գիտությունների ակադեմիայի իմ գործընկերների մեծ մասը, մի էջանոց գրություն ստացա, որը ժխտում էր թուրքերի սանձազերծած ցեղասպանությունը եւ կոտորածների համար հայերին էր մեղադրում:

(Պաշտպան Ասլանյանը գրության կրկնօրինակը հանձնում է ատյանին:)

Այդ ժամանակ ես հայերի ցեղասպանության մասին բավականաչափ տեղեկություն չունեի, բայց նույնիսկ այն քիչը, որ գիտեի, բավական էր, որպեսզի վրդովվեմ ու որոշեմ պատասխան գրել:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Կարո՞ղ եք հակիրճ ասել, թե պատասխանի համար նյութեր որտեղի՞ց հայթայթեցիք:

ՌԻԴԻՆ - Ես մի քանի, հատկապես Ազգային գրադարանի մշտական ընթերցողն եմ: Շաբաթներ շարունակ զանազան վավերագրեր եմ գտել, որոնք պատճենահանել եւ այժմ ուզում եմ հանձնել ատյանին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՞նչ կուզեիք ավելացնել:

ՌԻԴԻՆ - Կուզեի իմ պատասխանն ընթերցելու հնարավորություն տրվեր ինձ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Խնդրե՛մ:

(Պարոն Ուդին ընթերցում է Ստամբուլի համալսարանի գիտխորհրդի նախագահին հղած նամակը:)

(Թոշակառու պարոն Ոսկերիչյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Պարոն Ոսկերիչյանը Մանուշյանի մարտախմբի եզակի վերապրողներից է, նույնպես հերոս է: Գիտեմ, որ վաղ մանկության տարիներին նա ցեղասպանությանն էլ է ականատես եղել, բայց կնախընտրեի, որ մեզ պատմեր, թե ինչպե՞ս է զինվորագրվել Դիմադրական շարժմանը եւ որոշակի ինչ գործունեություն է ծավալել:

ՈՍԿԵՐԻՉՅԱՆ - Համենայն դեպս, ես ցեղասպանությանը չեմ կարող չանդրադառնալ, որովհետեւ մեր քաղաքը՝ Դիարբեքիրը մարդկային սպանդանոց էր դարձել: Մեզ մոտ ոչնչացնում էին ոչ միայն տեղի բնակիչներին, այլեւ ուրիշ տեղերից էլ էին բերում, կոտորում: Երեխաներին քշում էին Տիգրիսի ափերը ու բանտերից՝ հատուկ հայերին սպանելու համար ազատ արձակված հանցագործները յուրաքանչյուրի երկու ոտքերից բռնում էին, քաշում, կես անում: Ես տեսել եմ հոգեւարող կանանց, որոնք միայն մի բան էին խնդրում՝ շուտ վերջ տալ իրենց կյանքին: Բայց թուրքերը չէին շտապում ոչնչացնել, հայ երեխաներին լցնում էին նավակները, տանում-թափում ծովի խորքերը: Ճիշտ է, թուրքերը դիակիզարաններ, գազախցիկներ չունեին, այդ ամենը հնարված չէին, բայց հավատացնում եմ ձեզ, պարոն նախագահ, տիարք եւ տիկնայք երդվյալնե՛ր, եթե ունենային էլ, թերեւս չօգտագործեին,

որովհետև նրանք սիրում էին կտտանքների ենթարկել՝ կտտանքների ենթարկել անմեղ մարդկանց սոսկ այն բանի համար, որ հայ են:

Ես ինքս, անձամբ, թուրքերի նկատմամբ ատելություն չեմ ունեցել, հիշում եմ նույնիսկ, որ մեր քաղաքական ղեկավարները անընդհատ հակամարտությանը վերջ տալու ուղիներ են որոնել: Եվ եթե այժմ պատմում եմ այն ամենը, ինչ նրանք արել են, ապա լուր այն բանի համար, որ հանցագործությունը մեկընդմիջտ դատապարտվի, աշխարհում ուրիշ ցեղասպանություններ չլինեն, թալեաթներ, հիտլերներ չծնվեն:

Ինչ վերաբերում է այսօրվա երիտասարդներին, մենք, ի հարկե, բռնության կողմնակից չենք, բայց փորձենք պատկերացնել նրանց վիճակը: Մի թե այն բոլոր անարդարություններն իմանալուց հետո, որին զոհ է դարձել հայ ժողովուրդը, հնարավոր է անտարբեր մնալ: Հայ երիտասարդները գիտեն ճշմարտությունը, ժամանակն է, որ թուրքերն էլ իմանան, համապատասխան հետեություններ անեն: Մենք միայն մեր դատը չենք պաշտպանում: Հայերից հետո թուրքերը տասնյակ հազարավոր ասորիների, ուրիշ քրիստոնյաների կոտորեցին ու նորից անպատիժ մնացին: Ավելին, Ստամբուլի այն թաղամասում, որտեղ հայեր ու հույներ են ապրում, թուրքերը կանգնեցրել են ցեղասպանության գլխավոր հանցագործի՝ Թալեաթի արձանը...

Անդրադառնամ նաև Դիմադրական շարժմանը: Հասկանալի է՝ Ֆրանսիան մեր երկրորդ հայրենիքն է, մենք միշտ Ֆրանսիայի հետ ենք եղել, երկու համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հազարավոր հայեր կոկել են ֆրանսիական բանակում, ընդ որում՝ շատ շատերը զոհվել են: Չնայած դրան, եթե հարկ լինի, դարձյալ մեր արյունը կհեղենք Ֆրանսիայի համար, որովհետև համոզված ենք, որ նա արդարության հայրենիքն է, Վիկտոր Հյուգոյի, Անատոլ Ֆրանսի հայրենիքը, ովքեր պաշտպանեցին հայերի արդար դատը, մեղադրեցին թուրք ոճրագործներին:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հարցեր չունե՞ք: Ոչ ո՞ք: Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից:

(Հայտարարվում է ընդմիջում:)

(Նիստը շարունակվում է:)

(Տիկին Ռոնն Գյուլաջջյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Պարոն նախագահ, քիչ առաջ դուք ընթերցել տվեցիք Հայ կանանց հանձնաժողովի ուղերձը: Տիկին Գյուլաջջյանը այդ կազմակերպության գործուն անդամներից է, մենք նրան հրավիրել ենք, որպեսզի հաղորդի, թե ի՞նչն է դրդել նման միություն ստեղծել, ո՞րն է գործունեության ոլորտն ու նպատակը:

ԳՅՈՒԼԱՇՁՅԱՆ - Երբ մենք հեռուստացույցով տեսանք թուրքական հյուպատոսարանի գրավման առաջին պատկերները, իսկույն եւեթ զգացիք, որ այդ տղաների համար որեւէ քայլ պետք է նախաձեռնել, քանի որ նրանք իրենց կյանքը զոհաբերել են ազգային դատին: Ավելացնեմ, որ ես մեղադրյալի աթոռին նստած չորս հոգուն չեմ ճանաչում, բայց նրանք կարող էին լինել իմ որդիները, եղբայրները, մանավանդ որ մենք տարբեր միջոցներով պայքարում ենք միեւնույն նպատակի՝ ցեղասպանության ընդունման համար: Մեր հանձնաժողովը ի նպաստ Հայ դատի արդեն մոտ հարյուր հազար ստորագրություն է հավաքել, նկատի ունեցե՞ք՝ հիմնականում ոչ հայերից, գլխավորապես խնդրին քաջատեղյակ ֆրանսիացի պատգամավորներից ու ծերակուտականներից, ինչպես նաև կարդինալ Էչեգարայից՝ Բարենորոգչական եկեղեցու պատվելիից, Մարսելի մեծ բարբիից, բոլորին հնարավոր չէ թվել:

Ուզում եմ խոստովանել նաև, որ հանձին այս տղաների, ինքներս մեզ ենք տեսնում, լիովին հասկանում ենք, որ նրանք այդ քայլին դիմել են հուսահատությունից, որպեսզի նորից ուշադրություն հրավիրեն լուրջության ու մոռացության մատնված Հայկական հարցի վրա:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ի՞նչ էք ուզում ավելացնել:

ԳՅՈՒԼԱՇՁՅԱՆ - Պարոն նախագահ, թույլ տվեք չորս տղաներին ասել, որ ես նրանց հարազատ զավակներին պես եմ սիրում:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հարցեր ունե՞ք: Դո՞ւք՝ ընդհանուր պաշտպան: Իսկ քաղաքացիական հայցվորնե՛րը:

(Հարցեր չկան:)

Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից, տիկի՛ն:

(Վերապատվելի Հելվաջյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՑՅԱՆ - Երկու պարզ հարցադրում՝ նախ կուզեի, որ վերապատվելին ատյանին պատմեր Մարսելի հայկական հուշարձանի կառուցման մասին, որը տարիներ շարունակ կրքեր հարուցեց, ապա եւ հաղորդեր իր ստացած տպավորությունը մեղադրյալի աթոռին նստած երիտասարդներից, որոնց բազմիցս այցելել է Ֆլեորի-Մերոժիի բանտում:

ՀԵԼՎԱՑՅԱՆ - Նախ ասեմ, որ Դիմադրական շարժման Մարսելի հայ մասնակիցները ցանկացած հուշակոթող կառուցել իրենց գոհված մարտընկերների հիշատակին: Աստիճանաբար, սակայն, այդ նպատակի համար ստեղծված հանձնաժողովի գործունեության շրջանակն ընդլայնվեց, եւ քաղաքի հայ համայնքը առաջարկեց, որ հուշարձանը նվիրված լինի նաեւ ցեղասպանության զոհերին, այսպիսի արձանագրություն կրի. "Ի հիշատակ 1915 թվականի ցեղասպանության զոհ դարձած մեկ ու կես միլիոն հայերի", որից հետո ավելացվի՝ "Ի փառս հայ մարտիկների Եւ Դիմադրական շարժման մասնակիցների, որոնք ընկան հանուն Ֆրանսիայի": Բռտն վեճեր հարուցեց այն հանգամանքը, որ մենք ցեղասպանության արձանագրությանն ուզում էինք ավելացնել՝ "որը նախաձեռնեցին ժամանակի թուրք կառավարող շրջանակները" բառերը: Ոստիկանապետը մեզ ուղղակի արգելեց, իսկ արտաքին գործոց նախարար պարոն Շումանը, որին մեր անունից դիմել էին այն ժամանակվա Մարսելի քաղաքապետ Գաստոն Դըֆերը եւ Երիտասարդության ու սպորտի նախարար պարոն Կոմիտին, ուղղակի ասել էր. "Հայերի պատճառով ես չեմ ուզում դժվարություններ ունենալ Թուրքիայի հետ": Ընդհանուր առմամբ, դարձյալ պարոն Կոմիտիի միջոցով դիմեցինք հանրապետության նախագահին՝ Ժորժ Պոմպիդուին, որը խնդրել էր մեզ հաղորդել հետեւյալը. "Հասկանալի է՝ մենք չենք կարող կեղծել պատմությունը, ո՛չ ոք մեզ իրավունք չի տվել ժխտել հայերի՝ 1915 թվականի ցեղասպանությունը": Մի խոսքով, երկու տարի անց, մեր կազմած արձանագրությամբ կատարեցինք հուշարձանի բացումը, որին ներկա էին բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Ավելի ուշ, պարոն Միտերանը, որը նախագահության թեկնածու էր, այցելեց, գլուխ խոնարհեց հուշարձանի առաջ: Անշուշտ ես, մենք բոլորս, մեզ շատ երջանիկ ու պատվված կզգայինք, եթե նա դրանից հետո էլ, որպես հանրապետության նախագահ, նույնն աներ: Հուշարձանի բացումով, սակայն, մեր հոգսերը չավարտվեցին: Որոշ ժամանակ անց, Մարսելի փոխքաղաքապետն ինձ քաղաքապետարան հրավիրեց ու ասաց. "Պարոն վերապատվելի, այսպես շարունակել չի կարելի, պետք է հուշարձանի շուրջը ծառեր տնկել, որովհետեւ ով անցնում, կարդում է "Ի հիշատակ ցեղասպանության զոհ դարձած մեկ ու կես միլիոն հայերի, որը նախաձեռնեցին ժամանակի թուրք կառավարող շրջանակները" տողերը: Փոխքաղաքապետը այնքան միամիտ գտնվեց, որ ավելացրեց. "Թուրքիայի հյուպատոսն է դա պահանջում": Ասացի. "Լա՛վ, համաձայն եմ, բայց միայն մի պայմանով: Ֆրանսիայում երեք հարյուրից չորս հարյուր հուշարձան կա, որոնց վրա գրված է. "Ի հիշատակ գերմանական բարբարոսության՝ նացիզմի զոհերի": Եթե դուք այդ բոլոր հուշարձանները ծառերով շրջապատեք, մենք էլ նույնը կանենք": "Դա անհնար է", - բացականչեց փոխքաղաքապետը: "Ուրեմն մեզ համար էլ է անհնար", - հանգիստ ավելացրի ես: Հուշարձանը նույն տեղում, նույնությամբ մնում է, կմնա ընդմիշտ:

Դրանից հետո Թուրքիայի դեսպանը վերադարձավ, իր երկիրը վերադարձավ: Նա հայտարարել էր. "Քանի դեռ հուշարձանը կանգուն է, ես ոտք չեմ դնի Ֆրանսիա": Սակայն, չանցավ տասնութը ամիս, Փարիզ ուղարկեց իր ներկայացուցչին: Ահա՛ այն ամենը, ինչ կարող եմ ասել առաջին հարցման մասին: Անդրադառնալով դատապարտվող չորս երիտասարդներին, խոստովանեմ, որ ես նրանց կանոնավոր այցելում եմ բանտում, ուստի լավ եմ ճանաչում: Բոլորն էլ չափազանց, չափազանց բարեկիրթ են, ինձ զարմացրեց հատկապես վճռականությունը, քաղաքական, ռազմական մակարդակը, նրանք գիտեն, թե ինչի են ձգտում: Ես չեմ ուզում չորսին տարբերակել, միմյանցից տարանջատել: Հաճախ ես բանտ եմ գնում, որ նրանց քաջալերեմ, բայց իրենք են ինձ քաջալերում, ապահովեցնում են. "Մի՛ մտահոգվեք, վերապատվելի, մենք որպես Հայ դատի զոհեր ենք հայտնվել այստեղ, այստեղ էլ անելու ենք այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է":

Դատավարությունն սկսվելուց առաջ մի երկուշաբթի առավոտ ես Ֆլեորի-Մերոժիի բանտը գնացի (վկան լալիս է), եւ մենք՝ Գեւորգը, Վազգենը, Արամը, Հակոբը, բոլորս միասին աղոթեցինք, որ նրանց միջոցով հայ ժողովուրդը հասնի արդարության: Հավատացե՛ք, պարոն նախագահ, մենք աղոթել ենք նաեւ Ձեր, ատյանի, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալների՝ այն բանի համար, որ ճշմարտությունը հաղթի, քանի որ ես հավատում եմ իմ երկրի ճշմարտասիրությանը:

ՆԱԽԱԳԱՆ - Իսկ սպանված թուրք հսկիչ-պահապանի հոգու հանգստության համար՞ ր...

ՀԵԼ ՎԱՋՅԱՆ - Պարոն նախագահ, ես ավետարանական եմ, մենք աղոթում ենք բոլորի հոգու հանգստության համար, բայց հայերս չափազանց շատ ենք բռնությունից տառապել, անցյալը մոռանալ չենք կարող: Հայերս աղոթում ենք, որպեսզի մխիթարվեն լաց եղողները, բայց մենք այսօրվա լաց եղողներից շատ ավելի վաղ ենք լաց եղել:
ՆԱԽԱԳԱՆ - Տիկնայք ես պարոնայք երդվյալնե՛ր, հարցեր ունե՞ք: Դո՞ւք՝ ընդհանուր պաշտպան...

(Ոչ մի հարց)

Ասյանը շնորհակալ է ձեզնից:

(Պարոն Ռընե Ջաքոյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ԴԵՎԵՋՅԱՆ - Ես կուզեի, որ ասյանը հարցներ վկային, որը Ֆրանսիայում ծնված հայերի ներկայացուցիչ է, հիանալի մերվել է մեր իրականությանը, ինչպե՛ս է վերաբերվում ցեղասպանության ժխտմանը:

ԶԱՔՈՅԱՆ - Նախ ասեմ, որ ես պատկանում եմ երկրորդ՝ այն սերնդի հայերի թվին, որոնց ծնողները ծնվել են կա՛մ պատմական հայրենիքում, կա՛մ աքսորի ճանապարհին: Չեմ ուզում անդրադառնալ Մարսելի հայության "ճամբարային" կյանքին, հպարտությունը մեզ թույլ չի տալիս այդ կացարաններն իրենց անուններով՝ հյուղավաններ կոչել: Հարկ եմ համարում ավելացնել նաեւ, որ մեզ ծայր աստիճան ջղագրգռել են, այդ նյարդայնությունն է մեզ հասցնում բռնության: Նկատի ունեցեք, բազմաթիվ հայեր, մասնավորապես ես, մեր ինքնությունը զգում ենք այս երիտասարդների միջոցով, նրանց շնորհիվ: Այժմ մի համեմատություն: Վերջին հունվարի 6-ին Ֆրանսիայի նախագահը, առաջին անգամ, արգելված՝ "հայեր" եւ "ցեղասպանություն" բառերն արտաբերեց, ընդ որում՝ արտաբերեց կողք-կողքի: Այդ արդյունքի, այսինքն երկու բառը կողք-կողքի լսելու համար, մենք համբերել ենք վաթսուներեք տարի: Ձեզ համար թերեւս Հայաստանը հեռու է, դրա համար ես դիմում եմ իմ ակնարկած համեմատությանը: Պատկերացրե՛ք, թե ի՞նչ տեղի կունենար, եթե "Ողջակիզում" բառը լսելու համար հրեա ժողովուրդն սպասեր մինչեւ 2014 թվականը: Ո՛չ թե հատուցում ստանալու, այլ այդ մի հատիկ բառին արժանանալու համար: Եթե հայերին չեք կարողանում, հրեաների՛ն պատկերացրեք այդ վիճակում: Այնուհետեւ պատկերացրե՛ք, թե ինչ տեղի կունենար, եթե հատուցում պահանջող հրեաներին ասեին. "Վեց միլիոն գո՛հ, այդպիսի բան չի եղել, մենք մեր տրամադրության տակ չունենք ձեր երկրի արխիվները": Ապա ավելացնեին՝ "Հիտլերը ոճրագո՞րծ՝ չի՛ կարող պատահել": Դրա վկայությունն այն է, որ մենք իր հիշատակին Ազատության բարձունքում դամբարան ենք կառուցել": Իսկ հիմա պատկերացրե՛ք այն ժողովրդի վիճակը, որի Գեորգիզները, Գեբելսները, Բարբիները, ճիշտ է՝ դատապարտվում են Նյուրնբերգի դատարանով, բայց հաղթանակած երկրի ներկայացուցիչ նման ապրում են պատվով ու փառքով, հանգիստ մեռնում իրենց մահճակալներում: Եթե կարող եք պատկերացրե՛ք այս ամենը: Բայց ես շարունակում եմ: Պատկերացրե՛ք այն ժողովրդի դրությունը, որը թակում է ՄԱԿ-ի դուռը, պարզապես խնդրում. "Ի՞նչ կլինի՝ "հրեա" եւ "ողջակիզում" բառերը կողք-կողքի գրեք թղթի վրա", եւ նրան պատասխանում են՝ "Արդեն գրել էինք, բայց հետո, ներեցե՛ք, որոշեցինք ջնջել": Սա էլ քիչ համարելով, ավելացնում են՝ "Մենք ձեզ հետ համաձայն ենք, այդ ամենը տեղի է ունեցել, բայց հաշվի առեք ՆԱՏՕ-ի, ձեր երկրի աշխարհագրական դիրքը"...

Չորս երիտասարդները՝ մեր ժողովրդի զավակները, հյուպատոսարանը գրավել են միայն այն բանի համար, որպեսզի աշխարհին հայտնի դարձնեն այս ճշմարտությունը: Ի՞նչ եք կարծում, եթե հրեաները փորձեին տեղեկացնել իրենց վեց միլիոն գոհերի մասին՝ մեղադրյալի աթոռին կհայտնվեի՞ ն: Հրեաները Ֆրանսիայում բռնարարքների չղիմեցին, որովհետեւ ունեցան իրենց Նյուրնբերգը, հայրենիքը, իսկ մենք՝ արեւմտահայերս, թափառական մնացինք... Այժմ ուզում եմ խոսել բռնության մասին, բայց ոչ թե Կամյուի, ուրիշ մտածողների պես տեսություններ զարգացնել, այլ՝ նկարագրել այն, ինչին ի՛նքս եմ ականատես եղել, զգացել: Ապրիլի 24-ի հերթական տարեդարձին մենք Սարսելում երկար նախապատրաստվեցինք՝ պաստառներ գրեցինք, ուղերձներ խմբագրեցինք եւ սգահանդեսի օրը, վաղ առավոտյան, խաղաղ ցույցի հավաքվեցինք Օպերայի հրապարակում: Քիչ անց՝ ոստիկաններ հայտնվեցին, մեզ առաջարկեցին ցրվել: Բայց մենք չէինք ուզում տուն գնալ, ուզում էինք, որ մեզ ոստիկանատուն տանեն, որպեսզի հաջորդ օրը որեւէ թերթում երկու տողանոց, պատկերացնո՞ւմ եք՝ երկու տողանոց հաղորդագրություն հրապարակվի, թե հայերը ապրիլի 24-ին իրենց նահատակներին հիշատակը հարգելու համար խաղաղ ցույցի էին ելել: Մակայն, քանի որ ոստիկանությունը մեզ ցրեց, գնացինք ֆրանսիական մի գործակալություն, ներկայացրինք այն ուղերձը, որը խմբագրել էինք մի ամբողջ ամիս: Լրագրողը մեզ շատ բարեհաճ ընդունեց ու երեք հարց տվեց.

- Որեւէ մեկին սպանե՞լ եք:
- Ոչ՝ ի հարկէ, - պատասխանեցինք խմբով:
- Չեք էլ վիրավորե՞լ:
- Ամենեւին:
- Գոնէ որեւէ խանութի ցուցափեղկ կոտրե՞լ եք:
- Ի՞նչ իրավունքով...

Լրագրողը մեզ նայեց ներողամիտ հայացքով, ժպտաց.

- Ի՞նչ եք ուզում, ուրեմն, որ գրեմ ձեր մասին:

Բարեբախտաբար, մենք՝ հայերս, սովորեցինք բռնության դիմել: Երբ մեր համբերությունն սպառվեց, երբ միջազգային աստյանները, որոնց թվում է ՄՄԿ-ը, մեզ համառորեն չլսեցին, ճարահատ ուժ գործադրեցինք, որը էլ սովեց իր արդյունքը: Ինչ խոսք, չափազանց հեշտ կլինէր ցեղասպանության հետեւանքների համար միայն Թուրքիային մեղադրելը: Ակնհայտ է, որ մեղքի իրենց որոշակի բաժինն ունեն նաեւ տեղեկատվական միջոցները, որոնք ցեղասպանությունն անդրադառնալու համար անպայման բռնարարքների կարիք են գգում, ինչպէս նաեւ վերապրող ծերունիները, որոնցից մի քանիսին դուք այս ամբիոնից լսելու առիթն ունեցաք: Երբ մենք Մարսելում՝ իմ հիշատակած հյուղավաններում էինք ապրում, ամեն երեկո, ընտանիքներով՝ մեծով-փոքրով, հավաքվում էինք մեկն ու մեկի հարկի տակ, ու ծայր էին առնում հիշողությունները, պատմում էին մեկի կորած եղբոր, մյուսի առեւանգված քրոջ մասին... Հետո հուզմունքը խեղդում էր բոլորին, տղամարդիկ սկսում էին թուղթ խաղալ, կանայք՝ հյուսք անել: Այդպիսի պահերի միշտ լինում էր մի ծերունի, որ շնչում էր մեր ականջին. "Երեխանե՛ր, այն, ինչ լսեցիք, չմոռանա՛ք, որովհետեւ կգա օրը, նրանք մեր առջեւ ծունկի կչոքեն, ներողություն կխնդրեն իրենց արածի համար": Ես իմ պապերից ստացել եմ այս ժառանգությունը, բոլոր սերնդակիցներս են ստացել: Ես մեղադրում եմ նաեւ մեր մայրերին, որոնք մանկական անմեղ երգերի փոխարեն մեզ սովորեցնում էին.

Հա՛յ եմ ես, հա՛յ եմ ես,

Հայաստանը ազատող

Քաջ Վարդանի թո՛ռն եմ ես...

Ի վերջո, ամբողջ հայ համայնքն իր գրույցներով, էլույթներով, գրքերով, այլ հրապարակումներով ամեն ինչ արեց, որ անցյալը չմոռացվի, եւ այն, ինչ փոխանցեց մեզ, բռնության հրահրում էր: Ուստի, պետք է դատապարտել ոչ թե նրանց, ովքեր բռնության են դիմում, այլ նրանց, ովքեր հրահրում են, այսինքն՝ մեզ բոլորիս: Խոստովանում եմ, այսօր էլ երբ ես փողոցում հայ երեխա եմ տեսնում, շնչում եմ ականջին՝ "Այն ամենը, ինչ մեզ հետ տեղի է ունեցել, չմոռանա՛ւ", ու երգում եմ հինավուրց երգը.

Հա՛յ եմ ես, հա՛յ եմ ես,

Քաջ Վարդանի թո՛ռն եմ ես...

Ի՞նչ կարող ենք անել. այդպիսին ենք մենք՝ հայերս: Անձամբ ես ինձ թույլ եմ տալիս այդ ամենը, որովհետեւ հավատում եմ, որ երբեւէ կգա մեր 2014 թվականը եւ այս աշխարհում մեր արդարությունն էլ կհաղթանակի...

(Պարոն Գեւորգ Խայիկյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ՓԵՇՏԻՄԱԼՋՅԱՆ - Դոկտոր Խայիկյանը Հայկական հետազոտությունների կենտրոնի նախագահն է, հետեւաբար, ես կուզեի, որ նա աստանին պատմեր, թե ինչո՞ւ է զինվորագրվել Հայ դատին, ի՞նչ գործունեություն է ծավալում այդ կենտրոնը եւ խաղաղ ճանապարհով ինչի՞ է հասել: ԽԱՅԻԿՅԱՆ - Իմ ազգային զարթոնքին նախ եւ առաջ նպաստել է ֆրանսիացի մեծ հնագետ ժակ դը Մորգանը, որը մեն-մենակ հայտնագործել է Ելամի քաղաքակրթությունը, ինչպէս նաեւ հայտնի Համմուրաբիի նշանագիրը: Պարոն նախագահ, թույլ կտա՞ք ընթերցել ժակ դը Մորգանի վկայությունը: ՆԱԽԱԳԱՆ - Եթե երկար չէ:

ԽԱՅԻԿՅԱՆ - Ոչ այնքան (ընթերցում է). "Հայաստանի բոլոր նահանգներում ջարդերը սուսկալի էին, բայց այն արհավիրքները, որ տեղի ունեցան Մուշում, իրենց բարբարոսությամբ գերազանցեցին մյուս քաղաքներում գործադրված վայրագությունները:

Այդ օրը, - պատմում է ահավոր ողբերգության ականատեսներից մեկը, - 1915 թվականի հուլիսի 2-ը դժբախտ հայերի համար դարձավ վշտի, հուսահատության, սարսափի օր: Վաղ առավոտյան՝ քրդերը, ինչպէս նաեւ զինվորները աղմուկ-աղաղակով անցան քաղաքով ու հայկական թաղերը ներխուժեցին: Նրանք սկսեցին կոտորել բոլոր նրանց, ովքեր նախորդ օրը ճամփա ընկած քարավանից հետ էին մնացել: Ի միջի այլոց, տեղահանված հազար երեք հարյուր հոգին էլ խողխողվել էր: Քաղաքում մնացած հայերի մեծ մասը, փրկության ոչ մի հույս չունենալով, հավաքվել էր քաղաքի կենտրոնի

տներում, որոնք ավելի ապահով էին թվում: Այնտեղ, ամբողջ ընտանիքներով՝ քառասուն, հիսուն, մինչև հարյուր հոգի կծկվել էին նեղ սենյակներում, որոնց դռները, լուսամուտները, բոլոր ելքերը ամուր փակված էին:

Շուտով ձայները մոտեցան, մոլագար ավազակախմբերը լցվեցին փողոցները, սկսեցին կրակել, կացիններով կոտրեցին տների դռները, որոնք մեկը մյուսի ետևից խորտակվեցին: Իսկույն եւեթ աներեւակայելի կոտորած սկսվեց, սարսափի եւ տագնապի ճիչերը միախառնվեցին կացինների ձայներին եւ գրոհողների մոլեգին աղաղակներին: Փողոցները ողողվեցին արյամբ, տների առջև դիակներ դիզվեցին, թուրքերը կրկնում էին անընդհատ՝ "Ձա՛րկ, զա՛րկ": Նրանք ոռնում էին, մահվան սարսափ տարածում, վայրի գազանների նման տնից տուն անցնում, թափահարում արյունոտ կացինները:

Դժբախտ հայերը, սարսափահար, մեկը մյուսին էին սեղմվում, ճգնվում, շնչահեղձ լինում, լսվում էին կանանց տնքոցներն ու հուսահատության ճիչերը, երեխաներին ոտնակոխ էին անում հենց նրանք, ովքեր փորձում էին փրկել: Մի երիտասարդ մայր դահճին մեկնեց գրկի երեխային ու աղաչեց. "Վերցրո՛ւ, քեզ եմ տալիս, միայն մի՛ սպանիր": Ջինվորը խլեց երեխային, գետին շարտեց ու կացնի մի հարվածով թոցրեց գլուխը, հետո շրջվելով դժբախտ մորը, կացնի երկրորդ հարվածով գանգը ճեղքեց: Մի քանի բռպե անց սահմոկեցուցիչ լռությունը հաջորդեց բողոքներին, ճիչերին, տնքոցներին: Երեւում էին միայն պատռված որովայններով դիակների դեզեր, անձեւ ու արյունոտ մսակույտեր:

Էլի ժամանակ անցավ ու բոլոր կողմերից երկինք բարձրացան ծխի գալարները: Այրվում էին հայերով լցված տները, մարդիկ ողջակիզվում էին: Մեկը փորձեց փախչել, վազեց գետի կողմը, բայց զինվորները նրան բռնեցին, վրան քարյուղ լցրին ու մոլեգին բերկրանքով նայեցին, թե ինչպես է այրվում:

Քիչ հեռվում բարձր հաճույքով ծիծաղում էին ցից հանված վեց տարեկան մի տղայի վրա, որը գալարվում էր հոգեւարքի ցավերով:

Ահա՛, այստեղ, թուրքերը պատռում են հղի կանանց որովայնները, որպեսզի հանեն երեխաներին, այնտեղ զինվորները կռվում են մի դեռատի աղջկա համար, որին ի վերջո տիրանում է ամենաուժեղը եւ մի կողմ է տանում, որպեսզի բռնաբարի ու խեղդի: Երբ մույթը վրա է հասնում, ողջ մնացողները փորձում են փախչել դեպի գետը, հույս ունենալով, որ լողալով մյուս ափը կանցնեն, հետո լեռ կբարձրանան, կփրկվեն: Բայց չորս կողմից կրակում են թուրքերը, եւ նրանք, ովքեր նետվում են գետը, մեծամասամբ խեղդվում են:

Քաղաքը բոցերի մեջ էր, բայց հրանոթները շարունակում էին ոռնալ, արկեր տեղալ հայկական թաղերի վրա:

Աշխարհում այնպիսի հարուստ, գունեղ լեզու չկա, որը կարողանա նկարագրել նման արհավիրքները, այն անմեղ նահատակների հոգեկան ու մարմնական տառապանքները, որոնց ենթարկվեցին նախքան երկնային հավերժական քնին արժանանալը՝ այն աստիճանի ցիրուցան էին եղել, հուսահատվել նախճիրից:

Նրանք, ովքեր իրենց հարազատների, թանկագին էակների մահվան վկան դարձան ու ողջ մնացին, քշվեցին հեռավոր աքսորավայրերը եւ այնտեղ մահից ավելի վատթար կոտանքների, նսեմացման ենթարկվեցին ":

Ահա՛, պարոն նախագահ՛հ, երբ տասնվեց ու կես տարեկանում կարդացի այս տողերը, նույնպես ցանկություն ունեցա զենք վերցնել ու մի օր թերեա հայտնվել մեղադրյալի աթոռին:

Իմ մայրական պապին ոտքից կախել Եւ Քերվանի եկեղեցում, թրով կտոր-կտոր արել մարմինը: Հայրական մեծ հորեղբորը, որը խնամակալել է հորս, ավիններով անընդհատ խոցել ու ամեն անգամ նույն հարցն են տվել. "Պատրա՛ստ ես քո նախնիների հավատից հրաժարվել ":

Ես ձեզ հավատացնում եմ՝ ոճրագործների որդիները, թոռները հայրերից ու պապերից վատն են: Չե՞ք հավատում: Մենք որոշ ատումով փորձեցինք դարձի բերել Թուրքիային, հեռագիր հղեցինք, խնդրելով վերացնել Թալեաթի արձանը, իսկ աճյունը ավելի համեստ, աննկատ տեղում ամփոփել: Կարո՞ղ եմ ընթերցել այդ հեռագիրը:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Բայց դա թող վերջին ընթերցանությունը լինի:
Հարցեր կա՞ն:

(Ոչ մի հարց)

Ատյանը շնորհակալ է ձեզնից:

(Պարոն Քյուչյուքցյուզեյանի ունկնդրումը: Երդման ընդունում:)

ՊԱՇՏՊԱՆ ՓԵՇՏԻՄԱԼՉՅԱՆ - Պարոն Քյուչուքյուզեյանը մեկն է 1981-ի սեպտեմբերին թուրքիայում ձերբակալված այն քաղաքացիներից, որի ազատությունը, այլոց թվում, պահանջում էին մեղադրվող տղաները: Ես կուզեի, որ մեզ բացատրեք, թե ինչն է են նրան կալանավորել թուրքիայում: ՔՅՈՒՉՅՈՒՔԳՅՈՒՉԵԼՅԱՆ - Այն հանգամանքը, որ մեղադրյալներից մեկն իմ ազգանունն է կրում, կասկած հարուցեց, որ մենք ազգականներ ենք: Թույլ տվեք մի քանի բառով ներկայացնել իմ ընտանիքի պատմությունը, որպեսզի պարզ դառնա, որ բարեկամական կապ չունենք:

Մենք ծագումով Չեխիլի քաղաքից ենք, 1912-ին հայրս մեկնել է Միացյալ Նահանգներ, որպեսզի աշխատանք գտնի ու մեզ էլ տեղափոխի: Սակայն, սկսվում է Առաջին աշխարհամարտն ու նա՝ չ կարողանում է մեզ կանչել, ո՛չ էլ գալ, մեզ միանալ: Զինադադարը հռչակվելուն պես միայն՝ 1919-ին հայրս վերադառնում է Մտամբուլ ու իմանում, որ հայերի մուտքը Չեխիլի խստիվ արգելված է: Ամեն դեպքում, նա հնարը գտնում, հասնում է ծննդավայր, իմանում, որ, ինչպես չեխիլիցիների մեծ մասը, իր ընտանիքը նույնպես անհետ կորած է՝ տասնհինգ տարեկան դստերը առեւանգել է Մերմես անունով մի մոլլա, երեք տարեկան որդուն խլել են կնոջ գրկից, նետել ջրհորը: Կինը փորձել է դիմադրել ու տեղնուտեղը դաշունահարվել է:

Ծննդավայրում հայրս հանդիպում է մի որբեւայրու, որի ամուսինը գոհվել էր Դարդանելում: Նրանք ամուսնանում, երեք զավակ են ունենում, որոնցից մեկը ես եմ: Մենք բոլորս կրում ենք հորս նահատակված երեխաների անունները: Ինքս հինգ տարեկան եմ եղել, որ հայրս մահացել է, այդ ամենն իմացել եմ ընտանեկան Աստվածաշնչի վերջում կատարած նրա գրառումներից: Հայրս նշել է նաեւ, որ իր գերդաստանից ընդհանուր առմամբ քսանյոթը հոգի է գոհվել:

Երբ ես քսան տարեկան դարձա, բանակ գորակոչեցին ու երկու տարվա ընթացքում առիթ ունեցա թուրքիայի բազմաթիվ, այդ թվում նաեւ նախկին հայկական քաղաքներում լինելու: Ամենուր եկեղեցիները վերածվել էին պահեստների, միայն Սեբաստիայում որոշ հայեր դեռեւս խոսում էին մայրենի լեզվով, մեծ մասին մահմեդականացրել էին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՓԵՇՏԻՄԱԼՉՅԱՆ - Կարո՞ղ եք ավելի որոշակի պատմել, թե ինչն է ձեզ ձերբակալեցին, բանտարկելության դատապարտեցին:

ՔՅՈՒՉՅՈՒՔԳՅՈՒՉԵԼՅԱՆ - Ի հարկէ: 1945-ին, այն եկեղեցական համայնքը, որի անդամն էի ես, ինձ պատասխանատու ընտրեց: Քանի որ եկեղեցու կողքին դպրոցական շենք կար, մենք ապաստան տվեցինք որբ եւ անապահով երեխաների. նրանց սնում, հագցնում, միեւնույն ժամանակ մայրենի լեզվով գրել-կարդալ էինք սովորեցնում: Սակայն, մոտավորապես 1966 թվականին, թուրքիայի Պետական ունեցվածքի վարչությունը սկսեց խանգարել մեզ, դժվարություններ հարուցել: Մեր եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու համար վեց դատավարություններ տեղի ունեցան: Բանը հասավ այնտեղ, որ մեզ թույլ չտվեցին նույնիսկ հոգեւոր խորհուրդ վերընտրել, պատճառաբանելով, որ թեկնածուները նույն թաղից չեն:

1981 թվականի փետրվարի 25-ին, ճաշից հետո՝ ժամը 4-ին, ես մենակ նստած էի եկեղեցու քարտուղարությունում, մոտ քսան աշակերտ տնային առաջադրանքներն էին կատարում, գաղտնի ծառայության հինգ գործակալներ ներս մտան: Նրանք խուզարկեցին ամբողջ տարածքը, ձայներիզներ վերցրին ու ինձ էլ իրենց հետ անվտանգության վարչություն տարան: Այնտեղ իմ աչքերը կապեցին, նկուղ՝ մի բանտախուց նետեցին, որը մի հոգու համար էր նախատեսված, բայց վեց կալանավոր էին խցկել: Հաջորդ օրը, դարձյալ աչքերս փակ, հարցաքննության առաջնորդեցին: Նախ հարցրին, թե ինչն է իմ ծոցատետրում այդքան արտասահմանյան հասցեներ կան, ի՞նչ գիտեմ դաշնակցական, հնչակյան կուսակցությունների, ազգային տարբեր կազմակերպությունների մասին: Քանի որ որոշակի ոչինչ չէի ասում, իբր խոսեցնել տալու համար, որոշեցին ծեծել, գետին պռակեցրին, վրաս աթոռ դրին, ինչ-որ մեկը նստեց ուսերիս, երկրորդը բարձրացրեց ոտքերս, երրորդն սկսեց հարվածներ տեղալ: Այդ ժամանակ ես արդեն վաթսուն տարեկան էի, հարցրի, թե ո՞րն է ձերոնուս մեղքը, պատասխանեցին, որ հայ եւ թուրք երեխաներին իրարից բաժանելը, թուրք երեխաներին հայացնելն է:

Առաջին օրը ինձ երեք անգամ ծեծեցին, խփում էին հիմնականում ոտքերով՝ դեմքիս, մարմնիս, ո՛ւր պատահեք: Կտտանքները դադարեցին միայն այն ժամանակ, երբ գործակալներից մեկն ասաց. "Վե՛րջ տվեք, մեկ է, նա ի վիճակի չէ խոսել": Նախնական կալանատանը ես քսաներկու օր մնացի, ինձ վեց անգամ հարցաքննեցին: Դպրոցից բռնագրավված ձայներիզը լսել էին ու ցանկանում էին իմանալ, թե ինչն է ենք երեխաներին հայերեն երգեր սովորեցնում՝ հավաստելու համար, որ դեռեւս կա՞նք, գոյություն ունե՞նք: Այնուհետեւ, ինձ խոստացան ազատ արձակել, եթե ես իմ զբաղեցրած պաշտոնից հրաժարվեի, եկեղեցու սեփականության վկայականները հանձնեի Պետական ունեցվածքի վարչությանը: Շատ էի ուզում տուն վերադառնալ՝ խոստացա: Սակայն, քիչ ժամանակ անց, նորից կանչեցին, իբր ձեռական թղթեր ստորագրելու համար, որոնցից մեկը սակայն, երբ կարդացի, հրեցի մի կողմ: Այնտեղ գրված էր, որ հարցաքննության ժամանակ ես ասել եմ, թե "Անատոլիայի հողերը

հայերին են պատկանում, մենք ենք նրա իրավական տերերն ու ժառանգորդները": Քանի որ հրաժարվեցի նման արձանագրություն ստորագրել, նորից բանտ ընկա: Յոթն ու կես ամիս պահելուց հետո որոշեցին դատել: Պաշտոնական մեղադրանքն այն էր, որ ես Անատոլիայի խորքերից թուրք երեխաներին հավաքում, Ստամբուլ եմ բերում, հայացնում:

Ես հասկանում եմ ի հարկե, որ իմ պատմությունը շատ է երկարում, բայց ի՞նչ կարող եմ անել՝ թուրքական արդարադատության գործելակերպն է այդպիսին:

Իմ դատավարությունից մի քանի օր առաջ բանտի վերելի հարկում կալանավորների միջև վեճ ծագեց:

Մոտ տասը հոգի իրար ծեծում, կոտորում էին ապակիները: Ո՞վ գիտե, այդ ամենը թերեւս կազմակերպված էր: Վերջապես, մոտ հարյուր հիսուն զինվորական տեղ հասան, սպառնացին կրակ բացել, նրանց հանգստացրին, իջեցրին նկուղ: Երբ մեր հարկով էին անցնում, մեզ էլ ստիպեցին ոտքի կանգնել, ձեռքներս պարզել վեր ու անշարժանալ: Որոշ ժամանակ անց իմ՝ այդ դիրքով լուսանկարը հայտնվեց թուրքական լրագրում: Մակագրությունն արտառոց էր՝ "Ահա՛ նա՛ հայը, թուրքի թշնամին":

Ամեն դեպքում, ես հույս ունեի, որ դատարանը շուտով ինձ ազատ կարձակի, որովհետեւ ամերիկյան ու գերմանական ավետարանչական ընկերությունները, որոնց անդամներն ինձ լավ էին ճանաչում, միջնորդել էին՝ երաշխավորելով իմ անմեղությունը: Հենց դա էլ, ըստ երեւույթին, կատաղեցրեց դահիճներին: Նրանք նորից սկսեցին ինձ անխնա ծեծել, նոյեմբեր ամսին մի ցուրտ մենախուց նետեցին, որը գարշահոտություն էր բուրում: Եղավ օր, որ հինգ անգամ զանազան կտտանքների ենթարկեցին: Շողանկարները, որ այժմ ներկայացնում եմ ձեր ուշադրությանը, կատարվել են իմ ազատվելուց տասնմեկ օր անց: Կարող եք պատկերացնել, թե ինչ վիճակում եմ դուրս եկել բանտից: ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Այդ նկարները պետք է հանձնել ստյանին, ես տեսել եմ, ահավոր են...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հարցեր ունե՞ք: Դո՞ւք՝ ընդհանուր պաշտպան: Իսկ քաղաքացիական հայցվորնե՞րը:

Ասոյանը շնորհակալ է ձեզնից:

Բոլոր վկաներին լսեցի՞նք:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԼԵԿԼԵՐԿ - Այո՛, պարոն նախագահ:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ուրեմն, երկուշաբթի կանցնենք պաշտպանականների ունկնդրմանը:

Հայտարարվում է ընդմիջում:

Հինգերորդ Նիստ

Երկուշաբթի, 30-ը հունվարի, 1984 թ.: Ունկնդրումը շարունակվում է:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Անցնում ենք պաշտպանականների ունկնդրմանը: Ձայնը տրվում է Ֆրանսուա Սարդային:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՄԱՐԴԱ - Պարոն նախագահ, պարոնայք դատավորներ, թույլ տվեք նախ խոսքս ուղղել տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներին՝ կրկին հիշեցնելու համար դիրքը, որ նրանք զբաղեցնում են ժամանակակից ատյանում: Այն կանխորոշել է քաղաքակրթության զարգացումը: Նախնադարյան հասարակարգում գոհերը, ավելի ճիշտ՝ նրանց ընտանիքները, տոհմերը վրեժխնդրությամբ է, որ հասնում էին արդարության՝ անհատական արդարության: Ժամանակի ընթացքում՝ ֆեոդալները, թագավորները, կայսրերը, ավելի ուշ՝ անկախության հասած ժողովուրդները իրենց ձեռքն առան արդարության իշխանությունը: Ահա՛ թե ինչու դուք ֆրանսիական ժողովրդի անունից եք կայացնելու ձեր վճիռը, ինչպես ընդհանուր պաշտպանը մեղադրականը սահմանելու է հասարակության անունից: Որպես քաղաքացիական հայցվոր, փաստաբանապետ Բողելոյի հետ ես պաշտպանելու եմ հսկիչ-պահապան Էոզենի ընտանիքի եւ հյուպատոս Ինալի շահերը, իսկ պաշտպան Վալերի Մենթրիոն՝ պարոն Բալթասոլլովին:

Դատաքննության ժամանակ մի պահ նման հարց ծագեց՝ ինչո՞ւ ֆրանսիական արդարադատությունը, Ֆրանսիան խառնվում են Թուրքիայի հյուպատոսարանում պատահած դեպքին՝ դեպք, որն առնչվում է հայերին ու թուրքերին:

Այս առումով, հարգելի գործընկերներ, ելնելով ձեր ոչ թե իրավաբանական, այլ բարոյական իրավագործությունից, ուզում եմ միայն մի ճշգրտում անել. Ֆրանսիան պարտականությունն ունի ապահովելու անվտանգությունը բոլոր նրանց, ում իր տարածքում ընդունում է՝ անկախ այն բանից, թե ո՞վ որ երկիրն ու ինչ վարչակարգ է ներկայացնում: Իհնա պողոտայում գտնվող Իրանի դեսպանատունը այժմ՝ իմամ Խոմեյնիի իշխանության օրոք վերահսկվում է այնպես, ինչպես շահի տիրապետության տարիներին: Ու չեմ կարծում, որ եթե մարտախմբերը փոխադարձաբար Իսրայելի ու Լիբիայի դեսպանատների վրա գրոհներ ձեռնարկեին, Ֆրանսիան չմիջամտեր: Ճիշտ նույն ձևով էլ ինձ չի թվում, թե մեղադրյալները կուզեին իրենց գործողության համար դատվել թուրքական ատյանում: Ի հարկե, կատարվածի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հարկ կլինեք, որ այստեղ վկայություն տային հյուպատոսարանի տվյալ օրվա բոլոր այցելուները՝ թուրքեր, թուրքահայեր, ֆրանսահայեր, պարզապես ֆրանսիացիներ:

Նրանք բոլորն էլ ժամեր շարունակ պատանդ են եղել, տանջվել, տառապել են, ի վերջո կյանքներն են վտանգել: Այստեղ թերեւս պետք է տալ այն հարցը, թե մինչեւ ո՞ր պահն է բռնարարքը ընդունելի համարվում եւ ե՞րբ է հանցանք դառնում: Մենք գտնում ենք, որ կատարված բռնարարքում կա հանցանքի պահ, ուստի մեղադրական դատավճիռ ենք պահանջում: Այո՛, մարտախումբը սպանելու չէր եկել, դա անվիճելի է: Չորս տղաները հայտարարում են, որ իրենք ուզեցել են միայն պատանդներ վերցնել, բայց դա արդեն հանցագործություն է: Իրենք քիչ առաջ խոստովանեցին, որ պատրաստ էին նույնիսկ սպանվել: Ես կավելացնեի՝ նաեւ սպանել: Այդպես էլ եղել է՝ մեկը մահացել, մի քանիսը վիրավորվել են, այսինքն՝ պատանդ վերցնելու հանցագործությանը նոր հանցանքներ են ավելացել: Մեղադրյալները ներկայացան որպես զորակոչված զինվորներ, բայց գրեթե ոչինչ չսասցին զորակոչողների մասին: Այդքան միամիտ լինենք, հավատա՞նք, որ Կադանդ պապան է մարդկանց հավաքում, զինում Եւ ճիշտ ժամանակին բռնարարքների ուղարկում: Այսօրվա չորս մեղադրյալներն իրենց ետևում ունեն կազմավորման, նախապատրաստության փուլեր, ինչպես նաեւ այդ ամենը նախաձեռնող, ղեկավարող անձինք:

Ես չեմ ուզում անդրադառնալ բռնարարքի մանրամասնություններին, շնորհիվ պարոն նախագահի հետեւողականությանը, ամեն ինչ պարզ դարձավ: Ուզում եմ որոշակիացնել միայն, որ չորս Երիտասարդները միայն պատանդ վերցնելու, իրենց պահանջները լսելի դարձնելու համար չէ, որ գրավել էին հյուպատոսարանը, այլապես այսպիսի մեծ քանակությամբ հրազեն, ատրճանակներ, պայթուցիկներ չէին բերի, որոնցով կարող էին, ինչպես խոստացել էին իրենց պահանջագրում, պայթեցնել ամբողջ շենքը:

Ուզում եմ նկատել տալ նաեւ, որ հայ համայնքի ներկայացուցիչները, որոնց մենք լսեցինք այստեղ, անկեղծորեն նկարագրելով հանդերձ իրենց հոգեկան տառապանքները, միաժամանակ խոստովանեցին, որ դեմ են ամեն տեսակ բռնության: Ահա՛ այս պարագայում է բացահայտվում մարդկային նկարագիրների տարբերությունը: Ֆրանսիայում հայերն ապրում են երկար ժամանակ, նրանք միշտ դեմ են եղել բռնարարքներին եւ իրենց դիրքորոշումը չեն թաքցրել: Մինչդեռ մարտախմբի

բոլոր անդամները արտասահմանից են Փարիզ եկել: Եվ որքան էլ պարոն նախագահը արտահայտությունների մեջ զգույշ ու վերապահ լինի, չենք կարող ուղղակի չասել, որ նրանց արածը ճշգրիտ բառով ահաբեկչություն է կոչվում:

Ահաբեկչության դրսևորումներից մեկն էլ համարվում է, ինչպես հայտնի է, պատանդներ վերցնելն ու զանազան պահանջներ ներկայացնելը: Երբ մենք ընթերցում ենք թուրքական հյուպատոսարանը ներխուժած մարտախմբի հայտարարագիրը, զարմանքով ենք նկատում, որ ոչ մի կետը չի առնչվում 1915 թվականին: Մեղադրյալները պահանջել են անմիջապես ազատ արձակել երկու բանտարկյալի, որոնցից մեկին դուք արդեն այստեղ տեսաք, Թուրքիայում արգելափակված մյուս հայերին, իսկ բռնագրավված տարածքներում, մեծ քաղաքներում բնակվողներին հնարավորություն ընձեռել առանց սահմանափակումների պահպանել ազգային ավանդույթները, մշակութային եւ կրոնական առանձնահատկությունները, իսկ միջազգային կազմակերպությունների համար պայմաններ ստեղծել, որպեսզի մշտապես վերահսկեն հայկական պատմական հուշարձանների վիճակը: Մարտախումբը պահանջել է նաեւ բանտերից ազատել քաղաքական դրոյապատճառներով Թուրքիայում ձերբակալված հինգ թուրք եւ հինգ քուրդ հեղափոխական մարտիկներին:

Ահա՛ սրանք են չորս երիտասարդների պահանջները, որոնք հյուպատոսարանում անընդհատ կրկնել են. "Տեղներից չչարժվե՛ք: Մենք ֆրանսիական իշխանություններին նախագոչացրել ենք, որ զինված հարձակման դեպքում անմիջապես, առանց վարանման կպայթեցնենք շենքն ու ներսում գտնվող ոչ մի մարդ ողջ չի մնա ":

Այսպիսին է ամեն ահաբեկչություն՝ ուղեկցվում է վախով, ազատության սահմանափակումով: Դուք լսեցիք պատանդներին՝ այն մորը, որը պիտի գնար դպրոց՝ երեխային վերցնելու, հիվանդին, որը դեղ չունեւր մտը...

Ես կփորձեմ ավելի հակիրճ լինել, որովհետեւ կարծում եմ, որ Գյուլեյանի՝ Էոզենին սպանելը եւ Ինալի սպանության փորձը ոչ մի կասկած չեն հարուցում:

Փորձենք պատկերացնել Էոզենին դեմ առ դեմ կանգնած Գյուլեյանին: Նրա մի ձեռքին ատրճանակ, մյուսին նոնակ կա, որը քաշված է թե ոչ՝ ի վերջո կարելու չէ: Հասկանալի է հսկիչ-պահապանի անմիջական վերաբերմունքը, որը, ինչպես վկաները նկարագրեցին, փորձել է "զինաթափել" գրոհայինին եւ իսկույն եւեթ ատրճանակի կրակոց է ստացել քունքին: Նրա հոգեւարքը ոմանց վկայությամբ մեկ, ուրիշների կարծիքով վեց, համենայն դեպս՝ մի քանի ժամ տեսել է: Հարց առաջացավ նաեւ, թե արդյո՞ք թուրք հսկիչ-պահապանը զինված է եղել: Այն վկան, որն իբր Էոզենի ձեռքին զենք է տեսել, պնդում է նաեւ, որ նա կրակել է, մինչդեռ Գյուլեյանն ինքն է հավաստում, որ հսկիչ-պահապանն իր վրա չի կրակել: Ուրեմն նշված վկան Էոզենին շփոթում է Բյունդեյի հետ:

Իմ գործընկեր Լեյլերկը այն օրը մեծ կարեւորություն էր տալիս վկա պարոն Ֆլեորիին, որն իրոք անկողնակալ անձնավորություն է: Եվ նա միանշանակ հայտարարում է. "Ես շատ լավ եմ հիշում այդ պահը՝ հսկիչ-պահապան Էոզենը զինված չէր": Վտանգ, տագնապ, այսպիսով, քաշված նոնակն է ստեղծել: Ինչո՞ւ է Գյուլեյանը նոնակը քաշել՝ բարեհոգությունի՞ց դրդված: Նա այն աստիճանի զինված է եղել, իրադրությունը լարվել է, որ հենց դիմադարձին, պատրաստ էր կրակել ու սպանել:

Ինչ վերաբերում է պարոն Ինալին, ես չեմ կարծում, որ Ջուլֆայանի ինքնապաշտպանության վարկածը կարելի է ընդունելի համարել: Նա իր զենքն ուղղել է սրահի այն անկյունը, որտեղ պատասպարված է եղել պարոն Ինալը: Վերջինս նույնպես զինված է եղել եւ խոստովանում է, որ կրակել է, որպեսզի գրոհայինի զենքն անօգտագործելի դարձնի: Չէ՞ որ դա վտանգ էր սպառնում իր կյանքին: Պարոն Ինալն այստեղ բացատրեց, թե ինչ պայմաններում է մեկ կամ երկու անգամ կրակել: Հայտնի է նաեւ Ջուլֆայանի հակադարձումը, քանի որ այդ նույն վայրում տասնչորս պարկուճ է գտնվել: Վերջապես, պարոն Ինալն է, որ ծանր վիրավորվել է:

Չեմ ուզում անդրադառնալ պարոն Բյունդեյի եւ պարոն Բալթասոլուի վերքերին, կուզեի ճշտվեր միայն, թե արդյո՞ք դրանք պատահականության հետեւանք են: Այո՞, ես ընդունում եմ, որ երբ մարդկային մի խումբ նախապատրաստվում է բռնարարքի եւ այն իրագործում է, կարող են սպանություններ, ողբերգություններ, ինչպես նաեւ պատահականություններ լինել:

Անհրաժեշտ է տարբերակել նաեւ նպատակամղված եւ կույր ահաբեկչությունները: Ինձ ասում են, որ հյուպատոսարանի դեպքը չպետք է խառնել վերջերս Օռլիի օդանավակայանում տեղի ունեցած պայթյունի հետ: Համաձայն եմ, բայց այդ դեպքում 1948-ին ծնված Էոզենին, կամ 1937-ին ծնված Ինալին ինչո՞ւ են խառնում 1915-ի իրադարձություններին: Ի՞նչ կապ ունի մեկը մյուսի հետ:

Ձոհերի մասին, համենայնդեպս, ուզում եմ խոսել: Էոզենը եղել է Անկարայի ոստիկանության շարքային ծառայող, աշխատել է Թուրքիայի՝ արտասահմանյան տարբեր հաստատություններում:

Տեղափոխվելով Փարիզ, նա ամուսնացել է, ունեցել է մի երեխա եւ ահա՛, սեպտեմբերի 22-ին իմացել է, որ կինը Անկարայում տղա է ծննդաբերել: Տուն վերադառնալու թույլտվության համար նա մտել է

հյուպատոսարան ու իր ծառայողական պարտականությունները կատարելու՝ գրոհայիններին զինաթափելու պահին, սպանվել:

Ես ուզում եմ, որ դուք լավ պատկերացնեք կատարված ոճիրը: Այստեղ մի վկա հիշատակեց 2014 թվականը: Իսկ ես իմ հերթին մտածում եմ այն թուրք տղայի մասին, որը 2000 թվականին քսան տարեկան կլինի եւ հավանաբար կպատմի, որ իր ծնվելուց երկու օր անց մի հայ հորը սպանել է Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանում՝ մեղադրելով արդեն չափազանց հին՝ 1915 թվականի իրադարձությունների համար: Այլ կերպ ասած՝ պատմությունը փոխանցվում, կրկնվում է բռնության ողբերգությունը:

Նույնը վերաբերում է Ինալին: Նրա հայրը եղել է առեւտրական խորհրդական, ինքը ուսանել է Ֆրանսիայում, հետո՝ Լոզանում, աշխատանքային գործունեությունն սկսել արտաքին գործերի նախարարությունում: Ինքներդ ասացե՛ք, եղա՞մ այնպիսի թուրքահայեր կամ ֆրանսահայեր, որոնք բողոքեցին հյուպատոս Ինալի վերաբերմունքից: Ո՛չ, հյուպատոսարանը բաց է եղել բոլորի առաջ, պաշտոնյան միշտ անկողմնակալ ու անբասիր է կատարել իր պարտականությունները, եւ ահա՛, աշխատանքի պահին, ծանր վիրավորվել, կորցրել է փայծաղը: Ի վերջո, նկատի ունեցե՛ք, որ մենք ՄԱԿ-ում կամ պատմության դատարանում չենք: Դո՛ւք, պարոնայք դատավորնե՛ր, տալու եք պատանդների արգելափակման, Էոզենի կյանքի գնի, Ինալին հասցված մարմնական ծանր վնասի գնահատականը: Փաստերն ակնհայտ են, պատասխանատվության պահանջն՝ անխուսափելի: Գիտեմ, ձեզ կլինողրեն շրջանցել բոլոր ծանրացուցիչ հանգամանքները, կմեղադրեն թուրք ժողովրդի նկատմամբ համակրանք դրսևորելու համար: Սակայն, այս դեպքում, ժողովուրդը Էոզենն է, Ինալը, Բայթասողլուն՝ հիմնականում արտագնա աշխատավորները՝ գումարած տարբեր ազգությունների պատանդները: Ձեզ թերեւս մեղադրեն նաեւ թուրքական շահերը պաշտպանելու մեջ, բայց փաստն այն է, որ ուրբահարումները շարունակվում են, շարունակվում են Փարիզում: Թող նույն վկաները ամեն բռնարարքից հետո չկրկնեն, թե իրենց պայքարը նույնն է, միջոցներն են տարբեր: Այս դեպքում որոշակի է, որ մենք գործ ունենք քաղաքական բռնության հետ, որն այլ կերպ կոչվում է ահաբեկչություն: Ինչպիսի բացատրություններ էլ որ այստեղ հնչեն, ակնհայտ է, որ մեղադրյալները իրավիճակն ապակայունացնող ահաբեկիչներ են, որոնց գործողությունները տարածքների ազատագրության, պահանջատիրության, Դիմադրական շարժման՝ այն իմաստով, որ մեզ հայտնի է, ոչ մի առնչություն չունեն:

Ամեն ահաբեկչություն իրեն վեհանձնություն, նվիրում, հայրենասիրություն է վերագրում, ներկայացնում է գաղափարներ, նպատակներ, բայց միշտ եւ ամենուր իր ետեւում արյուն է թողնում՝ արյուն, որը հետզհետե ավելի ու ավելի է տարածվում, ավելի ու ավելի անհասցե է դառնում, վերածվում է պատժի միջոցի:

Այս բոլոր որակումները առնչվում են քննվող գործին: Մինչդեռ շատերը, շրջանցելով փաստացի իրողությունը, վկայակոչում են 1915-ի դեպքերը: Ես հիշում եմ իմ գործընկեր պաշտպան Ասլանյանի ընթերցած գրությունը, պրոֆեսոր Տեր-Մինասյանի ելույթը, բայց նաեւ թուրքահայ համայնքի կրոնական պատասխանատու, հայկական դպրոցի տնօրեն (մի հանգամանք, որը վկայում է, որ Թուրքիայում ազգային դպրոցներ, համենայն դեպս, կան, գոյություն ունեն) խոսքերը: Անկախ մոտեցման տարբերությունից, երեքն էլ վկայակոչեցին ծանր անցյալի մանրամասները: Այո՛, ողբերգական իրադարձություններն իրենց հետքը թողնում են, դրանք հաղթահարելու համար ժամանակ է անհրաժեշտ: Եվ չնայած ամեն ոք յուրովի է վերապրում այդ անցյալը, ինձ զարմացնում են սերտ կապերն ու հարաբերությունները, որ առկա են աշխարհով մեկ տարածված հայկական համայնքների միջեւ: Ակնհայտ է, որ առնչություններ գոյություն ունեն նաեւ Մփյուռքի եւ Թուրքիայի հայերի միջեւ՝ մի կողմից, Թուրքիայի հայերի եւ Թուրքիայի թուրքերի՝ ընդհուպ պետության ու կառավարության միջեւ՝ մյուս կողմից: Թվում է, թե այս հետզհետե ամրապնդվող կապերը, մտերմությունը գրգռում, նյարդայնացնում են ոմանց եւ իրենց ազգային ինքնությունը հավաստելու համար դիմում են բռնությունների թե՛ Թուրքիայում եւ թե՛ Թուրքիայից դուրս: 1975-ին սկիզբ առած բռնարարքները իբր վերաբերում են Օսմանյան կայսրության իրադարձություններին, բայց ուղղված են ժամանակակից Թուրքիայի դեմ:

Ի վերջո, ձեր ուշադրությունն եմ հրավիրում հետեւյալ հանգամանքի վրա: Այստեղ երկար ու մանրամասն նկարագրեցին Թուրքիայում տեղի ունեցող բռնաճնշումները, մարդու իրավունքների ոտնահարումը, վերջապես՝ տիրող զինվորական վարչակարգի սահմանափակումները: Այդ բոլորը եթե անգամ ճիշտ են, ապա հիշատակելն անտեղի է, ոչ մի առնչություն չունի բռնարարքների հետ: Ֆրանսիայում թուրք դեսպանին սպանեցին 1979-ին, երբ Թուրքիայում իշխանությունն իրենց ձեռքն էին առել սոցիալիստները: Ի՞նչ է պատահում՝ բռնության ալիքը ի սկզբանե սոցիալիստների դե՞մ է

ուղղված եղել: Ուրեմն՝ բուն պատճառը բոլորովին այլ է, հրահրողները, ամենայն հավանականությամբ, ուրիշ՝ մուժ նպատակներ են հետապնդում:

Ձեր խնդիրը, հարգելի դատավորներ՝, ի հարկե, հեշտ չէ: Դուք ձեր վերաբերմունքն եք դրսևորելու հանցագործության այնպիսի դրսևորումների նկատմամբ, ինչպիսիք են պատանդ վերցնելը, սպանությունը, հրազենով հասցված վերքերը եւ այլն:

Կարծում եմ, որ ֆրանսիացի ժողովուրդը լիովին միանում է Թուրքիայում բնակվող ազգությամբ հայ Գեորգյանին, որը, ինչպես լսեցիք, այստեղ ասաց. "Ո՛չ, մենք դեմ ենք դրան":

ՆԱԽԱԳԱՀ - Ձայնը տրվում է փաստաբանապետ Բողեւոյին:

ՓԱՍՏԱԲԱՆԱՊԵՏ ԲՈՂԵՒՆ - Պարոն նախագահ, պարոնայք խորհրդականներ՝, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ՝, ես իմ գործընկեր Մարդայի հետ մասնակցում եմ երկու գոհերի շահերի պաշտպանությանը: Եվ որպեսզի նրան չկրկնեմ, ուզում եմ իմ խորհրդածություններն արտահայտել հետեւյալ երեք հիմնահարցերի առնչությամբ: Առաջինը վերաբերում է պատմությանը, որի կապակցությամբ այս ամբիոնից բազմաթիվ ելույթներ հնչեցին, կհնչեն նաեւ վաղը, երկրորդը՝ բուն իրադարձությանը, եւ, վերջապես, երրորդը՝ երեւույթին, որն այժմ քայքայում է մեր հասարակությունը: Խոսքը բռնության մասին է:

Սկսենք սկզբից: Պաշտպանությունն այնքան հաճախ եւ այնքան հանգամանորեն արծարծեց պատմական իրադարձությունները, որ շրջանցել չեմ կարող:

Համենայն դեպս, անդրադառնալու եմ մեծագույն վերապահությանը, որովհետեւ այդ անցյալը ատյանի բացարձակ մեծամասնությանը գոնե անձանոք է: Եվ բնական է, որ ճշտելու համար, թե մեղադրյալը կրակն է՞լ է արդյոք, վիրավորն է՞լ, պատանդ վերցրե՞լ է, մահվան սպառնալիքի դիմե՞լ է, պատմությանը դիմելու հարկ չկա:

Դրան հակառակ, պատմությունն անհրաժեշտ է՝ յուրաքանչյուրի մեղսակցությունը ճշտելու, բացահայտելու համար այն դրդապատճառները, որոնք գենքի են մղել մեղադրյալներին:

Իմ պաշտոնակիցը՝ պաշտպան Մարդան, իրավացի է՝ դատարանը ՄԱԿ կամ Հաագայի ատյան չէ, իրավաբանությունը չէ, որ ճշտում է պետությունների, համայնքների հարաբերությունները:

Ես, ամոթ ինձ, ստիպված եմ խոստովանել, որ նախքան այս դատավարությունը, Հայկական հարցի մասին գաղափար չունեի: Այն, ինչ ընթերցել եմ այս կարճ ժամանակում, ինձ հնարավորություն չի տալիս բացարձակ ճշմարտություններ ներկայացնել ձեզ, մանավանդ որ փորձը ցույց է տալիս, որ դպրոցական դասագրքերի մեկնաբանությունները փոփոխվում են ըստ տիրող վարչակարգի:

Ավելացնեմ նաեւ, որ մեզ հետաքրքրող հարցի մասին համեմատաբար քիչ է գրված, անհամեմատ շատ են սերնդից սերունդ փոխանցվող բանավոր ավանդությունները, որոնք, ելնելով տվյալ անհատի մոտեցումից, անխուսափելի փոփոխությունների են ենթարկվում:

Վերջապես, ես բնական չեմ համարում այն հանգամանքը, որ ներկա բռնարարքը բացատրվում է յոթանասուն տարի առաջ պատահած դեպքերով: Ֆրանսիան եւ Գերմանիան մեր դարի ընթացքում երկու անգամ պատերազմել են, ընդ որում՝ երկրորդը հատկապես՝ ահավոր էր, բայց այսօր երկու պետություններն էլ շրջել են պատմության այդ էջը: Հայերը եւ թուրքերը նույնպես այդ սկզբունքով պիտի առաջնորդվեն: Վարչակարգերը փոխվել են, Օսմանյան կայսրության բոլոր ղեկավարները մահացել են վաղուց:

Հայերի պատմությունը չափազանց երկար է, հարուստ տարբեր իրադարձություններով ու ողբերգություններով: Հայաստանը մինչեւ շատ կարճ ժամանակով անկախության տիրանալը, անընդհատ բռնակցվել է այս ու այն պետություններին: Վերջապես, 16-րդ դարից սկսած, հայերի մի մասը անցել է Իրանի, մյուսը՝ Թուրքիայի գերիշխանության ներքո: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հայահոծ համայնքներ գոյություն ունեն Թուրքիայում եւ արևելյան բազմաթիվ երկրներում: Նշանակալի է, որ արտասահմանյան երկրներում հատկապես, հայեր հանդիպում են հասարակության ամենատարբեր խավերում, նրանք հետաքրքրությունների չափազանց լայն ընդգրկում ունեն, անդամակցում են գրեթե բոլոր քաղաքական կուսակցություններին: Կան հայեր, որոնք լիովին մերվում են նոր միջավայրին, կան նաեւ այնպիսիները, որոնք շարունակում են իրենց հեռավոր նախնիների հայրենիքը երազել: Ֆրանսիայում շատ հայեր են ապրում հատկապես Փարիզի, Լիոնի, Մարսելի շրջաններում: Նրանց մեծամասնությունը լիովին մերվել է: Դրա վկայությունն է թեկուզ այն, որ բռնարարքներ չեն հղանում: Որոշ հայեր, հատկապես մշակույթի բնագավառում, մեծ հռչակի են տիրացել. դատավարության սկզբում, պարոն նախագահ, դուք ընթերցեցիք երկուսի՝ Շառլ Ազնավուրի եւ Անրի Վերնետի նամակները: Ֆրանսիայում անվանի հայեր կան բազմաթիվ այլ բնագավառներում: Համոզվելու համար՝ բավական է թեկուզ մի հայացք նետել դահլիճին: Հատկանշական է, որ ես հայ եւ թուրք բազմաթիվ գործընկերներ ունեմ, որոնց միջեւ, որքան ինձ հայտնի է, երբեք հակամարտություն չի եղել:

Քանի որ չորս մեղադրյալներն էլ Լիբանանից են, ուզում եմ թոուցիկ անդրադառնալ նաեւ այդ համայնքին, որը ամենամեծերից է: Այո՛, երկիրը ծանր վիճակում է, այո՛, բոլոր բնակիչներն էլ, անկախ ազգությունից, տառապում են, բայց հայերը, համենայն դեպս, ըստ երեւոյթին աննկատ չեն մնում, խորհրդարանի վեց պատգամավորներ, ինչպէս նաեւ արդարադատության նախարարը իրենց հայրենակիցներն են: Ուզում եմ ասել, որ հայերը արտասահմանում վատ չեն զգում, վատ չեն դրսևորվում:

Իսկ Թուրքիայո՞ւմ... Այստեղ արդէն երկու վկաներ հանդես եկել են, ընդ որում՝ մեկը պաշտպանող, մյուսը՝ մեղադրող կողմից: Քաղաքացիական հայցվորների ներկայացրած պարոն Գեւորգյանը շատ լավ դիրք է գրավում, Ստամբուլի հայոց պատրիարքարանի հոգեւոր խորհրդի փոխնախագահն է: Պաշտպանների հրավիրած պարոն Քյուչուքցյուզեւյանը վարժարանի տնօրէն է եղել, բայց դժվարություններ է ունեցել թուրքերի հետ, նրան բանտարկել, տանջել, ի վերջո բաց են թողել: Ուզում եմ անմիջապէս ավելացնել, որ Թուրքիայում միայն հայերը չէ, որ բանտարկվում են: Պարոն Քյուչուքցյուզեւյանը մեկն է այն հայերից, որոնց ազատությունը պահանջել է մարտախումբը: Դա ինձ զարմացնում է, որովհետեւ չեմ կարծում, որ Թուրքիայում միայն երկու հայ կալանավոր կա: Եթէ դա, իրոք, այդպէս է, ուրեմն Թուրքիայի հայ համայնքը չի հալածվում: Նույնը վկայում էր պարոն Գեւորգյանը: Նա ասաց, որ Թուրքիայի հայ համայնքի ընդհանուր թիվը հասնում է ութսուն հազարի, այսինքն նույնքան, որքան ֆրանսիական մի մեծ քաղաքի բնակչությունը: Նա ավելացրեց նաեւ, որ իրենց տրամադրության տակ երեք եկեղեցի, մի քանի դպրոց, երկու լրագիր կան: Ես, ի հարկէ, դժվարանում եմ անդրադառնալ "Մարմարա" եւ "Ժամանակ" օրաթերթերի բովանդակությանը, բայց ակնհայտ է, որ կազմակերպչական, մշակութային առումներով, Թուրքիայի հայությունը բոլոր հնարավորությունները տրված են: Այժմ ուզում եմ որոշակիացնել ազգությունների թվաքանակի փոխհարաբերությունը: Այստեղ հայտարարվեց, որ հայերը զբաղեցրել են Թուրքիայի ամբողջ արեւելքը, ուստի անբնական է, որ այն իրենց չի վերադարձվում: Մինչդեռ իմ ներկայացրած վավերագրերը վկայում են, որ հայերը նույնիսկ երկրի արեւելքում երբեք առանձին չեն եղել, լավագույն դեպքում՝ 33% են կազմել՝ չխոսելով արդէն արեւմտյան նահանգների մասին, որտեղ համեմատաբար փոքր թիվ են կազմել: Այս ամենից պետք է հետեւնցնել, որ հայերը միշտ էլ Թուրքիայում ազգային փոքրամասնություն են եղել:

Վերջապէս, անդրադառնամ երրորդ՝ 1915-ի ողբերգության խնդրին: Քանի որ, ինչպէս արդէն խոստովանեցի, տեղեկություն բացարձակ չունեի, ցանկացա չեզոք աղբյուր գտնել: Ու գտա: Խոսքը ֆրանսիացի սպա Լարշէի՝ 1926 թվականին հրատարակված հուշերի մասին է, որի նախաբանը գրել է Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Միջին Արեւելքի ռազմական հակամարտությունների խոշոր գիտակ, մարշալ Ֆրանշէ դ'Էպրեն: "Թուրքական պատերազմը համաշխարհային պատերազմում" խորագրված գրքում "Թուրքահայերի տեղահանումը" ենթավերնագրով մի ամբողջ գլուխ կա, որի լուսապատճենը նախօրոք ներկայացրել եմ ատյանին: Ահա՛ բովանդակությունը: 1915-ին իրար դեմ պատերազմել են տարածաշրջանի երկու գերպետությունները՝ ցարական Ռուսաստանն ու Օսմանյան կայսրությունը: Վերջինս ազգությունների խճանկար էր, իր հզորության զագաթնակետին՝ հասել է մինչեւ Միջերկրականի ափերը՝ Լիբիա: Պատերազմն սկսվելու ժամանակ Օսմանյան կայսրությունը կորցրել էր եվրոպական տարածքների մեծ մասը, բայց դեռեւս իշխող դիրք էր գրավում Միջին Արեւելքում, հատկապէս՝ ներկա Թուրքիայում:

Ես կարդում եմ այն, ինչ 1926-ին գրել է ֆրանսիացի հրամանատար Լարշէն. "Մարտական գործողությունների շրջանում բնակվող հայ ազգաբնակչությունը (չմոռանանք, որ պատերազմը մղվում էր ցարական Ռուսաստանի եւ Օսմանյան կայսրության միջեւ) բացեիբաց համակրում էր ռուսներին: Էրզրումի քրիստոնյա բնակչության մի մասը դեռեւս 1914-ի դեկտեմբերին անցել էր Անդրկովկաս: Կամավորականները Թուրքիայից գաղտնի հեռանում, գնում, միանում էին ռուսների կազմավորած հայկական ջոկատներին, ֆիդայիները մշտապէս հարձակվում էին առանձին անհատների եւ թուրքական զոււմակների վրա: Պարտադիր զինվորական աշխատանքից ու բանակից փախչելը համընդհանուր բնույթ էր կրում...":

Լարշէն վկայում է նաեւ, որ հայերի դիմադրությունը երբեմն թուրքական հրետանային մարտկոցներով էր հնարավոր լինում ճնշել, որից հետո հետեւյալ եզրահանգումն է կատարում. "Անհրաժեշտ է անպայման վկայակոչել այն իրադարձությունները, որոնք որոշակի ազդեցություն ունեցան հետագա ռազմական գործողությունների վրա: Թուրքական կառավարությունը փորձեց արմատական միջոցների դիմել եւ 1915 թվականի դեկտեմբերի 2-ի հրամանագրով օրենքից դուրս հայտարարեց հայկական կամավորական ջոկատների մարտիկներին, իսկ հայ ազգաբնակչությանը որոշեց պատերազմական գոտիներից տեղափոխել ապահով՝ հատուկ այդ նպատակի համար նախատեսված վայրեր: Արտաքուստ գոնէ թվում էր, որ թուրքական ռազմական իշխանությունները եւ ընդհանրապէս

ժողովուրդը զուսպ վերաբերմունք ունեն տարագրվողների նկատմամբ: Դժբախտաբար, նույնը չի կարելի ասել հեռավոր շրջանների մասին, որտեղ օժանդակ զինվոր-նստիկանների եւ քրդերի սանձազերծած ջարդերը, ինչպես նաեւ հոգնությունը, համաճարակներն ու զրկանքները կես միլիոն մարդկային կյանք արժեցան ":

Ֆրանսիացի զինվորականի ու պատմաբանի, - ինչպես արդեն ասացի՝ չեզոք կողմի, - այս վկայությունը հաստատում է այն փաստաթուղթը, որը վկաներից մեկն արդեն ներկայացրել է ատյանին: Խոսքը Հայկական պատվիրակության նախագահի՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարին զինադադարից քիչ անց՝ 1918 թվականի նոյեմբերի 30-ին հղած նամակի մասին է, ուր մասնավորապես ասվում է. "Հայաստանի պատվիրակության անունից պատիվ ունեմ Ձեզ՝ նորին վստահություն, հղել հետեւյալ հուշագիրը, հիշեցնելով, որ հայերը, պատերազմի հենց սկզբից, փաստորեն, կռվող կողմ են եղել ":

Նկատի՝ ունեցեք, նման հայտարարություն Հայկական պատվիրակության նախագահն է անում, որը Ֆրանսիան, հասկանալի է, չէր կարող չողջունել: Մինչդեռ Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր հակամարտության մյուս կողմում, բնականաբար, տարբեր վերաբերմունք պիտի ունենար: Այլ կերպ ասած, 1915-ի իրադարձությունները պատերազմի արդյունք են, առնչվում են պատերազմին:

Համաձայն եմ, դրանից նրանց վայրագ բնույթը չի փոխվում, բայց բացատրվում է, որը եւ ցանկացա ձեր ուշադրությանը ներկայացնել:

Ինչ վերաբերում է հյուպատոսարանի գրավմանը, ավելացնելու շատ բան չունեմ, ինձ անհամեմատ կարելու է թվում հետեւյալը. պաշտպանությունը մի պահ հայտարարեց, որ մարտախմբի գործունեությունը հիմնականում ուղղված է եղել հասարակական կարծիքը Հայկական հարցի վրա հրավիրելուն: Մինչդեռ հայտնի է, որ չորս մեղադրյալներն էլ քիչ է ասել, թե զինված են եղել՝ նրանց զինամթերքի մի մասը դուք տեսնում եք այստեղ: Ուրեմն, կասկած չի կարող լինել՝ նախօրոք որոշված էր, որ եթե իրենց պահանջը դիմադրության հանդիպի, այդ զենքերը գործի կդրվեն: Ասվածի վկայությունը կա արդեն: Գրոհայինները հյուպատոսարանում թողել են մեկ սպանված եւ երկու վիրավոր, ինչպես նաեւ մոտ քսան կրակված պարկուճ: Բացի դրանից, լուսանկարներից պարզ երեւում է, որ մեղադրյալները բոլոր այն պատանդների քունքին, որոնց առերեսման համար պատուհանին են մոտեցրել, ատրճանակ են պահել: Տասնհինգ ժամ տեսած բանակցությունների ընթացքում շատ հնարավոր էր, որ գրոհայինները պայթեցնեին շենքը: Դրա հնարավորությունները նրանք ունեին՝ արդեն տեղադրել էին կակուղ ռումբերը, պայթուցիկները, միացրել էլեկտրալարերը: Մնում էր կոճակը սեղմել եւ Հայկական հարցի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող զոհերի թիվն անհամեմատ մեծ կլիներ: Շենքը, ինչպես զիտեք՝ հինգ թե վեց հարկանի, բավական մեծ կառույց է, ուրեմն, ծանր հետեւանքները կարելի է պատկերացնել:

Վերջին հարցը, որին ուզում եմ անդրադառնալ, բռնությունն է: Այն, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ գոյություն է ունեցել, դարեր ի վեր մարդկային էությանը հատուկ եղել: Մեր օրերում բռնարարքների աճ է նկատվում, մինչդեռ, թվում էր, թե հակառակը պիտի լիներ, քանի որ Ֆրանսիայի նման ժողովրդավարական երկրում, աշխարհի շատ այլ երկրներում հիանալիորեն կազմակերպված մամուլ, տեսալսողական, տեղեկատվական այլ միջոցներ գոյություն ունեն, որոնց օգնությամբ բոլոր իրադարձություններն իսկույն ենթ աշխարհին հայտնի են դառնում: Ուզում եմ ասել՝ մեր օրերում "Դրեյֆուսի գործ " չի կարող լինել: Չնայած դրան, անընդհատ բռնարարքներ են տեղի ունենում, որոնք ոչ մի լավ բանի չեն հանգեցնում: Հաջողության հասնելու դեպքում անգամ այն ծնում է բռնատիրություն ու բռնաճնշում: Խոսքը վերաբերում է մինչեւ անգամ Ֆրանսիայի 1789 թվականի հեղափոխությանը, որը թեեւ վեհ նպատակների էր ձգտում, ահաբեկչություններով ուղեկցվեց ու ի վերջո ստեղծեց նապոլեոնյան միապետությունը: Այլ կերպ ասած, բռնության հաղթանակը շատ թանկ է նստում, իսկ ձախողումը վրեժխնդրություն է հարուցում: Բացի այս ամենից, ինչի էլ հասնեն կողմերը, զոհեր անպայման լինում են: Այս դեպքի զոհերը ձեզ արդեն հայտնի են՝ համեստ հնարավորություններով ապրող մի թուրք ընտանիք առանց խնամակալի մնաց՝ կլինը մեծագույն դժվարություններով իրենց նպատակին պիտի հասնի երկու զավակներին, որոնցից կրտսերը ծնվել է հոր սպանվելուց երկու օր առաջ եւ նրան երբեք չի տեսնելու: Մյուսը՝ փոխհյուպատոսը, որը միջին աստիճանի պաշտոնյա է եւ չի ղեկավարում Թուրքիայի ներկա քաղաքականությունը, զբաղվում է պարզապես այցելուներ ընդունելով եւ ուղեթղթեր ձեռակերպելով, ընդմիջոտ հաշմանդամ է մնալու: Դժվար չէ պատկերացնել հեռացված փայծաղով տղամարդու վիճակը:

Ավարտելուց առաջ ուզում եմ առանձնահատուկ նշել ձեր վճռի կարեւորությունը: Հասկանալի է, երդվյալների ատյանը, ի տարբերություն այլ դատարանների, փաստերը չի վերլուծում, բավարարվում է դրական կամ բացասական պատասխաններով, հաշվարկի ընդհանուր գումարով: Բոլոր դեպքերում, ո՛չ մի կասկած չի կարող լինել, որ վճիռը հանգամանորեն կներկայացվի ու կմեկնաբանվի ինչպես

Ֆրանսիական, այնպես էլ արտասահմանյան բազմաթիվ լրագրերում: Ուստի, թույլ տվեք ինձ հիշեցնել, որ երկու տեսակի՝ խրախուսող եւ կանխող դատավճիռ գոյություն ունի:

Նման գործում՝ խրախուսող դատավճիռ կայացնել նշանակում է հայտարարել, որ Ֆրանսիայում արտասահմանյան հյուպատոսարանները, ինչո՞ւ չէ, բոլոր արտասահմանյան կազմակերպությունները անպաշտպան են: Չմոռանանք, որ մեր երկրում հարյուրավոր հյուպատոսարաններ ու հազարավոր արտասահմանյան գործակալություններ կան: Մյուս կողմից էլ՝ բավական մեծ թիվ են կազմում այն երկրները, որտեղ բնակվող ազգային կամ քաղաքական փոքրամասնությունները գոհացում չտրվող պահանջներ ունեն:

Խրախուսական դատավճիռ կայացնել՝ նշանակում է նաեւ խիստ տարբեր զանազան փոքրամասնություններին հուշել, որ նրանք կարող են մարտախմբերով գրոհել հյուպատոսարանների, ազգային այլ կազմակերպությունների վրա, պատանդ վերցնել, դիմադրողներին վերացնել: Մենք շատ ուրախ ենք, որ Ֆրանսիայում մահապատիժը վերացել է, սակայն չպատժել նրանց, ովքեր մարդ են սպանում, նշանակում է վերականգնել մահվան վճիռը:

Իմ՝ ձեզ ներկայացրած թղթապանակում մի փաստաթուղթ կգտնեք, որը քիչ առաջ ինձ հանձնեցին: Խոսքը մեր դատավարությանը շատ նման մի դատավարության մասին է, տեղի է ունեցել Լոս Անջելեսում: Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսին սպանած հայ գրոհայինը ամենաձանր պատժի՝ ցմահ բանտարկության է դատապարտվել:

Ես քաղաքացիական հայցվոր եմ, ո՞չ ձեռք, ո՞չ էլ արտասահմանյան դատավճիռները չեմ կարող գնահատել կամ որակավորել, պարզապես փորձում եմ սկզբունքներ ներկայացնել: Չէի ուզենա, որ ատյանը այս գործը հայ-թուրքական դատավարություն համարեր, համարեր մի խնդիր, որը մեզ չի վերաբերում եւ ապագայում էլ չի վերաբերելու: Ճիշտ հակառակը: Ինքներդ էլ համոզվեցիք, որ հյուպատոսարանում եղել են թուրքեր, բայց նաեւ ոչ թուրքեր, հատկապես՝ ֆրանսիացիներ: Էլ չեմ խոսում շենքի մասին, որը բնակեցված է մեր հայրենակիցներով: Պատկերացնո՞ւմ եք, թե ինչ տեղի կունենար, եթե լարվածությունը մինչեւ պայթյունի հասներ: Այս առումով՝ կոմիսար Լեկլերկի համբերությունն ու հնարագիտությունը վեր են ամեն դրվատանքից:

Ուստի, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, եթե չեք ուզում, որ նման դեպքերը կրկնվեն, դուք, ձեր հարազատները, բարեկամները, բոլոր նրանք, ովքեր ապրում աշխատում, պարզապես զբոսնում են արտասահմանյան հյուպատոսարանների, գործակալությունների մերձակայքում, վտանգի ենթարկվեն, պիտի կանխող դատավճիռ կայացնեք:

Խորհրդակցությունների սենյակում, դուք, հասկանալի է, նախ մտածելու եք մեղադրյալների ճակատագրի մասին: Դա բնական է, օրինական: Սակայն, ես ձեզ խնդրում եմ, որ չմոռանաք այս գործի իրական գոհերին եւ ձեր դատավճռով փրկեք նմանատիպ՝ ապագա հնարավոր բոլոր գոհերին: ՆԱԽԱԳԱՆ - Ձայնը տրվում է պաշտպան Վալերի Մենտրիոյին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՄԵՆՏՐԻՈ՝ Պարոն նախագահ, պարոնայք խորհրդականնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, նախ այն զգացողությունն ունեի, որ մարտիկները որոշակի դատ են պաշտպանում, բայց հետո համոզվեցի, որ չորս մեղադրյալները զինվորներ չեն, քանի որ հարձակվել են անմեղ քաղաքացիների վրա: Ես ներկայացնում եմ Ալադին Բալթաօղլուի շահերը, որը հինգշաբթի ներկայացել էր վկայություն տալու: Հյուպատոսարանի գրոհի ժամանակ նա վիրավորվել է, բայց մինչեւ այս դատավարությունը՝ հատուցման մասին չի էլ մտածել, պարզապես ցանկացել է իր ձայնը լսելի դարձնել մյուս գոհերի հետ մեկտեղ, հաղորդել տագնապներն ու տառապանքը:

Ո՞վ է, սակայն, Ալադին Բալթաօղլուն: Թուրքիայի Սիվիլի գյուղաքաղաքում ծնված հողագործ բանվոր, որը 1973-ին Ֆրանսիայի կենտրոնական գրասենյակից բանվորական պայմանագիր է ստացել, եկել է մեր երկիրը, գյուղատնտեսական տարբեր աշխատանքներ կատարել: Այժմ Բալթաօղլուն քիմիական արդյունաբերության բնագավառում է աշխատում: Նա արդեն բնակարան ունի, 1976-ին Թուրքիա է գնացել, ամուսնացել, կնոջը բերել է Ֆրանսիա: Այստեղ են ծնվել նրա զավակները՝ երկու աղջիկներն ու մի տղան, որը չի էլ ենթադրում, որ իր ծննդյան վկայական ստանալը նման փորձությունների է ենթարկել հորը: Չէ՞ որ այդ օրը Բալթաօղլուն պատահաբար, որդու ծնունդն արձանագրելու համար է մտել հյուպատոսարան: Նրանից քիչ հետո, սակայն, ներխուժում են գրոհայինները, Գյուզելյանը կրակում է հսկիչ-պահապան Էոզենի վրա, գնդակներից մեկը վիրավորում է Բալթաօղլուի ոտքը: Դրանից հետո նա կիսում է բոլոր պատանդների ճակատագիրը՝ ամբողջ օրն ու գիշերվա մի մասը անց է կացնում թիվ մեկ միջանցքի անկյունում: Այդ ամենից հետո ի՞նչ է զգացել թուրք արտագնա բանվորը՝ ի հարկե՝ սարսափ: Բիշայի հիվանդանոցում վիրակապվելուց հետո նա միայն մի միտք է ունեցել՝ հասնել տուն՝ կնոջը, երեխաներին: Սակայն հաղթահարել է վախի, ինքնամեկուսացման այդ ապրումներն ու եկել է այստեղ վկայելու, նպաստելու ճշմարտության բացահայտմանը: Եվ հարցը, որ ծնվում է նրա առնչությամբ, հետեւյալն է՝ մի թե քաղաքական,

հասարակական նպատակները արդարացնում են անմեղ մարդկանց նկատմամբ գործադրվող բռնությունը, այսինքն՝ ահաբեկչությունը: Մի՞թե մեղադրյալների ազգային դատը՝ հիմնավորված լինի, թե ոչ՝ արժե նման ծայրահեղ միջոցներով ներկայացնել: Ալադին Բալթասողուն ո՛չ հերոս է, ո՛չ նահատակ, եւ չեմ կարծում, որ որեւէ մեկը, եթե այսպիսի կամ նման գործի առնչվի, կհամաձայնվի, որ չորս մեղադրյալները ինչ-ինչ պայքարի առաջամարտիկներ համարվեն: Եթե նման բան տեղի ունենա, ուրեմն բռնությունն իր ամենադաժան տարբերակներով կօրինականացվի: Բալթասողուն չի հասկանա, թե ինչու է նա արդարադատությունը խառնում պատմությանը: Նա կասկածի չի ենթարկում չորս մեղադրյալների նպատակի վեհությունը, ուզում է նրանց, նրանց նմաններին ձեռքազատված տեսնել այն համոզմունքից, որ իրենց ամեն ինչ կարելի է, որովհետեւ իրենցից բացի ամեն ոք մեղավոր է: Հասկանալի է, հայկական այս բռնարարքը, իր հետապնդած դատի համար որոշակի համակրանք կշահի: Սակայն, մենք պետք է նախագուշացնենք այդ համակրանքի շահարկումից, որովհետեւ անհնար է օրինականացնել մարմնական ու հոգեկան տառապանքները, բռնությունները, որոնք անխուսափելի են նման գործողությունների ընթացքում: Ալադին Բալթասողուն եկել է հենց այդ տառապանքը ներկայացնելու, որովհետեւ բռնարարքն արդարացնել, նշանակում է հաշտվել անմեղների տանջանքների հետ:

Պարոն նախագահ, թույլ տվեք վերջում հրապարակել մի հեռագիր, որն այս նիստի ընթացքում է ստացվել Ստամբուլից: Ահա՛ այն. "Մամուլից տեղեկացանք, որ ձեր ատյանը սկսել է թուրքական հյուպատոսարանի գրոհի համար մեղադրվող չորս ահաբեկիչների դատավարությունը: Հույս ունենք, որ նկատի կունենաք նաեւ մեր երեսուն անմեղ դիվանագետների թափած արյունը, նրանց այրիների արցունքները, զավակների դժբախտությունը": Ստորագրված է՝ "Թուրք կանանց համերաշխության միություն":

(Ունկնդրումն ընդհատվում է 14-ն անց 55 րոպեին: Հայտարարվում է ընդմիջում:)

(Նիստը վերսկսվում է:)

ՆԱԽԱԳԱՀ - Չայնը տրվում է ընդհանուր պաշտպանին:

ՄԻՇՈՆ - Պարոն նախագահ, պարոնայք դատավորնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, այսօր դուք վերջնական վճիռ եք կայացնելու, ավարտին եք հասցնելու մի ստվերային պատերազմ, որը բազմաթիվ անգամներ բռնկվել է տարբեր երկրներում, ինչպես նաեւ, ցավոք, ոչ առանց զոհերի, Փարիզի կենտրոնում: Այս գործը, այն դրդապատճառներով, որոնք այստեղ հրապարակեցին մեղադրյալները, բոլորովին տարբեր է սովորաբար ատյանի դատաքննությանը ներկայացվող գործերից: Սակայն, միաժամանակ, նրա քննությունը լիովին մտնում է ձեր իրավասության շրջանակների մեջ, որովհետեւ գործողության ընթացքում հանցագործություն, այսինքն հարձակում, ընդ որում՝ ծանր հարձակում է կատարվել մարդու իրավունքների վրա: Ահա՛ այս առումով է, որ երդվյալները պետք է հանդես գան ֆրանսիացի ժողովրդի անունից, կատարեն իրենց պարտքը, պաշտպանեն բոլոր նրանց ազատությունը, կյանքի անձեռնմխելիությունը, ովքեր ապրում են այս հողի վրա: Երկու հրամայական, որոնք պիտի լրջորեն արժանանան ձեր ուշադրությանը, որովհետեւ, ինչպես գիտեք, տասնհինգ ժամ շարունակ հիսուն հոգուց ավելի պատանդ վերցնելով, մեղադրյալները տագնապի հարուցման, լարվածության, փոխատելության պատճառ են դարձել:

Դուք քննում եք մի գործ, որը, ինչպես նման գործերը նախկինում, խոշոր տառերով են արձագանք գտնում համաշխարհային մամուլում, բորբոքում են հասարակայնության զգացականությունը, բուռն հետաքրքրություն, կրքեր են հարուցում, այսինքն տեղի է ունենում այն, ինչին ձգտել են հեղինակները: Ես իրավունք ունեմ նման եզրակացության հանգելու, որովհետեւ նախաքննությունը, այստեղ կատարված խոստովանությունները, ամեն, ամեն ինչ վկայում են, որ գրոհը նախաձեռնողների միակ նպատակը ուշադրության, համընդհանուր ուշադրության արժանանալն է եղել: Նրանք մի ակնթարթ անգամ չէին կարող ակնկալել, որ իրենց պահանջատիրությանը հատուցում կտրվի՝ ելնելով թեկուզ այն ահռելի հեռավորությունից, որն իրարից բաժանում է բուն թիրախն ու գործողության վայրը: Ճիշտ է, չորս երիտասարդները պայքարի են ելել "անձնասպանական մարտախումբ" անվամբ, նրանց ինքնագոհողության պատրաստակամությունը կասկած չի հարուցում, սակայն ակնհայտորեն համոզված են եղել, որ այդ ձեռով ոչնչի չեն հասնելու, հնարավոր չէ հասնել: Մա շատ կարեւոր, կանխորոշված ճշմարտություն է, որին հասու են եղել բոլորը: Դրա համար, երբ պահը հասել է, ոչինչ չի խանգարել, որ ֆրանսիական ռստիկանությունը միջամտի, վերականգնի հասարակական կարգը, գրոհայիններից ազատի վեց հարկանի մի շենք, որը միայն թուրքական հյուպատոսարանը չի զբաղեցնում: Այս իրողությունն այնքան կարեւոր է, որ, տիկնայք Եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, պիտի ձեզ

վերջնական եզրահանգումների խթան ծառայի՝ այն առումով, որ անհիմաստ, անհանդուրժելի, դատապարտելի համարեք այնպիսի զինված գործողությունը, որն ի սկզբանե մատնված է անհաջողության: Այնուամենայնիվ, նկատի ունեցեք, չորսն էլ մի ակնթարթ անգամ չեն վարանել նետվել մեծ համարձակություն, հանդգնություն պահանջող գրոհի, ընդ որում՝ այն չափազանց վտանգավոր է եղել թե՛ իրենց եւ թե՛, հատկապես, շրջապատի համար, քանի որ մեծ քանակությամբ պայթուցիկները գտնվել են այնպիսի անձանց ձեռքում, որոնք պատրաստ են եղել ծայրահեղ գոհողության դիմել՝ սպանվել եւ սպանել բոլոր նրանց, ովքեր կխոչընդոտեն իրենց քայլերը: Ինչպե՞ս կարելի է արդարացնել նման գործողության հայեցակարգը, որը բռնությամբ պայմանավորված, մահվան վտանգ պարունակող ուժի գործադրում է: Պատահական չէ, որ մասնակիցներն իրենք իրենց գաղտնի բանակի մարտիկներ են կոչում, որին անդամագրվել են, որպեսզի, իրենց իսկ արտահայտությամբ, զինված պայքար մղեն: Չի կարող, ի հարկե, չգարմացնել այն հանգամանքը, որ այդ բանակը զինված պայքարը մղում է ոչ թե այնտեղ, որտեղ իր ժողովուրդն արմատներ է նետել, ոչ թե այն տարածքներում, որ պահանջում է, որը բռնագավթված է, ուր հայության վերջին մնացորդները ճնշվում ու հալածվում են, այլ այնպիսի երկրներում, որոնք հիմնախնդրի հետ ոչ մի առնչության չունեն, իսկ տարբեր թուրքական հաստատությունները վայելում են պետության պաշտպանությունն ու հովանավորությունը: Նրանք որոշել են բռնարարքի դիմել Ֆրանսիայում, շատ լավ իմանալով, որ նման անկարգությունն ու ողբերգությունը հյուպատոսարանի շրջանակներում չեն մնա, կհորդեն փողոց, ֆրանսիական իշխանությունները ստիպված կլինեն միջամտել: Եվ, իրոք, ֆրանսիական իշխանությունները, որոնք, որքան ինձ հայտնի է, չափազանց բարեհաճ են հայ համայնքի նկատմամբ, կրել են այս գործողության ամբողջ ծանրությունը: Այսինքն, գրոհայինները Ֆրանսիային ստիպել են դառնալ իրենց ուղղակի հակառակորդը, մինչդեռ մեր երկիրը այդ պայքարի հետ, կրկնում եմ, ոչ մի առնչություն չունի: Չպետք է անտեսել նաեւ այն հանգամանքը, որ չորս մարտիկները, հաջողության հասնելու դեպքում, միայն մի նպատակ են ունեցել՝ փոխանակման համար հիմնականում ոչ զինվորականներից կազմված պատանդներ ձեռք բերել: Այլ կերպ ասած, իրենց հույսը դրել են ոչ ռազմական միջոցի վրա, նախընտրել են պատահականությունը՝ տարբերություն չդնելով գոհերի սեռի, տարիքի, ազգության վրա: Զարմանալի չէ, որ սեպտեմբերի 24-ի ճակատագրական օրը, բոլոր նրանք, ովքեր եղել են հյուպատոսարանում, նույն վիճակում են հայտնվել: Բոլորը, բացի երկուս ու կես տարեկան մի երեխայից, որին երեկոյան ժամը 8-ին են ազատ արձակել: Ես ծանոթացել եմ պատանդների ցուցակին, նրանց մեջ շատ են եղել ֆրանսիացիներ, բայց ենթարկվել են նույն բռնությանը, նույն սարսափելի սպասմանը: Չեմ կարող չնշել նաեւ այն, որ թուրքերը նույնիսկ, որոնք անձնական գործերով հյուպատոսարան են այցելել այդ օրը, ըստ էության ոչ մի մեղք չեն ունեցել:

Գրոհայինները բոլոր պատանդների հետ նույն կերպ են վարվել՝ դեմքերը ներքե պտակեցրել են հատակին, ձեռքերը ետ տարել, կապել: Պատանդները լարված ջղերով լսել են փողոցի հետ ընթացող բանակցությունները, վախեցել են, որ իրենցից որեւէ մեկի նյարդերը չեն դիմանա, նա կընդվզի եւ ողբերգությունը կսկսվի:

Ես ուզում եմ ձեզ հիշեցնել տիկին Դավթյանին, որը հյուպատոսարանում է եղել եւ երբ երկուս ու կես տարեկան երեխայի հետ ժամը 8-ին դուրս է եկել, հայտարարել է. "Նրանք շատ լավ էին վարվում մեզ հետ": Այո՛, բայց չէ՛ որ ինքը հայ է, իրեն թույլ են տվել նույնիսկ, որ տուն գանգ տա, իր փոխարեն ուրիշին ուղարկի աղջկան դպրոցից վերցնելու: Եվ չնայած նրան անհամեմատ շուտ՝ երեկոյան ժամը 8-ին են արձակել, ժամանակը, իր իսկ խոստովանությամբ, չափազանց դանդաղ, լարված է անցել:

Պարոն Հուրարին դուք քիչ առաջ լսեցիք, նա պատմեց, թե ինչքան վատ է իրեն զգացել, դեղի կարիք է ունեցել, ձեռքերը կպչուն ժապավենով կապված են եղել:

Պարոն Լապոտը, - նկատեցի՞ք, ես միայն ֆրանսիացիներին եմ հիշատակում, - խոստովանում է, որ ձեռքերը, մանավանդ աջը շատ ամուր է կապված եղել, բայց իր հետ վատ չեն վերաբերվել, միայն մարտախմբի հրամանատարն է մերթ ընդ մերթ ձեռքի գենքով սպառնացել:

Չորս մեղադրյալների վերաբերմունքից գոհ է նաեւ ուսանող Ֆլեորին, ընդունում է, որ նրանք խելամիտ են գործել, թեւ նշում է, որ չի համարձակվել ժամեր շարունակ շարժվել, որովհետեւ գլխից երեսուն սանտիմետր հեռավորության վրա տեղադրված է եղել պայթուցիկի տուփը, մեջքի վրայով անցել է այդ նույն պայթուցիկի լարը, որի ծայրը հայտնի չէ, թե գրոհայիններից ո՞ր մեկի ձեռքում է եղել:

Այս գործողության բոլոր գոհերն էլ անորոշության երկար ժամեր են ապրել, որոնք հիմա, ճիշտ է, հուշ են դարձել, բայց այն ժամանակ հոգեկան տառապանքներ են հարուցել: Վիճակը չի փոխվել, թերեւս մասամբ է փոխվել այն պահերին, երբ ծխախոտ կամ սնունդ են բաժանել: Եթե անգամ բռնությամբ երկար ժամանակ իրար հետ մնալուց հետո համակեցության նման ինչ-որ բան՝ մոդուս վիվենդի ստեղծվել է, ուղեկցվել է լարվածությամբ, նյարդայնությամբ ու անորոշությամբ:

Թող որքան ուզում է պատանդները պնդեն, որ գրոհայինները բարյացակամ վերաբերմունք են ունեցել: Դա շատ հարաբերական է: Ի վերջո, միտք ունե՞ր ավելի դաժան վարվել դժբախտ պատանդների հետ, որոնք իսկույն համակվել են վախով, եւ եթե անգամ սկզբում փախչելու ցանկություն ունեցել են, հրաժարվել են չափազանց արագ: Չմոռանանք, որ մեղադրյալները հյուպատոսարան են ներխուժել սպառնալիքներով եւ այնքան վճռական, արագ են գործել, այնպիսի մեծ քանակությամբ զենք են ներկրել, որ ամեն ոք հավատացել է, որ եթե չենթարկվեն, նրանք կիրազորեն իրենց սպառնալիքը: Այո՛, պարոն Սիսյանը ասում է, որ ինքը պատանդներին հրահանգել է հանգիստ մնալ, բայց պարոն Ֆլեորին պատմում է, որ Գյուլբեյանն անընդհատ սպառնում էր շենքը պայթեցնել: Մի տիկին հիշում է. "Երբ ուտելիք բերեցին, տղամարդկանց ձեռքերն արձակեցին, որ կարողանան սնվել, բայց մորուքավոր գրոհայինը գնում-գալիս, կրկնում էր, որ եթե մեկն ու մեկը ավելորդ շարժում անի, ինքն անմիջապես կկրակի": Մի ուրիշ պատանդ վկայում է, որ թեւէ կանանց ձեռքերը չեն կապել, բայց նրանք միշտ հսկողության տակ են եղել: Սրանք դեռ սուկ արտաքին, տեսանելի սպառնալիքներն են, ավելի որոշակի վտանգներ էլ են գոյություն ունեցել: Ես չեմ ուզում խոսել զենքի ու զինամթերքի մեծ քանակության մասին, հիշեցնեմ միայն պարոն Հուրարի եւ ոստիկանապետ Լեկլերկի ձայնագրված բանակցությունների հետեւյալ հատվածը: Պարոն Հուրարը բառացիորեն ասում է. "Խնդրում եմ, շատ պահանջկոտ մի՛ եղեք, իրավիճակը լարվում է": Հապա խեղճ Էոզենի դիա՞կը, որը մինչեւ երեկոյան ժամը 8-ը մնում է հատակին: Թեւէ հայտնի չէ, թե որքան է տեսել նրա հոգեւարքը, բայց բոլորն էլ շատ լավ տեսել են ինչպես է արյունը տարածվում:

Մի կողմ թողնենք այս ճնշող տեսարանները, պատկերացնենք, թե ի՞նչ տեղի կունենար, եթե ոստիկանները կրակ բացելու հրաման ստանային (կարծում եք այդ վարկածը չի՞ քննարկվել): Այսպես թե այնպես, վտանգը հետզհետե որոշակիանում, տագնապ էր հարուցում, որովհետեւ մոտենում էր 23-ն անց 15 րոպեն՝ գրոհայինների առաջադրած պայմանաժամը, ու չնայած բանակցությունները շարունակվում էին, Գյուլբեյանի ձայնը ավելի խիստ էր հնչում. "Մենք մարտկոցներ, ռուբեր, մետաղալար, ամեն ինչ ունենք, դու ուզում ես, որ նոր գոհե՞ր լինեն: Քո գործն է, ինձ համար մեկ է...": Ի հարկե, արդեն ժամանակ է անցել, հիմա ոմանք թերեւս գտնեն, որ դրանք սուկ սպառնալիքներ են եղել, բայց պատանդները չեն զգացել, ավելին՝ իրենք իրենց ահաբեկության, շանտաժի միջոց են համարել: Ամեն ինչ այդքանով էլ չի ավարտվել՝ գիշերվա ժամը 11 անց 37 րոպեին տարածվել է գրոհայինների վերջնագիրը, որը երկու սպառնալիք է պարունակել: Առաջինը՝ "Եթե մինչեւ ժամը 12-ը մեր բոլոր պահանջները չբավարարեք, պատանդներին կոչնչացնենք", եւ երկրորդը՝ "Եթե հյուպատոսարան ներխուժելու փորձ կատարեք, շենքը կպայթեցնենք՝ բնակիչներով հանդերձ": Պարոն Հուրարը պատմեց արդեն, թե Ջուլֆայանը ինչպիսի եռանդով էր դռների մոտ տեղադրում պայթուցիկները, որոնց լարերի ծայրերն ամուր պահել է ձեռքին: Մնում էր միայն իրար մոտեցնել: Փորձաքննությունը հավաստել է, որ հյուպատոսարան տարված ամբողջ զինամթերքը գործադրման վիճակում է եղել, գրոհայիններն իրենց հետ միայն ութը հարյուր գրամ ուժանակ են ունեցել: Գործողության վերջում, երբ վիրավոր գրոհայիններին հանում են հյուպատոսարանից, ներսում Բասմաջյանն ու Գյուլբեյանն են մնում, վերջինս ձեռքն է առնում պայթուցիկների լարերն ու, ըստ երեւոյթին չկարողանալով առանց Սիսյանի որոշում կայացնել, ավելի խիստ, վճռական է արտահայտվում: Ուրեմն այստեղ, որքան էլ Սիսյանը նախաքննության ժամանակ հայտարարած լինի, որ իրենք, իր իսկ արտահայտությամբ, "խաղաղ գործողություն են ձեռնարկել", նրանց գրոհը, պատանդ վերցնելու ձեւը նման տպավորություն չի ստեղծում: Ահա՛ թե ինչու անհիմն պիտի համարել նաեւ պարոն Գյուլբեյանի այն հայտարարությունը, որ իրենք չկրակելու հրաման են ունեցել, եւ այն բանից հետո միայն, երբ իրենց վրա կրակ են բացել, փորձել են պաշտպանվել: Եթե իրոք զենքի չդիմելու հրահանգ եղել է, ինչո՞ւ էին այդքան շատ զինամթերք տանում հետները, եւ եթե տարել էին, ինչո՞ւ էին ընդամենը երկու հոգու՝ Էոզենի եւ Ինալի վրա քսանհինգ անգամ կրակում: Դատարկ պարկուճները այլ բան են վկայում:

Չնայած պատանդների մեծ թվին, նախաքննության ժամանակ տրված ցուցմունքները այնքան հակասական ու թերի են, որ գործողության մանրամասները նույնությամբ վերարտադրելը դժվար է: Համենայնդեպս, որոշակի կարելի է ասել, որ հյուպատոսարանի մուտքի մոտ, մորուքավորը Գյուլբեյանը հրել է պաշտպան Գալիին, Ջուլֆայանի հետ առաջինը ներխուժել է սպասարան, պայթել են առաջին կրակոցները, որոնց նորերն են հետեւել: Ուրեմն, գրոհայիններն են նախահարձակ եղել, կրակ բացել են նախքան տագնապի ազդանշանի հնչելն ու Բլոնդելի, մյուս ոստիկանների հայտնվելը: Փոխհրաձգությունը, այսինքն՝ մեղադրյալների հայտարարած ինքնապաշտպանությունը, դրանից հետո է տեղի ունեցել:

Այսպիսով, վկաների բացարձակ մեծամասնության ցուցմունքները հաստատում են, որ առաջինը կրակ են բացել գրոհայիններն ու իսկույն եւեթ հրամայել. "Ո՛չ ոք տեղից չշարժվի": Այս ամենը այնքան արագ

է տեղի ունեցել, որ մինչեւ 1983 թվականի մարտը ակնատեսները շփոթել են մեղադրյալներին, եւ այնպէս ահաբեկված են եղել, որ հրաժարվել են ցուցմունքներ տալուց: Քանի-քանի հոգի քննիչին ուղղակի ասել են. "Եթէ իմանայինք, որ վկայություն տալու համար եք մեզ կանչում, չէինք գա ":

Զարմանալիորեն, նույն խոստովանությունը տուժողը՝ պարոն Բալթասողլուն է անում. "Ես չեմ ուզում վկայություն տալ ո՛չ մարտախմբի, ոչ էլ հյուպատոսարանի անձնակազմի դէմ": Ուշագրավ է նաեւ, որ գրոհայիններին շատ լավ ծանոթ է հյուպատոսարանի ներքին տարածքը, նրանք այնպիսի մանրամասնություններ գիտեն, որ նույնիսկ այստեղ ներկայացված գծագրում պատկերված չեն: Հյուպատոսարան ոտք դնելուն պէս նրանք ուղիղ դեպի վարչական սրահն են գնացել, որովհետեւ իմացել են, որ ամենից շատ ծառայող սովորաբար այնտեղ է լինում:

Ահա՛ թէ ինչու անհամոզեցուցիչ է թվում այստեղ հնչած այն վարկածը, որ Գյուզելյանը կամքից անկախ, առանց ուզելու է մարդ սպանել: Իմ կարծիքով՝ նա, անառարկելիորեն, կանխամտածված սպանություն է գործել, մանավանդ հենց ինքն է խոստովանել, որ ատրճանակը սեղմել է գոհի քունքին, ձգանք քաշել: Մեղադրյալի հանցանքը ամենեւին չի մեղմում այն իրողությունը, որ, ինչպէս ինքն է նկարագրում, "...Մենք քաշքշում էինք իրար... Նա նույնպէս ձեռքին զենք ուներ...":

Կարծում եմ՝ ներկայացված փաստերը բավական են համոզվելու համար, որ ինքնապաշտպանության մասին խոսք չի կարող լինել. Գյուզելյանը, հենց որ առաջին առիթը ներկայացել է, կրակ է բացել, չնայած իր կյանքին անմիջական վտանգ չեն սպառնացել, հսկիչ-պահապանը զինված չի եղել: Հարգելի տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ՝, այդ սպանությունը հյուպատոսարանի գրոհի ամենածանր հանցանքն է, որը, կարծում եմ, ձեզ անտարբեր չի թողնի:

Ինքնապաշտպանության վարկածը ներկայացրել է նաեւ Զուլֆայանը, ընդ որում՝ անհամեմատ մեծ հույսով, քանի որ, ճիշտ է, նա մեղադրվում է սպանելու փորձ կատարելու մեջ, բայց հայտնի է, որ առաջինը կրակել է հյուպատոսը: Վերջինս, նախասենյակում հրացանաձգության ձայներ լսելով, չէր կարող չվախենալ: Եվ իրոք, վախեցել, շտապել է պահարանից վերցնել զենքը, բայց անմիջապէս չի գործադրել, որովհետեւ դռները կողպված, աթոռներով պատնէշված են եղել: Հյուպատոսարանի ձախ մասում գտնվող պաշտոնյաները, պատուհանով են կարողացել Գուրսել փողոցն իջնել, փախչել: Պահն, իրոք, ճակատագրական է եղել: Հյուպատոսը մի ակնթարթում չէր կարող չհիշել նախորդ նման դեպքերը, բազմաթիվ թուրք դիվանագետների՝ հայ գրոհայինների թիրախ դառնալը, նրան թվացել է, թէ նույն ճակատագիրն իրեն է սպասում, այնպէս որ, եթէ մինչեւ անգամ առաջինն է կրակել, ինքնապաշտպանության բնագոյով է առաջնորդվել: Կարծում եմ, հյուպատոսի հոգեվիճակը դժվար չէ պատկերացնել, մանավանդ որ, ինչպէս պարոն Զուլֆայանն էլ վկայեց, նրա առանձնասենյակը լավ լուսավորված էր: Պատկերացրե՛ք, թուրք դիվանագետը մենակ է, ամեն կողմից կրակոցների, փախչողների ոտնաձայներ են լսվում, ինչ-որ մեկը մոտենում, քաշում է դռան բռնակը, եւ ինքը կրակում է, այո՛, թերեւս կրակում է առաջինը: Անշուշտ, հյուպատոսը ներս խուժող գրոհայինի, տվյալ դեպքում՝ Զուլֆայանի վրա ի վիճակի չէր երկար նշան բռնել, նա կրակում է մեկ թէ երկու անգամ եւ իր բախտից, նաեւ, ի հարկէ, Զուլֆայանի բախտից, գնդակը դիպչում է գրոհայինի մարտական զենքին: Պարկուճի հետքը մինչեւ հիմա պահպանվել է, փորձաքննությունը փաստը հաստատել է: Նույնը կարելի է շողանկարման արդյունքների մասին ասել, որոնք վկայում են, որ Զուլֆայանի մարմինը խոցել են արձճի մանր բեկորներ, վիրավորվել է նաեւ աջ ձեռքի բթամատը, հենց այն մասը, որով բռնել է իր զենքը: Ուրեմն, նկատի ունեցե՛ք, հյուպատոսարանի այդ մասում գտնվել են թուրք դիվանագետի կրակած Երկու պարկուճները՝ Կալաշնիկովի տասնհինգ պարկուճի դիմաց: Ուրեմն, ո՛չ մի կասկած չի կարող լինել, որ Զուլֆայանը կրակահերթ է բաց թողել, չիմանալով հանդերձ, թէ ով կա սենյակի ներսում: Մասնագետները բացատրեցին ինձ, որ գրոհայինը կարող էր շնիկը սեղմել եւ ամբողջ պահունակը կրակել: Ահա՛ այդ գնդակներից մեկն է դիպել հյուպատոսի ձախ անրակին, նա կքել է, բայց կրակահերթը շարունակվել է: Դա են հաստատում այդ նույն սենյակի միջանցիկ պատի, գորգի վրայի հետքերը: Նշանակում է՝ գրոհայինը փոխհրաձգությունը երկարաձգելու ցանկություն է ունեցել: Նույն ցանկությունը, ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ մղումը, ի հայտ է բերել երրորդ գրոհայինը՝ պարոն Սիսլյանը, որը մեղադրվում է զենքը հանելու, ոստիկան Բլոնդելի վրա կրակելու մեջ: Մա, ընդունենք, գրոհի հակասական դրվագներից է, այն իմաստով, որ, ըստ Սիսլյանի, ինքը վիրավորվելուց հետո է զենքի դիմել, եւ եթէ իմանար, որ դիմացինը ֆրանսիացի ոստիկան է, չէր կրակի: "Նա քաղաքացիական հագուստներով էր, - բառացի ասել է Սիսլյանը, - թեւկապն էլ չէր կապել, այլապէս ինչո՞ւ պիտի կրակելի, ի՞նչ գործ ունէի ֆրանսիացիների հետ": Ինձ չի թվում, ի հարկէ, որ գաղտնի ոստիկանները նույնիսկ, նման վտանգավոր գործողության մասնակցելիս, տարբերանշանները, թեկուզ անձնական անվտանգության առումով, ի ցույց չեն դնում, բայց շարունակենք:

Երրորդ մեղադրյալը քննիչներին տարբեր ժամանակ տարբեր՝ հաճախ հակասական ցուցմունքներ է տվել, իրեն ներկայացված գծագրերի վրա նույնիսկ ճշգրիտ չի կարողացել նշել եւ, ի վերջո, 1983

թվականի մարտին, Բլոնդելի հետ վերջին առերեսման ժամանակ պնդել է. "Ես զգացի, որ վիրավորված եմ, եւ ինչպէս հենց նոր ցույց տվեցի գծագրի վրա, մի կերպ թաքնվեցի այն դռան հետեւում, որը թիվ մեկ միջանցքը բաժանում է վարչական նիստերի սրահից: Հենց այդ պահին էլ, նկատելով, թէ ինչպէս մի տղամարդ անձնագրային բաժանմունքում ծնկի է իջել, նշանառության դիրք գրավել, երեք անգամ կրակեցի ": Միսլյանը պնդում է նաեւ, որ ինքը նշան չի բռնել, օդ է կրակել, եւ դա կարծես թէ այդպէս է, քանի որ գնդակներից մեկը, ըստ հետքերի, դիպել է առաստաղին, երկրորդը 1 մետր 38 սանտիմետր բարձրության վրա՝ պահարանին, երրորդը՝ մոտավորապէս 1 մետր 80 սանտիմետր բարձրություն ունեցող պատուհանի ապակիներին, որոնք փշրվել են: Մակայն հետաքրքիր դա չէ, պարոնայք երդվյալն է՝ ր, այլ այն, որ երեք գնդակները արձակվել են, ճիշտ է, միեւնայն Բրաունինգ ատրճանակից, բայց բոլորովին տարբեր կողմերից: Այս հանգամանքը մեզ հիմք է տալիս կասկածելու նրա վկայությունների վրա, միակ փաստը, որ վիճահարույց չէ, այն է, որ վիրավորվել է անրակից, ճիշտ այնպէս, ինչպէս պարոն Բնալը, երբ կթել ու նշան է բռնել: Ուստի, միանշանակ պետք է հետեւցնել, որ կրակելու է նախապատրաստվել նաեւ Միսլյանը, այլ կերպ ասած, պարոն Բլոնդելն իրավացի է, երբ պնդում է, որ գրոհային իր վրա նշան է բռնած եղել, ուղղակի առաջինն ինքն է հասցրել կրակել: Այլ կերպ դժվար էլ է վարվել այն անձնավորության նկատմամբ, որը, հասկանալի է, եթէ ներխուժել է հյուպատոսարան, ուրեմն պատրաստ է եղել նաեւ ծայրահեղ քայլերի դիմելու:

Ծայրահեղ քայլերի դիմելու պատրաստ է եղել նաեւ վերջին մեղադրյալը՝ պարոն Բասմաջյանը, որը ջանում է աննկատ մնալ այս դատավարության ընթացքում: Ճիշտ է, դատական գործում նա համեմատաբար փոքր տեղ է զբաղեցնում՝ այն իմաստով, որ արյուն չի հեղել, բայց դա չի նշանակում, որ գրոհի ընթացքում էական դեր չի խաղացել: Պատանդներից շատերը վկայում են, որ ամենից շատ նրանից են վախեցել, որովհետեւ հյուպատոսարան մտնելուն պէս քաշել է նոնակը, բազմաթիվ գնէքեր է կրել ու ինքն է մի ուսանողի անգլերեն խոստովանել, որ կրակել է առաստաղին: Ո՛վ գիտէ, թերեւս ոչ միայն առաստաղին: Ի վերջո Միսլյանի վիրավորվելուց հետո Բասմաջյանն է Կալաշնիկովը ձեռքին թիվ մեկ միջանցքով հետ-առաջ գնացել, հսկել մուտքն ու պատանդներին: Այլ կերպ ասած՝ նրա մասնակցությունը արհամարհելի չի կարելի համարել, մանավանդ այնպիսի մարտական գործողության ընթացքում, ուր ամեն ոք իր պարտականություններն ու առաջադրանքներն է ունեցել: Կուզեի վերջում հիշեցնել, որ գրոհայինները այն բոլոր գնէքերը, որոնք կարող էին գործածել, գործածել են, եւ եթէ նկատի ունենանք Կալաշնիկովի կրակահերթը, պարկուճների հետքերը հյուպատոսարանի առաստաղին, պատերին ու դռներին, պիտի վերջնականապէս ընդունենք, որ խաղաղ գործողության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ավելին, պատկերացնելով հյուպատոսարանում ստեղծված վիճակը, հաստատ կարելի է պնդել, որ չորսն էլ անհամեմատ ավելի դաժան են ձգտել իրենց ցույց տալ, քան ըստ երեւոյթին եղել են իրականում:

Այս ամենը, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալն է՝ ր, ձեզ, կարծում եմ, անխուսափելիորեն կհամոզի, որ թուրքական հյուպատոսարանում բռնություն է գործադրվել: Ես սա ասում եմ նկատի ունենալով հանդերձ նրանց պաշտպանության հիմնական կովանը՝ գործողության քաղաքական բնույթը, ինչպէս կոչում են իրենք, իրենց ժողովրդի արյունոտ անցյալը, որը ոգեկոչեցին ուրբաթ օրվա ձեր վկաները: Ի հարկէ, ո՛չ ոք իրավասու չէ մոռանալ կամ խեղաթյուրել այն, ինչ արձանագրում է պատմությունը, սակայն որեւէ նպատակի նվիրյալ, ինչքան էլ այն վսեմ լինի, իրավունք չունի չհարգել ուրիշների եթէ ոչ համոզմունքները, ապա գոնէ՝ կյանքը: Ակնհայտ է, ինչպէս նշեցին ինձից առաջ, որ չի՛ կարելի անձնապէս, ֆիզիկապէս մեղադրել այն մարդկանց, որոնք բոլորովին այլ սերնդի ներկայացուցիչներ են, խնդրո առարկա դեպքերի ժամանակ ծնված էլ չեն եղել: Ուղղակի եմ խոստովանում՝ ինձ անտրամաբանական է թվում, որ 1915 թվականի իրադարձության մեղավորներին ուղղված գնդակները դիպչում են քսանհինգ, երեսուն տարի հետո ծնվածներին, որոնք իրենց երկրում այժմ կատարվող նման հանցանքների համար նույնիսկ մեղավոր չեն: Այդպիսի մարդկանց քավության նոխսագ դարձնելը ոչ միայն անընդունելի, այլեւ դատապարտելի է:

Արդարադատությունը առավել էւս չի կարող համակերպվել այն հետեւության հետ, որով այստեղ հանդէս եկավ վկաներից մեկը՝ հայտարարելով, թէ բռնությունը վերջապէս տվել է իր պտուղները: Հյուպատոսարանի բռնագավթման "քաղաքական" պիտակը չորս մեղադրյալներին չի կարող ազատել պատժից ու պատասխանատվությունից, թերեւս նրանց ընձեռի այն փոքր առավելությունը, որին հացադուլ հայտարարելով հասել են նրանք՝ ձեռք բերելով առանձին բանտայիցի, օրական չորս ժամ տեսնվելու իրավունք, բանտի գրուցարանում ցանկացած այցելուի, այդ թվում նաեւ փաստաբանի հետ ազատ հանդիպելու հնարավորություն:

Այս ամենը նկատի ունենալով, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալն է՝ ր, եւ առաջինն եմ ուզում հայտարարել, որ դատապարտության պատժաչափը որոշելիս որպէս հիմք պիտի ընդունել հինգ

տարվա բանտարգելությունը: Սա այն նվազագույնն է, որ տրվում է բացեիքաց պատանդ վերցնելու, բռնության, ժամեր շարունակ բազմաթիվ անմեղ մարդկանց մեկուսացնելու, մահվան սպառնալիքի համար՝ հանցանքներ, որոնք վերջնականապես ապացուցված են, որոնց պատասխանատվությունը իրենք՝ մեղադրյալներն էլ են ընդունել:

Հինգ տարվա բանտարգելություն էս պահանջում եմ Արամ Բասմաջյանի համար, Միսյանը եւ Ջուլֆայանը հանցանքը ծանրացնող քայլեր շատ են կատարել՝ նրանց պատիժը կարող էք հասցնել յոթը տարվա: Ինչ վերաբերում է Գյուզելյանին, նրա նկատմամբ պետք է բոլորովին այլ մոտեցում ցուցաբերել: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ամենայն սառնասրտությամբ կրակ է բացել անգեն մարդու վրա, անհրաժեշտ է ավելի ծանր պատիժ սահմանել՝ տասը տարվա կալանքի դատապարտել:

Դո՛ւք, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հասկանալի է, որ խորհրդածելու հնարավորություն դեռ կունենաք, բայց չպետք է մոռանաք, որ ավելի թեթեւ պատիժ սահմանելը նշանակում է նման բռնությունների խթան հանդիսանալ: Որքան էլ որ մենք փորձենք ըմբռնումով մոտենալ հայերի ազգային ողբերգությանը, նրանց համակած վշտին, չենք կարող ընդունել, որ իրենց մասին խոսել տալու, իրենց գոյությունը հաստատելու համար բռնությունից բացի այլ միջոցներ չկան, բռնություն, որն անհանդուրժելի է մեր երկրում:

Ձեր խոսքը վերջինն է լինելու, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ձեր խոսքին սպասելու են բոլորը: Կկարողանա՞ք դատավճռով հասկանալի դառնալ, հասկացնել, որ ձեր պարտականությունը վրեժխնդրությունն ու ատելությունը մերժելն է: Ահա՛ միակ նպատակը, որին դուք պիտի ձգտեք:

(Ունկնդրումն ընդհատվում 16-ն անց 55-ին:)

(Ունկնդրումը վերսկսվում է:)

ՆԱԽԱԳԱՆ - Պաշտպան Ասլանյա՛ն, նախքան խոսքը ձեզ տալը, ուզում եմ հրապարակել երկու նոր հեռագիր: Առաջինի բովանդակությունը հետեւյալն է. "Մենք՝ արտասահմանի կանանց հետ համերաշխության ընկերակցության անդամներս, բռնարարքի զոհերի այրիների ու որբերի հետ մեծ հուզումով ենք հետեւում չորս հայ ահաբեկիչների փարիզյան դատավարությանը: Չնայած այդ բառը ձեզ դուր չի գալիս, բայց այլ կերպ հնարավոր չէ կոչել նրանց, ովքեր գրոհո՞վ գրավում են հյուպատոսարանը, անմեղ այցելուների պատանդ վերցնում, սառնասրտությամբ անգեն մարդու սպանում:

Հուսով ենք, որ դատարանի որոշումը ոչ թե կխրախուսի, այլ կդիմագրավի ահաբեկչությունը, որի զոհերն են դառնում թե՛ թուրքերը եւ թե՛ ֆրանսիացիները: Նրանք, ովքեր պաշտպանում են ոճրագործներին, թող չմոռանան, որ իրենց խճճի վրա է ծանրանում կատարված, կատարվելիք հանցագործությունների պատասխանատվությունը:

Ձեմալ Էոզենի այրին եւ երկու որբերը ձեզնից միմիայն արդարություն են ակնկալում: Խնդրում ենք դատավարության ընթացքում հրապարակել այս հեռագիրը եւ կցել գործին ":

Ստացված հաջորդ հեռագիրն Անկարայից է.

"Խնդրում եմ դատավարության ժամանակ կարդալ այս հայտարարությունը.

"1. Ինչպիսին էլ լինի ոճիրը, ինչ նպատակով եւ ում դեմ էլ կատարված լինի, արդարության, անաչառության եւ անկողմնակալության պայմաններում ընթացող դատավարությունը օգտակար կդառնա ոչ միայն այն երկրի, ուր տեղի է ունենում, այլեւ ամբողջ աշխարհի արդարադատությանը:

2. Դատավարությունից առաջ, դատավարության ընթացքում շատ շատերի դիրքորոշումները հակասում են վերոհիշյալ մարդասիրական սկզբունքներին, վիրավորում ամեն մի քաղաքակիրթ անձնավորության մարդարասիրական զգացումները:

3. Ֆրանսիական օրենսդրությունը արգելում է ընթացող դատավարության վրա ներգործելու ամեն փորձ, գրավոր կամ բանավոր միջամտություն:

4. Մինչդեռ Ֆրանսիական Հանրապետության նախագահ պարոն Ֆրանսուա Միտերանը դատավարությունից առաջ ելույթ ունենալով Վիեննում, կատարված ոճրագործությանը քաղաքական բնույթ տվեց եւ խախտեց օրենսդրության պայմանները:

5. Ֆրանսիական մամուլի օրգանների, հեռատեսիլի եւ ձայնասփյուռի մեծ մասը, նախագահ Միտերանի պես, քաղաքական երանգ են հաղորդում այն քրեական հանցագործություններին, որոնք հայկական որոշ մարտախմբեր գործադրում են թուրք քաղաքացիների նկատմամբ:

6. Նման մոտեցման նպատակը միտումնավոր կերպով ատյանի, դատավորի, երդվյալների, վկաների, փորձագետների, ինչպես նաև ֆրանսիական հասարակական կարծիքի վրա ներազդելն է:

7. Դատարանում նույնպես փորձ է արվում քաղաքական բովանդակություն հաղորդել քրեական հանցագործությանը: Թվում է, ատյանն անգամ ոչ թե ձգտում է կատարված ոճիրը դատել, այլ Օսմանյան կայսրությանը վերագրվող իրադարձությունները:

Հաճեցե՛ք ընդունել, պարոն նախագահ, իմ անկեղծ զգացմունքների հավաստիքը ":

Հեռագիրը մեզ է հղված Անկարայի համալսարանից: Ես հեղինակի խղճին եմ թողնում արտահայտած մտքերի պատասխանատվությունը:

Ձայնը տրվում է պաշտպան Էմիլ Աալանյանին:

ՊԱՇՏՊԱՆ ԱՍԼԱՆՅԱՆ - Պարոն նախագահ, պարոնայք խորհրդականնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, շա՛տ կգարմացնեմ ձեզ, եթե ասեմ, որ քաղաքացիական հայցի իմ գործընկերների եւ պարոն ընդհանուր պաշտպանի ճառերն ինձ վշտացրին:

Այժմ, երբ դատավարությունն ավարտվում է, երբ ձեր գիտակցությունն ու խիղճը վճիռ պիտի կայացնեն այն ամենի նկատմամբ, որի ոլորտն էիք ներգրավվել մի ամբողջ շաբաթ, որը ես չափազանց ծանր եմ համարում, տխրությամբ է, որ իմ հերթին հանդես եմ գալիս ձեր առջև: Միաժամանակ, ինչ խոսք, փաստաբանի իմ պատասխանատվությունը ինձ ստիպում է հաղթահարել ներքին խռովքս:

Այն պահին, երբ հայերի ներկայությունը դժվարությամբ են հանդուրժում Թուրքիայում, որտեղ հիսուն հազարից ավելի մարդ ապրում է վախով, զրկանքներով, այստեղ ձեզ ուզում են հավատացնել, որ նրանց վիճակը լավագույնն է աշխարհում: Քաղաքացիական հայցվորները նման պնդման համար հիմք են ընդունում պարոն Գեորգյանի ելույթը, որը հանդես գալով որպես Ստամբուլի հայ համայնքի ներկայացուցիչ, առանց քաշվելու, կարելու առաքելություն կատարողի ակնհայտ գոհունակությամբ Ֆրանսիա է հասել՝ վկայելու համար, թե Թուրքիայում հայերն իբր լիիրավ քաղաքացիներ են, ապրում են հանգիստ, ապահով, ոչ մի ճնշման չեն ենթարկվում, մի խոսքով՝ իրենց տանն են զգում: Իր ասածները հաստատելու համար, քաղաքացիական հայցի այս վկան մասնավորապես շեշտեց. "Մենք երկու օրաթերթ ունենք, մշակութային կյանքը շարունակում ենք...": Պարոն փաստաբանապետը, հենվելով այդ հայտարարության վրա, նույնիսկ այդ լրագրերից մեկը՝ "Ժամանակը" հիշատակեց: Թող այդպես լինի: Իմ ձեռքին է 1980 թվականին "Ժամանակ" օրաթերթի հրատարակած մի գրքուկը, որի քարոզչական բնույթն ակնհայտ է: Այն պարունակում է թուրքական կառավարության մոտ տասը սպասարկուների անզլերեն, ֆրանսերեն եւ թուրքերեն հայտարարությունները, որոնց թվում եւ, հասկանալի է, պարոն Գեորգյանինը: Թույլ տվեք միայն մի հատված ընթերցել.

"Թող անհիծվե՛ն այն ձեռքերը, որոնք դավադրորեն կրակում են: Անհիծվե՛ն այն ձեռքերը, որոնք նենգամտաբար կրակում են արտասահմանի թուրք ներկայացուցիչների վրա: Անհիծվե՛ն նրանք, ովքեր վշտացնում են Թուրքիայի հայերին՝ քաղաքացիական բոլոր իրավունքները վայելող մի ամբողջ համայնքի: Անհիծվե՛ն խռովության այն օջախները, որոնք չեն ընդունում Աթաթյուրքի սերնդի մարդասիրությունն ու քաղաքացիական սկզբունքները: Անհիծվե՛ն նրանք, ովքեր համբերությունից հանում են թուրքերին, գրգռում թուրքական հասարակական կարծիքը ":

Ահա՛ "Ժամանակի" մի ուրիշ փայլատակում, մի իսկական գոհար, որի հեղինակը Ստամբուլի ոսկերիչների ընկերակցության նախագահ ում Տիրան Մենն է, նույնպես Թուրքիայի հայ, ուզում էի ասել՝ թուրքացած հայ, որն այդ քայլին, հասկանալի է, դիմել է անհրաժեշտությունից դրդված՝ հանուն թուրքերի դատի վերհիշել է իր հայ լինելն ու տարակուսանքը հայտնել ցեղասպանությունը վկայակոչող հայերի հանդեպ: Ահա՛ թե ինչպիսի ձեռակերպումներով է արտահայտվում նա.

"Կատարյալ հիմարություն է այն, որ Թուրքիայից դուրս ապրող՝ հույների կողմից հրահրվող հայերը պատմության բորբոսնած էջերը շրջելով, հիշատակության քայլեր են ձեռնարկում: Եթե Թուրքիայում գտնվի գեթ մի հայ, որ ցանկանա նման կազմակերպություն ստեղծել, առաջինը ինքս նրան իմ սեփական ձեռքերով կխեղդեմ: Մենք այստեղ չափազանց երջանիկ ու ազատ ենք ":

Երբ որեւէ ազգ նահատակվում է, հալածվում, միշտ էլ իրականությունը խեղաթյուրող, աղավաղող Գեորգյաններ է ծնում, բայց ծնում է նաև Վազգեններ, Գեորգներ, Արամներ եւ Հակոբներ, որոնք ընդվզում, պայքարի են ելնում: Քառասուն տարի հետ դառնանք, հիշենք գերմանական բռնազավթման ենթարկված Ֆրանսիան ու ֆրանսիացիներին:

Այս անդրադարձից հետո ես իմ զարմանքն ու որոշակի դառնությունը պիտի արտահայտեմ այն բանի համար, որ փաստաբանապետ Բողեյուն մինչևեւ վերջերս, այսինքն քաղաքացիական հայցի շահերի պաշտպանությունն ստանձնելը, գաղափար չի ունեցել Հայաստանի փառավոր անցյալի, ողբերգական ճակատագրի եւ Հայկական հարցի մասին, որն արդեն քանի տասնյակ տարի ընկած է մարդկության խղճին: Հարկ կա՞, որ անդրադառնամ հինգերորդ դարում Ոսկեդարին հասած հայկական գրականությանը, ցեղասպանության ողբերգությանը եւ գերիզոր տերությունների անտարբերությանը,

որը բելգիացի մի հասարակագետի ստիպեց խոստովանել. "Այսուհետև ո՛չ մի արեւմտյան քաղաքական գործիչ առանց ամաչելու չի համարձակվի նայել որեւէ հայի դեմքի ":

Այո՛ , ցավում եմ, որ փաստաբանապետ Բոդեյտի նման մտավորականը անտեղյակ է այս ամենին, կրկնակի ցավալի է, սակայն, որ այդ բացը լրացնելու համար նա միայն մեկ, ընդ որում՝ ոչ թե պատմաբանի, այլ՝ զինվորական կցորդի գիրք է ընթերցել: Մինչդեռ ֆրանսիական գրականությունը՝ հարուստ է բազում ուշագրավ, անկողմնակալ ուսումնասիրություններով: Վկայակոչեմ միայն մեկը՝ Ռոնե Պիտոնի՝ դեռեւս 1916 թվականին լույս տեսած "Հայերի բնաջնջումը" գիրքը, որը շատ խորհրդանշական՝ "Գերմանական մեթոդ, թուրքական իրագործում" ենթավերնագիրն ունի: Եվ քանի որ դատապարտյալներն իրենց գործողությունը "Վան" են կոչել՝ ի հիշատակ 1915-ին Վան քաղաքի մեծամասնությունը կազմող հայերի հերոսական դիմադրության, թույլ տվեք միայն մի պարբերություն ընթերցել Պիտոնի գրքի՝ այդ հերոսամարտին վերաբերող գլխից. "Հայաստանով մեկ սկսվեցին ջարդերը: Որոշ բնակավայրերում տարերային պաշտպանություն առաջացավ: Վանում, հայերը, իմանալով մոտեցող թուրքական զորամիավորումների մասին, որոնք ճանապարհին այրում էին գյուղերն ու կոտորում բնակիչներին, զինվեցին եւ մինչեւ ռուսները հասնելը հերոսաբար հետ մղեցին թուրքական հարձակումները: Մի քանի օր մնալուց հետո ռուսները նահանջեցին Եւ ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը նրանց հետ տեղահանվեց: Մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հոգի ծվարեցին էջմիածնի վանքի շուրջը, որտեղ Կովկասի հայերն ու ռուսները նրանց օգնության հասան ":

Միանշանակ կարելի է ասել, որ Վանի ապստամբությունը հաջողությամբ է պսակվել: "Վան" գործողությունը նույնպես, քանի որ, ըստ պարոն ընդհանուր պաշտպանի արտահայտության՝ "ամբողջ աշխարհում հետաքրքրություն է առաջացրել, կրքեր հարուցել ":

Հիրավի, ինչպե՛ս չընդունել, որ Հայկական հարցը հրատապ է դարձել ի վերջո ոչ թե ճշմարտությունը բացահայտելու, արդարությունը վերականգնելու տասնյակ տարիների անտարբերությունից հետո մի ամբողջ ժողովրդի օգնություն հայցող ճիշդ լսելու պատճառով, այլ չորս երիտասարդ հայերի շնորհիվ, որոնք անձնապանական խումբ կազմեցին եւ 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ի իրենց գործողությամբ վերարծարեցին Հայկական հարցը, արդիականության լույսերը բեւեռեցին վրան:

Ինչո՞ւ, ուրեմն, պարոն ընդհանուր պաշտպան, ընդունելով հանդերձ, իրավացիորեն անշուշտ, որ գործողությունը "ամբողջ աշխարհում հետաքրքրություն է առաջացրել, կրքեր հարուցել", հարկ համարեցիք ավելացնել, որ մեղադրյալների ձեռնարկը հաջողությամբ չի պսակվել: Ձեր ձեռնակերպումներամ հակասություն չկա՝ Նման մի շարք այլ արտահայտություններ չէին կարող չխոսվել ինձ: Այնտեղ, որտեղ պետք էր խոսել ընդվզման, արդարության հուսահատ ձգտման մասին՝ խոսեցիք ատելության եւ վրեժխնդրության մասին: Միաժամանակ, դուք տղաների գործողությանը վերագրում եք "խիստ մարդկային դրդապատճառներ": Որո՞նք են այդ "դրդապատճառները", եթե ոչ ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովուրդը, որի անտեսանելի ստվերը դատավարության ամբողջ ընթացքում ծանրացած էր այս սրահի վրա: Ցավոք, դուք "ցեղասպանություն" բառը չակերտներով գործածելու հնարամտությունն ունեցաք: Չէ՞ք կարծում, որ հենց այդ նույն "ցեղասպանություն" բառը տասնյակ տարիներ չակերտներով գործածելու պատճառով է, որ չորս երիտասարդ հայերը դիմել են այն քայլին, որի գնահատականը պիտի տանք մենք:

Խոստովանում եմ, պարոն ընդհանուր պաշտպան, ես չեի կարծում, որ դուք քննվող գործը չենթադրվող ուղղությամբ կտանեք, ճիշտ հակառակը, հակված էի հավատալու, որ կընկալեք նրա առանձնահատուկ, ողբերգական բնույթը, այդ տեսանկյունով կներկայացնեք: Մինչդեռ ձեր ճառը այն տպավորությունն ստեղծեց, որ քննարկվում է մի սովորական քրեական փոխհրաձգությամբ սկսված ու վիրավորներով, զոհով ավարտված գործ:

Այո՛ , տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, այս գործը մղում է, պիտի մղի մտահոգիչ եզրահանգումների, քանի որ արտացոլում է մեր դարաշրջանի հավակնությունները, գործառությունները, թողտվությունները, փոխզիջումները, ուստի իմ գործընկերներն ու ես այնպիսի մարդկանց պաշտպանելու գիտակցությունն ունենք, որոնց արարքը, որքան էլ քրեական համարվի, անձնապանական է: Փաստ է, որ չորսից ոչ մեկը հույս չի ունեցել հյուպատոսարանից կենդանի դուրս գալ: Նրանք նման ծայրահեղ քայլի են դիմել՝ իրենց հասանելի միջոցներով աշխարհին հիշեցնելու համար, որ մարդկությանն ի վիճակի չէ ապրել, երբ իր նկուղում մի ամբողջ՝ սրախողխող եղած ժողովրդի դիակներ է թաքցնում: Նրանք այդ քայլին դիմել են հիշեցնելու համար նաեւ, որ Թուրքիան չի կարող այդքան երկար անհոգ ու անպատիժ պարել հայերի ոսկորների վրա՝ ոսկորներ, որոնք շիրմաթումբ չունեցան եւ հենց այդ պատճառով ընդմիջտ կառչած մնացին իրենց բնօրրանին: Այնքան ամուր, որ վերջերս, էրզրումի շրջանում տեղի ունեցած երկրաշարժի ժամանակ, ահաբեկված գյուղացիները վերհիշել են հայտնի ասույթը. "Փախել ք, հայերի ոսկորներն են զարթնում": Իսկ սա նշանակում է, մեկընդմիջտ նշանակում է, որ չնայած 1915-ից ի վեր Թուրքիայի կառավարությունների

գործադրած ջանքերին, ո՛չ ոք չի կարողացել մարդկային հիշողությունից ջնջել այն ժամանակները, երբ Հայաստանի հողը ողողվել էր իր իսկ գավակների արյամբ, եւ թուրք ժողովուրդը սպասել է վերահաս արդարությանը, արարչական պատժին:

Այո՛, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, լսվող գործի առանձնահատկությունը մեզ համար հենց դա է: Դրանով է բացատրվում նրա ողբերգական բնույթը: Չորս տղաների գործողությունը այլ կերպ մեկնաբանել, նշանակում է շեղվել ճշմարտությունից:

Դրանում համոզվելու համար մի անգամ եւս թռուցիկ վերհիշենք, թե ինչ տեղի ունեցավ Հոսման պողոտայում 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին:

...Ժամը ուղիղ 15-ն է, երեք ու կես ժամ է արդեն, որ շարունակվում է հյուպատոսարանի գրավումը:

Իրավապահ ուժերը շրջափակել են թաղամասը, մարտախմբի հետ ուղիղ հեռախոսային կապ հաստատել: Ուղեփակոցների հետեւում խմբված ամբոխը հետզհետե ավելի ու ավելի է սովարանում: Մեծ թիվ են կազմում լրագրողները: Երկու անգամ հյուպատոսարանի պատուհանից գրոհայինները ցած են նետում իրենց հայտարարագիրը, եւ ամենքն իմանում են, որ նրանց պահանջներն ուղղված են թուրքական կառավարությանը: Ընդ որում՝ դա տեղեկատվության արդի միջոցների շնորհիվ իսկույն եւեթ հայտնի է դառնում միջազգային հանրությանը, հենց իրենց՝ պատանդներին, որոնք գործողությունն սկսվելուն պես անվտանգության երաշխիքներ են ստանում: Մարտախմբի անդամները պատանդներին նույնիսկ ներողություն են խնդրում, որ պահանջների հատուցում ստանալու համար ստիպված են եղել նման միջոցի դիմել: Եվ հյուպատոսարանում գտնվողները շատ շուտ զգում են, որ բաց դեմքերով ներխուժած հայ Երիտասարդներն իրականում մարդկային դեմք ունեն:

Դրանում համոզվելու համար բավական է հիշել պատանդների հայտարարությունները, որոնք կատարվել են ոստիկանատանը՝ ազատ արձակվելուն պես:

Տիկին Ժակլին Ժերմեն՝ հյուպատոսարանի՝ ազգությամբ ֆրանսիացի քարտուղարուհի. "Ժամը 12-ը, 12-ն անց 30 րոպեն կլինեք: Նրանք մեզ սկսեցին բացատրել իրենց գործողության պատճառները, ներողություն խնդրեցին, որ նման միջոցի են դիմել: Ասում էին, որ պահանջում են Թուրքիայում ձերբակալված երկու քահանայի եւ հինգ քուրդ իրավապաշտպանի ազատ արձակումը:

Միաժամանակ, թուրքական կառավարությանն ուզում էին ստիպել, որ հարգի Թուրքիայում բնակվող հայերի մշակութային ու կրոնական ինքնությունները: Այս պահանջները մեքենագրված էին երկու թղթի վրա, որոնցից մեկը եւ կարդացի բարձրաձայն, մյուսը՝ պատուհանից նետեցին փողոց ":

Պարոն Մեհմեդ Աթաշայ՝ հյուպատոսարանի կցորդ. "Հենց սկզբից գրոհայինները չթաքցրին իրենց ներխուժման պատճառներն ու հետապնդած նպատակը: Այնուհետեւ, մինչեւ մեր ազատ արձակվելը, նրանք միմիայն գնում ու գալիս բանակցություններ էին վարում, մեզ չէին նեղացնում ":

Տիկին Դավթյան. "Նրանք ներկայացան որպես հայկական մարտախմբի անդամներ եւ հասկացրին, որ մեզ ոչ մի վտանգ չի սպառնում: Ո՛չ կանանց, ո՛չ էլ տղամարդկանց չէին կոպտում, բարյացակամ էին բոլորի նկատմամբ ":

Պարոն ընդհանուր պաշտպանը, անդրադառնալով այս հայտարարությանը, հարկ համարեց շեշտել տիկին Դավթյանի հայ լինելը: Ես դիտմամբ այդ խոսքերը մեջբերեցի, ապացուցելու համար, որ նրա տպավորությունը ոչնչով չի տարբերվում մյուս ազգերի վկաների տպավորություններից:

Պարոն Կոնարը, որը, հասկանալի է, հայ չէ, ավելին է ասում. "Երիտասարդ; մարտիկները առաջին իսկ հայացքից ջղագրգիռ, նյարդային չթվացին: Հեռանալուց առաջ նրանք հրաժեշտ տվեցին մեզ, ներողություն խնդրեցին "։ Իսկ տիկին Ալինգը, որը թրքուհի է, հարկ է համարում այսպես ավարտել իր խոսքը. "Չնայած թուրքական կառավարությունը ազատ չարձակեց քաղաքական բանտարկյալներին, մարտախումբն իր սպառնալիքը չիրագործեց "։ Նրա ուշադրությունը գրավել է նաեւ այն, որ "...հայ գրոհայինները հավատ ունեին ֆրանսիացի ոստիկանների նկատմամբ եւ ամենեւին չկասկածեցին, երբ ներքեից նրանց քաղաքական ապաստան խոստացան "։

Այստեղ մի պահ ընդհատելով հայտարարությունների ընթերցումը, ես ուզում եմ հետեւյալ բացատրությունը ձեռնարկել: Չորս հայ մարտիկները, ի հարկե, սխալվել են, բայց համոզված են եղել, որ ներխուժելով Փարիզի կամ որեւէ այլ քաղաքի թուրքական հյուպատոսարանը, նրանք թուրքական տարածք են մտնում, որտեղ ֆրանսիական ոստիկանությունը իրավասու չէ միջամտելու: Մա արդյունք է այն թյուր կարծիքի, որը գոյություն ունի "արտերկրային տարածք " հասկացության շուրջ: Կարելի է հաստատ ասել միայն, որ մարտախմբի գործողությանն ուղղված չի եղել Ֆրանսիայի դեմ: Այս սրահում մի քանի անգամ հնչեց այն միտքը, որ Ֆրանսիան հայ գրոհայիններին ոչ մի վատ բան չի արել: Այո՛, դա, ի հարկե, այդպես է, բայց նրանք նույնպես երբեք չեն մտածել կամ փորձել Ֆրանսիային վնասող քայլ կատարել: Մարտախմբի գործողությունը բացառապես ուղղված է եղել Թուրքիայի դեմ...

Վերադառնանք, ուրեմն, բուն գրոհին: Իմ հիշատակած, ինչպես նաև չհիշատակած բազում հայտարարություններից պարզ է դառնում, որ պատանդները շատ շուտ համոզվել են, որ իրենք գործ ունեն ոչ թե վտանգավոր ծայրահեղականների, այլ՝ բարոյական որոշակի սկզբունքներով գործող երիտասարդների հետ, որոնք նման քայլի դիմելու ծանրակշիռ պատճառ են ունեցել: Ծանրակշիռ պատճառ, որը հենց այդ օրը՝ 1981-ի սեպտեմբերի 24-ին, ուղիղ ժամը 15-ին Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահը, իր առաջին իսկ մամուլի ասուլիսից առաջ արած հայտարարության ժամանակ, ավելի լավ բացատրեց, քան որեւէ մեկը. "Ժողովրդի օրինական զգացումներն ի վերջո միշտ պտոթկում են եւ որքան երկար ժամանակ են զսպվում, այնքան բուռն են արտահայտվում": Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, թույլ տվեք խոստովանել, որ հանրապետության նախագահի այս ձեւակերպումը եւ ուղղակի "Վան" գործողությանն էմ վերագրում, համոզված պնդում եմ, որ կան հավերժական ճշմարտություններ, որոնք չեն հնանում, արտահայտման ձեւերն են փոխվում: Նույնը, գրեթե նույնը, խելագարված աշխարհին հարկ չի՝ համարել հիշեցնել Բենեդիկտոս 15-րդ պապը 1915 թվականի հուլիսի 12-ի իր հուսահատական կոնդակում. "Թող լավ իմանան, որ ազգությունները չեն մեռնում, նվաստացումով ու բռնաճնշումներով կրում են իրենց դժվարին լուծը: Միաժամանակ, նրանք հատուցման են պատրաստվում, սերնդից սերունդ են փոխանցում իրենց թշնամանքի տխուր ժառանգությունը":

Հիրավի, աշխարհում եղե՞լ է ուրիշ մի այլ ազգ, որը դարեր շարունակ ստիպված տարել է անտանելին: Ո՞վ է հույսը հոգում անթեղած, արդարության հավանական հաստատման, այն ահավոր ոճրագործության փոխհատուցման համար, որն անհաշիվ արյուն, արցունք է խլել, այսքան երկար սպասել: Եվ արդո՞ք չորս երիտասարդի այս քայլը կարող է մեղմել հայ ժողովրդի տառապանքները, մոռացնել կորուստները: Ի հարկե ո՛չ, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ձեր թույլտվությամբ եւ դրան դեռ կանդադարանամ: Առայժմ շարունակենք հետեւել մեղադրյալներին, որովհետեւ, ինչպես հայտնի է՝ մարդկանց դատում են իրենց արարքներով ու միտումներով: Ես ուզում եմ առանձնահատուկ նշել, որ նրանցից որեւէ մեկը սպանելու, վիրավորելու, բռնանալու, անգամ վատ վերաբերվելու ցանկություն չի ունեցել: Մա շատ կարեւոր հանգամանք է, որը, կարծում եմ, դուք նույնպես անվերապահորեն ընդունում եք, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր:

Եվ, այնուամենայնիվ, մեկը սպանվել է: Ես այդ մասին մտածում եմ պաշտպանությունը ստանձնելուց ի վեր: Նույնիսկ նրանք, ում ես պաշտպանում եմ, դրա համար տանջվում են: Դարձյալ հիշենք հյուպատոսարանի թուրք քարտուղարուհի օրիորդ Չեթինելի հայտարարությունը. "Երբ ես իմացա, որ թուրք հսկիչ-պահապանը մահացել է, լաց եղա: Գրոհայինները փորձում էին ինձ սփոփել, բայց զգացվում էր, որ իրենք էլ են վշտացած":

Արդեն հայտնի է, որ հայ մարտիկները ոչ միայն չեն ուզել, այլև ամեն ինչ արել են մահվան դեպքերից խուսափելու համար: Նրանք, ինչ խոսք, զինված են եղել, բայց ինչպես ընդունված է ասել այժմ, զենքերը բանակցային նշանակություն են ունեցել: Լուրդի ֆրանսիացի կրոնականները ճիշտ են գնահատել իրավիճակը. "Բանակցությունները պիտի սկսվեին այն պահին, երբ առկա սպառնալիքը անտրամաբանական դարձներ երրորդ կողմի զինված միջամտությունը": Սակայն ոչինչ, նույնիսկ բոլոր պատանդների կյանքը վտանգի ենթարկելու հեռանկարը հետ չի պահել Ջեմալ Էոզենին: Նետվելով մի ձեռքին ատրճանակ, մյուսին նռնակ բռնած հայ մարտիկի վրա, արդո՞ք նա վայրկյանի ազդեցությամբ անխռեմ չի վարվել, ինչպես փոխհյուպատոսը, որը, բարեբախտաբար, միայն վիրավորվել է:

Բոլոր դեպքերում՝ մահը մահ է, կորուստը՝ կորուստ, եւ այս ձեւակերպումն օգտագործելիս հիշում եմ նաև նրանց, որոնց համար մարդկային կյանքն ամենեւին նշանակություն չուներ, ովքեր մոլագար սովորություն էին դարձրել ամեն օր կտստանքների ենթարկելով տասնյակ հայերի սպանել, հարյուրավորների մահավճիռը հրապարակել: Մպանդի գլխավոր գաղափարախոսը, ավելի ճիշտ իրագործողը Թալեաթը, իմ ժողովրդին՝ մեկ միլիոն հայ ոչնչացնելուց հետո լպիրշությունն ունեցավ հայտարարելու. "Մնացածն արդեն վիճակագրություն է": Եթե այդ ժամանակ ամեն ինչ այլ կերպ ընթանար, մենք այսօր այս սրահում կլինե՞ինք:

Չեմ չափազանցում, ըստ երեւոյթին, թուրքական իշխանությունները կուզեին, որ հայ մարտիկները պայթեցնեին հյուպատոսարանը, թեկուզ հիսուն պատանդի ոչնչացնելու գնով իրենք էլ ոչնչանային, ու ցեղասպանությանը անդրադառնալու այս առիթը չլիներ:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ուրբաթ օրը այս ամբիոնից ելույթ էին ունենում ցեղասպանության վերապրողները, եւ ես հիշում էի տատիս, ում հետ ապրել եմ մինչեւ երեսուն տարեկան դառնալը, ընդհուպ այն պահը, երբ մահանալուն պես, նախօրոք տված խոստմանս համաձայն, նրա կրծքին, սրտին շատ մոտ ամբացրի երեք որդիների դեղնած լուսանկարը, որոնք նահատակվել էին 1915-ին: Այդ ժամանակ նրա մեծ տղան ուղիղ քսան տարեկան է եղել:

Ես գիտեմ, որ միջազգային ատյանում չեմ գտնվում, հասկանում եմ, որ մեր դատարանն ի գորու չէ թուրքական պետության ու հայ ժողովրդի իրավունքները ճշտել, բայց ուզում եմ, որ դուք էլ ձեր հերթին հասկանաք մեղադրյալներին, որոնք բոլոր խաղաղ միջոցներից վերջնականապես հիսաթափված, Թուրքիայի՝ այն պետության դեմ են գրոհ ձեռնարկել, որը բռնազավթել է հայկական տարածքների ինը տասներորդը:

Կրկնում եմ, մենք պատմության դատարանում չենք, սակայն չորս երիտասարդ հայի հոգեվիճակը հասկանալի դարձնելու համար ուզում եմ հիշեցնել օտարների՝ այն ոճրագործությանը տված գնահատականները, որոնք թուրքական իրար հաջորդող կառավարությունները ձգտում են պոկել պատմության գրքից, ամենանենգ, հոռի միջոցներով չեն խորշում նոր պատմություն ստեղծել: 1919 թվականի հունիսի 17-ին, Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում, թուրքական կառավարության ղեկավարը՝ մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան, որը երիտթուրքերից զավթել էր իշխանությունը, հայտարարում է. "Քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցված է թուրքերի գործադրած ոճիրների նկարագրությունից: Ես հեռու եմ այդ չարագործությունները քողարկելու մտքից, որոնք ընդմիջտ սարսափով են համակելու մարդկության խիղճը":

Պատասխան խոսքում, հանդես գալով Գերագույն խորհրդի անունից, Կլեմանսոն հաստատում է այդ միտքը. "Ջարդերն իրենց դաժանությամբ հավասարվում, նույնիսկ գերազանցում են այն ամենին, ինչ երբեմն գրի է առել պատմությունը": Հիշենք, որ մշուշն ու անորոշությունը հայ ժողովրդին պատել էին դեռևս երեսուն տարի առաջ՝ "Կարմիր սուլթանի" Աբդուլ Համիդի տիրապետության օրոք: Դպրոցական դասագրքերից նույնիսկ հայտնի է այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող՝ "Հայերը նահատակվեցին խաղաղության գոհասեղանին" արտահայտությունը, որը նշանակում է, որ երեք հարյուր հազար հայ է կոտորվել՝ աշխարհի իմացությամբ, աշխարհի աչքի առջև: Սակայն գոհերի նման քանակությունն անգամ ոչինչ էր այն ամենի համեմատությամբ, ինչ տեղի պիտի ունենար 1915 թվականին, որի սանձազերծողները մարդկության պատմության սպանդի չգերազանցված ոճրագործները պիտի դառնային:

Լսեցե՛ք, թե բոթն ստանալուն պես ժորժ Կլեմանսոն ինչպես է ընդվզել ու բացականչել. "Ճի՞շտ է, որ մեր դարասկզբին Փարիզից հինգ օր հեռու անպատժելիորեն այնպիսի բռնություններ են գործադրվել, որոնք մի ամբողջ երկիր սարսափով են համակել, բռնություններ, որոնցից վատթարը ամենադաժան բարբարոսության ժամանակներում անգամ չի գործադրվել:

Ճի՞շտ է, որ եվրոպական կառավարություններն անտարբերությամբ են դիտել այդ սահմոկեցուցիչ տեսարանը եւ թալանի, զանգվածային ջարդերի, բռնության, հրկիզման, կոտանքների պահին ոչինչ չեն գտել անելու, բացի նախճիրի պատասխանատու պետության ղեկավարների հետ Ոսկեդրոշում կառանվելիք ռազմականների թվի շուրջ բանակցելուց":

Այս տագնապի ահագանգը, ցավոք, անհետևանք մնաց էլ նոր ողբերգությունների մարգարեական կանխատեսումը հանդիսացավ:

Որովհետեւ 1915-ին, այսինքն ուղիղ քսան տարի անց, երբ գոհերի արյունը դեռևս չէր չորացել, հրդեհված եկեղեցիների մոխիրը չէր պաղել, գորշ ամպերը կախվեցին Հայաստանի՝ այն երկրի վրա, որտեղ Արարիչը գետեղել էր երկրային դրախտը: Լորդ Բրայսը բրիտանացի նշանավոր պետական գործիչն ու իրավաբանը, Լորդերի պալատում հայտարարեց. "Թիմուր խանի ժամանակներից ի վեր աշխարհը նման արհավիրք չէր տեսել":

Ի՞նչ կա զարմանալու, քանի որ Թուրքիան, հպարտորեն, Աթիլլային, Չինգիզ եւ Թիմուր խաներին համարում է իր մեծահամբավ նախորդները, եւ այս արյունարբունները, որոնք ամենուր դաժանության, բարբարոսության, սարսափի խորհրդանիշներ են համարվում, թուրք երեխաներին ուսուցանվող պատմության մեջ նմանվելու արժանի օրինակներ են ներկայացվում:

Այո՛, 1915 թվականին Հայաստանում տեղի ունեցավ մարդկային հիշողության պահպանած ամենաահավոր կոտորածը: Երիտթուրքերը, քողարկվելով Առաջին աշխարհամարտի թիկնոցի ներքո, օգտվելով պատերազմող երկրների հակասություններից, ինչպես նաեւ իրենց դաշնակցի՝ Գերմանիայի մեղսակցությունից, գրեթե ավարտին հասցրին այդ սեւ գործը: Եվ եղկելի Թալեաթը՝ Թուրքիայի սովյալ ժամանակվա ներքին գործերի նախարարն ու մեծ վեզիրը, ցեղասպանության կազմակերպողը, պարծեցավ, որ երեք ամսում Հայկական հարցը լուծելու համար ավելին է արել, քան Աբդուլ Համիդը՝ երեսուն տարվա ընթացքում...

Իսկ հետո՞: Հետո, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ցեղասպանության վերապրողները արտաքսվեցին բնօրրաններից, նրանց որոշ մասը կազմավորեց ֆրանսիական բանակի հայ կամավորականների լեգեոնը, ֆրանսիական դրոշի ներքո մարտնչեց առաջին գծում, ընդհանուր հաղթանակի մեջ բաժինն ունեցավ: Իսկ ցիրուցան եղած երեխաները, որոնց ծնողները կոտորվել էին, լցվեցին որբանոցները:

Անատոլ Ֆրանսը ողբաց հոգեւարող Հայաստանի վիճակը, նրան հղեց սիրո եւ հույսի հետեւյալ արտահայտությունները. "Հայաստան, իմ քո՛ւյր, վե՛ր կաց: Մի՛ տանջվիր: Այն քիչ արյունը, որ մնացել է քեզ, թանկարժեք է, հերոս սերունդներ կծնի: Այն ժողովուրդը, որը չի ուզում մեռնել, չի՛ մեռնի": Նա մենակ չէր: Ժամանակի քաղաքական հեղինակությունները, մտավորականները, Բենեդիկտոս 15-րդ պապը, Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, ինչպես նաեւ Լլոյդ Ջորջը, Արթուր Բալֆուրը եւ ի հարկէ՝ Ժորժ Կլեմանսոն, շատ ուրիշներ, որոնք տվյալ պահին համընդհանուր կարեկցության արտահայտիչները դարձան, միացրին իրենց ձայնը, որպեսզի դատապարտեն թուրքական բարբարոսությունը, վշտակցեն նահատակ Հայաստանին եւ հանդիսավոր խոստում տան, որ երբ իրավական հատուցման ժամը հասնի, մարդասիրական եւ արդարության օրենքներով ապահովեն անվտանգությունն ու անկախությունը: Ֆրանսիացի կարդինալ, Օռլեանի եպիսկոպոս մոնսիյոր Տուշեն, 1917-ին, Փարիզի Մաղեն եկեղեցում բացեիբաց հայտարարեց. "Եթե այս պատերազմից հետո դաշնակից երկրները Հայաստանին անկախություն չտան, եւ հայերը պայթեցնեն Կոստանդնուպոլիսը, ես՝ եկեղեցու սպասավորս, նրանց՝ մեղքերի թողություն կշնորհեմ": Մինչդեռ մեծ տերությունների՝ Հայաստանին տրված խոստումները ընդհանուր ձեւակերպումներից, հանդիսավոր հայտարարություններից այն կողմ չանցան: Ուիստոն Չերչիլը մերկացնող բառերով ներկայացրեց այդ ցավալի իրողությունը. "Թվում էր, թե եկել է հայերի՝ արդարության հասնելու, իրենց բնօրրանում խաղաղ ապրելու իրավունք ձեռք բերելու ժամանակը: Նրանց հալածողների, դահիճների պատերազմը կամ հեղափոխությունը ջախջախեցին: Հաղթանակած հզոր տերությունները հայերի դաշնակիցն էին եւ պետք է ձգտեին, որ արդարությունը վերականգնվի: Իրոք, անհավանական է թվում, որ դաշնակից հինգ մեծ պետություն ի վիճակի չլինեն իրագործել իրենց ցանկությունը: Մինչդեռ, այդպես էլ եղավ, երբ հաղթողները Փարիզի խորհրդաժողովում հասան Հայկական հարցին, նրանց միասնականությունը պառակտվեց, բանակները գորացրվեցին եւ վերջնական վճիռը որեւէ կշիռ չունեցավ":

Ճիշտ է, 1920-ի Մեւրի դաշնագրով, որն ստորագրեցին դաշնակիցներն ու Թուրքիան, Հայաստանը ճանաչվեց ազատ ու անկախ պետություն, բայց, ինչպես պարոն Իվ Տերնոնն ասաց ուրբաթ օրը, ստորագրողներն իսկ այն չվավերացրին: Եվ 1923 թվականի Լոզանի դաշնագիրը վերջնականապես հուսախաբության մատնեց հայերին: Դարձյալ դիմենք Չերչիլին. "Լոզանի դաշնագրում Պատմությունը գուր պիտի փնտրի Հայաստան բառը": Իրավացի էին բոլոր նրանք, ովքեր պնդում էին, որ այդ ժամանակ Մոսկուի նավթը ավելի ծանր կշիռ ունեցավ, քան հայերի արյունը:

Մինչ այդ, սակայն, 1921-ի հունիսին Բեռլինում տեղի էր ունեցել Թեյլիբյանի՝ այն հայ ուսանողի դատավարությունը, որը մի քանի ամիս առաջ Գերմանիայի մայրաքաղաքում գնդակահարել էր ուրիշի անուն-ազգանունով ծպտված Թալեաթին: Վերջինս վախենում էր ոչ թե իր երկրի արդարադատությունից, որը ձեւականորեն նրան մահվան դատապարտելուց հետո արտասահման փախչելու հնարավորություն էր տվել, այլ՝ հայերի վրիժառությունից: Դատարանը, որտեղ, ըստ էության, դատապարտվում էին ցեղասպանության պատասխանատուները, ի վերջո Թեյլիբյանին անպարտ ճանաչեց ու ազատ արձակեց:

Այս ամենին, սակայն, լռությունը հաջորդեց: Մեկ միլիոն ու կես հայերի աճյունները, պատմության քամու բերանն ընկած, փոշի դարձան: Աշխարհը համակերպվեց մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման իրողության հետ: Բանը հասավ այնտեղ, որ այդ նույն՝ միջազգային հանրության հանդուրժողականությունից սանձարձակ դարձած Թուրքիան շարունակեց իր սադրանքները: Երկրի ղեկավարները, ազգային արժանապատվության պահպանման միամիտ, սին մտայնությամբ տարված, չնչին չափով իսկ չեն ընդունում իրենց նախնիների ոճիրները, պատմության անհեթեթ կեղծարարությամբ են զբաղվում՝ ժխտելով ցեղասպանությունն ու փոխելով դահճի, զոհի տեղերը: Թերեւս ձեզ հայտնի է, որ 1974 թվականին, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովում, Թուրքիայի ներկայացուցիչը պահանջեց, որ ջնջվի 30-րդ պարբերությունը, որը ամենագուսպ արտահայտություններով 1915-ի դեպքերը 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն էր որակում: Դա ինձ ամենեւին տարօրինակ չի թվում, քանի որ միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունները ցեղասպանության վերաբերյալ կարծիքն են հարցնում Թուրքիայի՝ այն երկրի, որի համար հայերի ցեղասպանությունը հայկական հնարանք է, Հայաստանը՝ գոյություն չունեցող, երբեք գոյություն չունեցած երկիր: Եվ քանի որ ամեն ժողովուրդ իրեն արժանի, իր ձգտումները լավագույն կերպով արտահայտող զավակներ է ծնում, եւ չեմ զարմանում, որ հայ ժողովրդի դահիճը, մարդկային պատմության մեծագույն ոճրագործներից մեկը՝ Թալեաթը ժամանակակից Թուրքիայում ազգային հերոս է համարվում, Անկարայի մայրուղիներից մեկը նրա անունն է կրում, իսկ Մտամբուլում, Ազատության բարձունքում, որի լուսանկարը ցույց տվեց իմ գործընկերը՝ պաշտպան Դեւեջյանը, հառնում է դամբարանը: Դամբարան, որի շուրջը ամեն տարվա

մարտ ամսին թուրք ժողովուրդը մեծարանքի հանդիսություններ է կազմակերպում: Եվ մինչ արհամարհելով պարկեշտության ու պատշաճության բոլոր սահմանները, Թուրքիան ձգտում է ավարտին հասցնել նախնիների ոճիրը, անպատժելիորեն պարում հայ ժողովրդի դիակների վրա, այստեղ-այնտեղ ձայներ են լսվում, որ ներկա ղեկավարները չեն կարող պատասխանատու համարվել, նրանք ոչինչ չեն արել:

Այո՛, չեն արել, չափազանց հեռու են անելու այն, ինչ Վիլլի Բրանդը արեց, որը ծունկ չոքելով Օսվենցիմի հուշահամալիրում, հրեա ժողովրդից ներողություն խնդրեց նացիստական Գերմանիայի եղեռնագործությունների համար:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, դո՛ւք, անկախ ձեր ցանկությունից, առնչվում եք ժամանակակից աշխարհի ամենացավալի ողբերգություններից մեկին: Դուք պետք է խորապես զգաք այն պատասխանատվությունը, որ օրենքը վստահում է ձեզ:

Համոզված եմ, որ վեր կկանգնեք նախապաշարումներից, ասեկոսներից եւ հավատարիմ մնալով ձեր տված երդմանն ու դատավարության ազատության սկզբունքին, կլսեք միայն ձեր խղճի ձայնը:

Զանալով ինձ տրված հնարավորության սահմաններում հստակեցնել այն վճիռը, որ կայացնելու եք վաղը, որն, ամենայն հավանականությամբ, արդեն որոշակիանում է ձեր ուղեղներում, ես

պաշտպանության իմ գործընկերների հետ ջանացի ներկայացնել այն իրավիճակը, որը մեղադրյալներին նման քայլի է դրդել: Չգիտեմ որքանով կարողացա ձեզ հաղորդակից դարձնել իմ

ապրումներին, բայց, հավատացե՛ք, երբեք այսքան չեմ ցավել այն բանի համար, որ մեր արդարադատության համակարգը երդվյալներին ու պաշտպաններին ուղղակի երկխոսության

հնարավորություն չի տալիս: Երկխոսություն, որը ձեզ իրավունք կընձեռեր ինձ ընդհատել որեւէ պարզաբանման կամ ինչ-ինչ փաստարկի նկատմամբ անհամաձայնություն արտահայտելու համար:

Հավատացե՛ք, ձեր հարցերին կամ դիտողություններին պատասխանելով, ես կհարթեի ամեն թյուրմբոնում:

Ես չեմ ձգտում, ոչ ոք չի ձգտում ձեզ ներքաշել պատմության չլուծված հարցի ոլորտը: Այս դատավարությունը պատճառ դարձավ, որ արծարծվեն մեր ժամանակի բարոյական խնդիրները, մտահոգիչ հակասությունները:

Հասկանալի է, դուք մարդկանց դատելու եք իրենց կատարած արարքների համար, բայց նկատի ունեցեք նաեւ անձնականությունը եւ պայմանները, որ նման արարքների են մղել:

Նրանք երիտասարդ են, իրենց անհատականությունն ունեն: Հիշենք բժիշկ-փորձագետների ձեռակերպումը՝ "Չորսն էլ, բոլոր երիտասարդների նման, սիրում են կյանքն ու վայելքները":

Միաժամանակ, նրանք այն ժողովրդի զավակներն են, որը ենթարկվել է մարդկային պատմության մեծագույն աղետներից մեկին: Եվ մինչեւ այժմ կրում է վերքերը: Որի դատը մարդկությունը, քաղաքակիրթ աշխարհն իրենը պիտի համարեր եւ ոչ թե անտեսեր, մոռացության մատնեք...

Այս չորս հայ երիտասարդները չեն կարողացել հանդուրժել իրենց ժողովրդի խողխողմանը հաջորդած լուրջությունը, որը, երկարաձգվելով, թերեւս մինչեւ իսկ հույսը մեռցնի, ընդհանուր պաշտպանի համար

մեռած էլ է, քանի որ իր ճառում զարմացած հարցնում էր. "Բայց ինչո՞ւ այսքան տարի անց": Մինչդեռ Վազգենը, Գեորգը, Հակոբն ու Արամը համոզված են եղել, որ ամեն ճշմարտություն արտահայտվելու

իր ժամանակն ունի, իրենք հենց այդ ժամանակում են ապրում ու Հայ դատը ստանձնելով ուզել են խզել լուրջությունը: Եվ որպեսզի սխալ չհասկացվեն, իրենց նպատակների մասին թյուր պատկերացումներ

չստեղծվեն, յուրաքանչյուրը, Բեյրութը թողնելուց առաջ, հայ ժողովրդի, ընտանիքի, բարեկամների համար մամուլով հետեւյալ հայտարարությունն է արել. "Ես գիտեմ, որ ինձ վստահված

պարտականությունը դժվարին է, կարող է վտանգվել կյանքս: Հայաստան տանող ուղին, եթե պայքարը արդարացի, անձնագոհաբար մղվի, այնքան էլ երկար չէ: Ուղին դժվարին է, բայց վերջնական

հաղթանակը մերն է":

Ահա՛ ամբողջ իրողությունը՝ պարզ ու համոզիչ:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, եթե, ինչպես ես եմ կարծում, հավատում, ձեր հոգու մի անկյունում պահպանել եք Միշելեի քննադ բառերը՝ "Մենք, ֆրանսիացիներս, չպետք է մոռանանք, որ մեր

հայրենիքը ծնվել է կնոջ սրտից, քնքշանքից, արցունքներից եւ արյունից, որ նա հեղել է մեզ համար ", եթե, կրկնում եմ, հավատում եք Հայրենիքի գաղափարին, այդ մշտական արժեքին, ինչպե՞ս կարող եք

չհասկանալ երիտասարդ հայերին, որոնք, լիբանանյան պատերազմի թոհուրոհում, հավատարիմ մնալով ցեղասպանության վերապրողի զավակի ու թոռան իրենց պարտականություններին, չեն

համակերպվել խաչվածի, նահատակի, արհամարհվածի, իրավագրկվածի կարգավիճակին:

Այս չորս երիտասարդները ձեզնից ոչինչ չեն պահանջում, խնդրում են հասկանալ: Հասկանալ, որ միայն մի՝ ազնվագույն եւ առաքինի նպատակ է իրենց առաջնորդել: Ձեր դատավճիռը, որ կայացնելու

եք չորս հայ երիտասարդի նկատմամբ, արդարադատության առումով իր նախադեպը չի ունենալու եւ, ըստ էության, կանխորոշիչ է լինելու:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, դուք վճռի բացարձակ ազատություն եք վայելում, կարող եք դատապարտել, բայց նաեւ արդարացնել: Ես ձեզ ազատության, անկախության կոչ եմ անում: Վաղը, երբ առանձնանաք խորհրդակցությունների սենյակում, խնդրում եմ չմոռանաք, որ այսպես կոչված մեղադրյալները ճարահատ են գրավել թուրքական հյուպատոսարանը, որպեսզի ներկայացնեն իրենց ժողովրդի օրինական պահանջները, որոնք նույնքան արժանի են հատուցման, որքան հրեաներինն ու պաղեստինցիներինը:

Ես վերջացնում եմ՝ կարծում եմ կարողացա համոզել, եթե, ի հարկե, արդեն համոզված չեիք, որ Վազգենը, Գեւորգը, Արամը եւ Հակոբը ունեն հանցանքը մեղմացնող այն բոլոր պատճառները, որ կարելի է երեւակայել: Եվ եթե այդ ամենը նկատի ունենալով, դուք նրանց համար երկու տարվա բանտարգելությունը բավարար համարեք, այսինքն գոհանաք նախնական կալանքի ժամկետով, իմ խորին համոզմամբ, թե՛ մտքով եւ թե՛ խղճով արդարացի վարված կլինեք:

Որովհետեւ չորս երիտասարդ հայերը, որոնք այն իրավիճակում, որ ներկայացրի, չափազանց երկար ներկայացրի, եթե ստանձնել են իրենց ժողովրդի անժամկետանց պահանջատիրությունը, արժանի են միայն մի՝ պարզ ու հստակ դատավճռի, որը սուկ մեղավոր հոգիները կարող են չընդունել. նրանք արժանի են արդարացման:

Հայտարարվում է ընդմիջում:

Վեցերորդ Օր

31-ը հունվարի 1984 թ.

Նիստը վերսկսվում է ժամը 13-ն անց 40 ին

ՆԱԽԱԳԱՀ - Խոսքը պաշտպանությանը տալուց առաջ ուզում եմ տեղեկացնել, որ ստացել եմ հետեւյալ առաքումները: Մեկը Ստամբուլից է, պարունակում է "Հայկական ահաբեկչություն" խորագրված գրքից երկու օրինակ, մյուսը՝ "Հայկական Կապույտ խաչի" հեռագիրն է, որը եւ ներկայացնում եմ ձեր ուշադրությանը. "Ֆրանսիայի հայերի Կապույտ խաչ բարեգործական ընկերակցության անունից, որն ստեղծվել է 1915 թվականի ցեղասպանության վերապրող այրիներին ու որբերին օգնելու համար, մենք ձեզնից խնդրում ենք ներողամիտ վերաբերմունք ցուցաբերել հայ չորս երիտասարդների նկատմամբ": Մի հեռագիր էլ Միացյալ Նահանգներից է եկել, անգլերեն է: Ես այն թարգմանել եմ տվել: Ահա՝ բովանդակությունը.

"Հայ քաղաքական բանտարկյալների պաշտպանության կոմիտեն մեծագույն հարգանքով խնդրում է ձեր ատյանին, բարեհոգությամբ քննել գործը Գյուզելյանի, Բասմաջյանի, Սիսյանի եւ Ջուլֆայանի, որոնք արդեն երկրորդ տարին է, որ կալանավորված են:

Մենք ուշադրությամբ հետեւում ենք դատավարության ընթացքին եւ ակնկալում ենք, որ ձեր կառավարությունը ըմբռնումով կմոտենա Հայկական հարցին, որը սերտորեն առնչվում է հիշատակված չորս մեղադրյալների բանտարկության հետ: Ցանկալի է, որ դատապարտյալները պատմական իրադարձություններով պայմանավորված քաղաքական կարգավիճակ ստանան... Շնորհակալություն":

Նման մի հեռագիր էլ Ալֆորվիլի հայերի մշակութային տնից եմ ստացել, որը նույնպես ուզում եմ ընթերցել.

"Ոչ ոք չի հասկանա, եթե Ֆրանսիան՝ ազատության եւ արդարության երկիրը մեղադրական վճիռ կայացնի այժմ Փարիզում դատապարտվող չորս հայերի նկատմամբ, որոնց արարքի հիմքերը դուք կարող եք բացահայտել: Հարգանքներով՝ Ալֆորվիլի հայերի մշակութային տուն":

Վերջապես ես չեմ կարող զանց առնել հայցվորների կողմի վկա պրոֆեսոր Աթաուի նամակը.

"Փարիզ, 28-ը հունվարի 1984 թ.,

Պարոն նախագահ,

Հունվարի 26-ին, չորս հայերի դատավարության կապակցությամբ իմ ելույթից հետո, պաշտպանության փաստաբաններից մեկը՝ պարոն Ասլանյանը վկայակոչեց մի կեղծ փաստաթուղթ, որով որոշ իրողություններ վերագրվում են Մուստաֆա Քեմալին՝ իբր նա խոստովանել է, որ Օսմանյան կայսրությունը ցեղասպանության է ենթարկել հայերին: Ես, եթե հիշում եմ, պատասխանեցի, որ Քեմալ Աթաթուրքը երբեք նման արտահայտությամբ հանդես չի եկել եւ վկայակոչեցի նույնիսկ հայկական "Արմինյըն ռիվյու" ամսագիրը:

Այժմ, ինչպես խոստացել էի, պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնելու, որ հիշատակածս հոդվածը տպագրվել է ամսագրի 1982 թվականի աշնանային թիվ 3 համարում: Հոդվածագիրը՝ պարոն Թաշճյանը, որ հայ է, ճշգրտում է, որ առաջին անգամ այդ սխալը 1951-ին թույլ է տվել ժան արքեպիսկոպոս Մասյանը (ճիշտը՝ հայ կաթոլիկ վարդապետ Հովհաննես Մսրյան - խմբ.), որից հետո բազմիցս, գրավոր ու բանավոր, կրկնվել է:

Պարոն Թաշճյանը հարկ է համարել հանդես գալ հատուկ հոդվածով, որպեսզի մեկընդմիջտ վերջ դնի թյուրիմացությանը:

Միաժամանակ, առիթից օգտվելով, ձեզ եմ ուղարկում Թալեաթ փաշայի հեռագրերին առնչվող իմ հոդվածի ֆրանսերեն թարգմանությունը, քանի որ ատյանում անգլերեն մեջբերումներ էի կատարում: Հաճեցեք ընդունել...":

Օգտվելով իմ իրավագործությունից, բոլոր թղթակցությունները կցում եմ գործին:

Պարոն Փեշտիմալջյան, ձայնը ձեզ է տրվում:

(Պաշտպան Փեշտիմալջյանի ճառը)

Պարոն նախագահ, պարոնայք խորհրդականներ, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, ես երեսուներեք տարեկան եմ, ծնվել եմ Ֆրանսիայում, եւ ինչպես այս չորս տղաները, Ֆրանսիայի հայկական համայնքի մոտ 250 հազար անդամները, վաղ մանկությունից տասնյակ անգամներ լսել եմ ջարդերի պատմությունները, որոնք պատմել են իրենք՝ այդ դժոխքի վերապրողները: Իմ

հարազատներն ինձ նկարագրել են, թե ինչպես են թուրքերը հորական պապիս կախել գյուղի եկեղեցում՝ այդ ժամանակ հայրիկովս հղի տատիս սարսափահար հայացքի առաջ: Մինչև իր մահը՝ 1970 թվականը, հայրս որոնում էր իր յոթը եղբայրներին եւ քույրերին, հուսալով, որ գոնե մեկը կամ երկուսը փրկված, Աստված գիտե աշխարհի ո՞ր անկյունում՝ Ամերիկայում, Եվրոպայում, Ավստրալիայում ապաստանած կլինեն: Եթե նրանք ողջ չեն, նահատակվել են, նշանակում է՝ նույնիսկ հողաթուրմը չունեն, որի առջև ես կարողանայի խաչակնքել: Այլ կերպ ասած, ինքս էլ, մինչև այժմ, կրում եմ ցեղասպանության հետեւանքները:

Ինչո՞ւ միայն ես՝ կրում եմք բոլորս, այս չորս տղաները, ծնողները, որոնց լսեցինք, ցեղասպանությունից փրկված ակնատեսները, աշխարհով մեկ սփռված վեց միլիոն հայերը, որոնք հայտնի են որպես Անրի Վերնոյ ու Շարլ Ազնավուր կամ անհայտ են բոլորովին:

Համաձայն եմ, պատմությունը միայն ընտանեկան հուշերով չի կարելի գրել, սակայն, երբ նման բազմաթիվ իրողություններ հիշատակվում են ամեն հայի հարկի տակ, մյուս կողմից էլ՝ քողարկելու փորձեր են արվում, դառնում են ժողովրդի հիշողությունը: Սոռագումն անհնար է դառնում: "Այն ժողովուրդը, որը մոռանում է, մեռնում է", - վերջերս հայտարարեց Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահը:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվալնե՛ր, հիշո՞ւմ եք այն լուսանկարը, որտեղ տասնութը հազար հայ որբ էր համախմբված: Ձեզ եմ հարցնում՝ ի՞նչ եղան նրանց ծնողները: Թուրքերը չգոհացան այդ հողի վրա երեք հազար տարի ապրողներից Հայաստանը դատարկելով ձեզ քաջ հայտնի միջոցներով: Նրանք բռնազավթեցին տարածքները, քաղաքակիրթ ժողովուրդների թողությունը ազգայնամոլության սերմեր տարածեցին, որոնք ծանր ներգործություն ունեցան լեհերի, ֆրանսիացիների, հատկապես հրեաների վրա:

Մակայն նացիզմի գլխավոր հանցագործները պատժվեցին, Գերմանիան դատապարտեց հիտլերյան ոճրագործությունները, այսինքն խզեց անպատվաբեր անցյալի հետ ունեցած բոլոր կապերը, խորհրդանշորեն փոխհատուցեց համակենտրոնացման ճամբարների վերապրողների տառապանքները: Մինչդեռ Թուրքիայի աջ, ձախ կառավարությունները ո՛չ միայն ցեղասպանության վերապրողների զավակներին ցավակցություն չեն հայտնում 1915 թվականի դեպքերի համար, այլև ժխտում են անցյալը:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվալնե՛ր, գոհերի ներողամտությունը կախված է դահիճների մեղանշումից: Ճիշտ է, որ ոճրագործները վաղուց մահացել են, պարոն Ինալը՝ Թուրքիայի ներկա գլխավոր հյուպատոսն այդ ժամանակ ծնված չէր, սակայն ոչինչ նրան չէր խանգարում այս վեց օրերի ընթացքում գոնե անհատապես հայտարարել, որ ինքը ցավում է կատարվածի համար ու հենց դրանով իր վերաբերմունքն արտահայտեր անպատվաբեր անցյալի նկատմամբ: Այո՛, դահիճների զավակները նույնպես մեղավոր են, որովհետեւ ո՛չ միայն ուրանում են նախնիների պատասխանատվությունը, այլև համախոհ, մեղսակից են դառնում, քանի որ մեծարում են Թալեաթին՝ թուրք Հիտլերին: Նրանք ժխտում են իրողությունը, կեղծում պատմությունը, նվազեցնում թվերը, հետեւողականորեն ոչնչացնում արեւելյան Անատոլիայի, ինչպես իրենք են կոչում Հայաստանը, քրիստոնեական քաղաքակրթության հետքերը:

Հույն պատմաբան Ստրաբոնը մոտ երկու հազար տարի առաջ գտնում էր, որ հայկական հողերը ամենաբերքառատը, բերրին են աշխարհում: Մինչ հրեաները անապատները մրգաստանի վերածեցին, - ես Իսրայելը նկատի ունեմ, - թուրքերը ամայացրին հայկական մրգաստանները:

Այսքանով էլ չգոհանալով, իրենց դիվանագետների միջոցով ձգտում են ամենուր լռության մատնել Հայկական հարցը, ներազդում են միջազգային ձայնասփյուռի ու հեռուստատեսության, մամուլի վրա: Երբ Ֆրանսիայի կառավարությունը հայերին թույլատրեց Մարսելում ցեղասպանության գոհերին նվիրված հուշարձան կառուցել, Թուրքիան որոշում կայացրեց կոթող կերտել այն թուրքերի հիշատակին, որոնց իբր 1917-ին կոտորել են ֆրանսիական զորամիավորումները: Հենց որ Ֆրանսիայի կառավարությունը հանդես է գալիս հայերի ողբերգության հիշատակությամբ, Թուրքիան սպառնում է խզել առեւտրական կապերը, ռազմական ինքնաթիռներ չգնել, Անկարայի մետրոյի շինարարությունը դադարեցնել:

Պարոն նախագահ՛, երեքշաբթի օրը դուք մեղադրյալներին հարցնում էիք, թե արդյո՞ք զինված պայքարը Հայ դատի հետապնդման լավագույն միջոցն է: Պատասխանն այլևս հայերից չի կախված, պարոն նախագահ՛, նրանք տարիներ շարունակ դիմել են խաղաղ, օրինական միջոցների ու անընդհատ լռության պատին են բախվել: Այդ պատճառով են զենք վերցրել: Եվ եթե հայկական պահանջատիրությունը այսուհետ էլ անտեսվի, շատ հնարավոր է, որ Ֆրանսիայի ամբողջ հայ համայնքը դիմի ուժի, մեղադրյալի աթոռին հայտնվի: Իրենց գործողության ընթացքում այս չորս տղաները նույնպիսի հաջողությամբ զենքերը կարող էին ուղղել հյուպատոսարանի պաշտոնյաների

դեմ: Կարող էին, բայց չեն արել, որովհետև իրենց նպատակը միջազգային հանրության ուշադրությունը հայ ժողովրդի ողբերգության վրա հրավիրելն է եղել:

Ի՞նչ դեր է խաղացել Արամ Բասմաջյանը թուրքական հյուպատոսարանը գրավելու ընթացքում: Նույնիսկ ընդհանուր պաշտպանը ընդունեց, որ նա սահմանափակ մասնակցություն է ունեցել, վերջինն է մտել հյուպատոսարան, քննության է ենթարկել պատանդներին, համոզվել է, որ նրանք զինված չեն, ստուգել է ինքնություններն ու հսկել մուտքի դուռը:

Գործից պարզ է դառնում, որ Արամը պատանդներին անզերեն հորդորել է ոչնչից չվախենալ, բացատրել է, որ իրենց պահանջատիրությունը թուրքական պետությանն է ուղղված: Երբ Հակոբ Ջուֆայանը վիրավորվում է, Բասմաջյանն է վերցնում նրա զենքը, որից հետո նույնպես որեւէ պատանդի չի անհանգստացնում:

Պարոն նախագահ, երեքշաբթի օրը դուք հայտարարեցիք, որ, վերջիվերջո, մարտախմբի ոչ մի պահանջին էլ գոհացում չի տրվել: Դա այնքան էլ ճիշտ չէ: Տղաները պահանջել են Թուրքիայում արգելափակված թուրք, քուրդ եւ հայ քաղաքացիների ազատ արձակումը: Նրանց թվում էր պարոն Քյուչուքցյուզեյանը, որին դուք լսեցիք ուրբաթ օրը: Թուրքական կառավարությունը նրան մեղադրել է այն բանի համար, որ հայ երեխաներին հավաքել, կրոնական, ազգագրական երգեր է սովորեցրել: Պարոն Քյուչուքցյուզեյանը ձերբակալվել էր 1981 թվականի փետրվարի 25-ին: 1981-ի սեպտեմբերին, երբ չորս տղաները պահանջեցին նրա ազատ արձակումը, յոթը ամիս, առանց դատվելու, կտտանքների էր ենթարկվել: Հարգելի տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, այդ ամիսների ընթացքում ի՞նչ է արել մեզնից յուրաքանչյուրը, որ նա շուտափույթ ազատվի, ի՞նչ են արել մարդասիրական կազմակերպությունները: Դուք տեսաք նրա տանջահար մարմնի լուսանկարները, զգացիք տառապանքները: Մեր ընդհանուր անտարբերությանը չորս մեղադրյալները այլ միջոց են հակադրել: Թուրքական հյուպատոսարանի գրավման շնորհիվ միջազգային մարդասիրական կազմակերպությունները իմացել են իրողությունը եւ տարբեր ճնշումների միջոցով հասել են այն բանին, որ հյուպատոսարանի գրավումից երկու ամիս անց, 1981-ի նոյեմբերի 11-ին,

Քյուչուքցյուզեյանն ազատ արձակվի: Նա քաղաքական ապաստան է գտել Ֆրանսիայում, Թուրքիայից հեռանալիս նույնիսկ վկայագիր է ստացել, որ դատական պատասխանատվության չի ենթարկվել: Այս բոլորը տեղի են ունեցել նախ եւ առաջ այս չորս տղաների շնորհիվ:

Ուրբաթ օրը, պարոն նախագահ, մեղադրյալներին այցելող վերապատվելի Հելվաջյանին դուք հարցնում էիք, թե արդյոք աղոթո՞ւմ են թուրք հսկիչ-պահապանի հոգու հանգստության համար: Մեզնից ո՞վ է աղոթել, որ թուրքական բանտում վերջ տրվեն պարոն Քյուչուքցյուզեյանի տառապանքներին: Ու մինչ նա հայ մարտիկների ջանքերով ազատվել է բանտից, իրենք՝ հայ մարտիկներն են կալանավորվել: Շուտով երեք տարի կլինի, որ Արամ Բասմաջյանը չի տեսել ծնողներին, այդ թվում՝ յոթանասունն անց հորը, որը բռնագաղթի ճանապարհին կորցրել է բոլոր հարազատներին, այնքան է տանջվել, որ տարիներ շարունակ չի կարողացել քայլել, գամված է մնացել անկողնուն:

Այնպես արեք, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, որ այս, ինչպես փորձագետները հավաստեցին, կիրթ, զգայուն, գաղափարապաշտ երիտասարդը հենց վաղը հորը հասցնի որդիական քնքշանքը, որն իր հայրը չի կարողացել հաղորդել պապին:

Ցեղասպանության վերապրողները պատմում են, որ Դեր Ջորի անապատում տասը տարեկան մի հայ երեխա է եղել: Թուրքերը կտրել են նրա լեզուն, բայց նա թաքնվել է ավազների մեջ, ու ամեն անգամ, մոտեցող քարավաններ նկատելիս, ընդառաջ է նետվել, հասկացրել, որ ճանապարհը չչարունակեն, որ այն դեպի մահ է տանում: Ինչո՞ւ եմ հիշեցնում այս դիպվածը: Իմ գործընկերը՝ պարոն Ասլանյանը երեկ խոսեց մեծ մարդասերների՝ Կլեմանտյի, Անատոլ Ֆրանսի, Ռոմեն Ռոլանի, այլոց մասին, ովքեր դարասկզբին իրենց ձայնը բարձրացրին ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Ցավով ուզում եմ նշել, որ առեւտրական, դրամական, ռազմավարական առումներով հզոր երկրները այժմ խլացրել են Ֆրանսիայի ձայնը, ավելին՝ կտրել են հայ ժողովրդի լեզուն: Ու միայն 1981-ի սեպտեմբերի 24-ին, Արամի, Հակոբի, Գեւորգի, Վազգենի շնորհիվ է, որ աշխարհով մեկ սփռված վեց միլիոն հայերը անսպասելիորեն վերագտան իրենց խոսելու կարողությունը:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, ձեր փակ դատավեճի ընթացքում հավանաբար կլինեն այնպիսիները, ովքեր հենվելով իրավաբանական վերացական դատողությունների վրա, կփորձեն հայ ժողովրդի աճյունները համադրել թուրք հսկիչ-պահապանի դիակին: Ուրեմն, ձգտեցե՛ք հոգով ու սրտով վճիռ կայացնել, մի՛ խեղդեք ձեր խղճի ձայնը: Վեց միլիոն հայ ակնկալում է, որ դուք կվերցնեք մեծ մարդասերների՝ դարասկզբին վառած արդարության ջահը, եւ Ֆրանսիայի վեհանձն ձայնը տասնյակ տարիների լռությունից հետո դարձյալ խղճի մտքը, արդարացի կհնչի:

Արամ Բասմաջյանին, Հակոբ Ջուլֆայանին, Գեորգ Գյուզեյանին, Վազգեն Սիսյանին վերադարձրե՛ք իրենց ծնողներին ու հայ ժողովրդին:

(Պաշտպան Թեյջանի ճառը)

Պարոն նախագահ, պարոնայք խորհրդականնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ես ներկայացնում եմ Վազգեն Սիսյանի շահերը: Քիչ անց դուք վճռելու եք նրա ճակատագիրը: Հասկանալի է, բոլորդ էլ հաշվետու եք միմիայն ձեր առջեւ: Դատավճիռ կայացնելու ձեր իշխանությունը դուք գործադրում եք բացարձակ ազատությամբ ու անկախությամբ, սակայն, համենայն դեպս, կա մի հանգամանք, որը ձեր իրավասությունները սահմանափակում է: Խոսքը օրենքի մասին է, որին պետք է ակնածանքով մոտենալ, ինչպես գտնում էր Մոնտեսքյոն: Ուրեմն դուք պետք է հարգեք օրենքը, մասնավորապես՝ քրեական օրենսգիրքը:

Վազգեն Սիսյանը մեղադրվում է որոշ հանցանքների, հատկապես՝ Բեռնար Բլոնդելի նկատմամբ կանխամտածված մահափորձ կատարելու համար: Դուք կքննեք փաստերը, որոնք անհրաժեշտ է, որ կետ առ կետ համընկնեն քրեական օրենսգրքի սահմանումներին, եւ եթե հակասություն առաջանա, կարծում եմ, պարոն նախագահը ձեզ կհիշեցնի, չպետք է ընդունեք մեղադրականը: Երկրորդ սահմանումը, որին դուք քաջ ծանոթ եք, հարուցում է կասկածը, որն անհրաժեշտ է, որ անպատճառ ի նպաստ մեղադրյալի գործի: Սա մեր քրեական իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկն է:

Ինչ վերաբերում է Վազգեն Սիսյանին վերագրվող կանխամտածված մահափորձի մեղադրականին, ես ամենայն որոշակիությամբ ու վճռականությամբ գտնում եմ, որ պետք է մերժել: Նախ, ի հարկե, հարկավոր է քննել փաստերը: Պարոն ընդհանուր պաշտպանն իր երեկվա մեղադրականում նշեց, որ գործի այս հատվածում կասկածներ են առաջանում հյուպատոսարանում Վազգեն Սիսյանի գտնված տեղի, գրաված դիրքի նկատմամբ: Սրանից բազմաթիվ այլ հակասություններ էլ են առաջանում, որոնց ես ուզում եմ համառոտ անդրադառնալ: Նախ՝ որոշակի չէ հենց իր՝ Բլոնդելի դիրքը: 1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին (էջ 173), նախնական հարցաքննության ժամանակ, նա հայտարարում է. "Ես գտնվում էի սենյակի մեջտեղում", ապա ավելացնում՝ "Երբ իմ ուղղությամբ կրակեցին, պատուհանից տաշեղներ, ծեփ թափվեցին վրաս", որը վկայում է, որ ինքն, ամենայն հավանականությամբ, լուսամուտի մոտ է եղել:

1981-ի հոկտեմբերի 26-ին նույն Բեռնար Բլոնդելը (էջ 480) պնդում է, որ ինքը եղել է անձնագրային բաժանմունքի կենտրոնում, մինչդեռ իր գործընկերոջ՝ ոստիկանական սպա Շելիսի վկայությամբ (էջ 89) սանդղավանդակում է գտնվել: Հարկ չկա հիշեցնելու Վազգեն Սիսյանի ցուցմունքը. նա միշտ պնդել է, որ ոստիկանը դռան շեմին կքված է եղել:

Եթե ես միայն այս հայտարարություններից ելնեմ, մի քանի հնարավոր եզրակացություն կարող եմ կատարել՝ ոստիկան Բլոնդելը եղել է անձնագրային բաժանմունքում՝ կամ սենյակի կենտրոնում, կամ պատուհանի մոտ, նույն հաջողությամբ նա կարող էր գտնվել սանդղավանդակում ու մետաղական կամրջակի վրա, վերջապես՝ այն դռան մոտ, որը անձնագրային բաժանմունքը բաժանում է միջանցքից: Ընդունեք, որ հինգ վարկած միայն մեկ հոգու համար՝ հարկ եղածից շատ է:

Դատական գործը ներկայացնում է կամ փորձում է ներկայացնել յուրաքանչյուրի դիրքը: Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, իմ խնդիրը սրա կամ նրա սուտը բացահայտելը չէ, պատկերացնել, հանկանալն է այն խառնաշփոթ տեսարանը, որը չափազանց կարճ է տեսել:

Հենց դեպքի օրը՝ սեպտեմբերի 24-ին, Բեռնար Բլոնդելը վկայում է. "Քանի որ ծառայողական զենքը մոտս էր, ես կրակելու դիրք գրավեցի, մի անգամ սեղմեցի ձգանը": Հոկտեմբերի 26-ին, դեպքից երկու ամիս անց, քննիչին ցուցմունք է տալիս. "Ես կրակելու դիրք չէի գրավել": Հակասությունն ակնհայտ է, որը կարելի է շարունակել: Ըստ Վազգեն Սիսյանի՝ Բլոնդելը կքված է եղել, պարոն Ֆլեորին՝ կանգնած: Նույնը վերաբերում է գլխավոր իրադարձությանը՝ փոխհրաձգություններին: Նույնիսկ ընդհանուր պաշտպանը երեկ նկատել տվեց՝ վարկածները խիստ տարբեր են: Վազգեն Սիսյանը հավաստում է, որ առաջինը ոստիկանն է կրակել, ինքը փոխադարձել է, ոստիկանը պնդում է հակառակը: Նա այսպես է ներկայացնում տեսարանը. "Հենց որ ես գոռացի՝ "Ոստիկանությունն է, ձեռքներդ վեր դո՛ւրս եկեք", հարեւան սենյակից դռների մեջ ինչ-որ մեկը հայտնվեց, զենքն ուղղեց իմ վրա, երեք անգամ կրակեց: Այդ ժամանակ պատուհանից տաշեղներ, ծեփ թափվեցին վրաս: Քանի որ ծառայողական զենքը մոտս էր, ես համապատասխան դիրք գրավեցի, մի անգամ կրակեցի: Անձանոթը ճչաց, շրջվեց, անհետացավ իմ տեսադաշտից: Հնարավոր է, որ վիրավորել եմ իրեն, քանի որ ցավի ճիչ արձակեց":

Վազգեն Սիսյանը 1981 թվականի հոկտեմբերի 12-ին հետեւյալն է ասում. "Ոստիկանը կքվել էր շեմին, ես նրան՝ իմ վրա կրակելիս չտեսա, բայց երբ կրակեց, փոխադարձեցի": Այնուհետեւ Վազգենը գծագրի

վրա ցույց է տալիս այն տեղը, ուր, ըստ իրեն, գտնվել է ինքը՝ Բեռնար Բլոնդելը, ապա ավելացնում այն նախադասությունը, որը երեկ ընդհանուր պաշտպանի ժպիտը հարուցեց, բայց ինձ հուզեց. "Ես չգիտեի, որ նա ֆրանսիացի ոստիկան է, հակառակ դեպքում կասեի, որ հետը ոչ մի խնդիր չունեմ": Քննիչի մոտ կատարված առերեսման ժամանակ յուրաքանչյուրը պնդել է իր ցուցմունքը: Իրականում, սակայն, Բեռնար Բլոնդելը փոքր-ինչ փոփոխել է վկայությունը, հետեյալ ճշգրտումն է կատարել. "Հենց որ իմ ուղղությամբ մի անգամ կրակեցին, ես երկու անգամ փոխադարձեցի, անծանոթը ճչաց": Մինչդեռ նախկին հայտարարություններից այն տպավորությունն էր ստացվում, որ Վազգեն Միսյանի երեք կրակոցից հետո է ոստիկանը գենքի դիմել:

Այս ամենը չի կարող կասկած չհարուցել: Իմ նպատակը, սակայն, ինչպես ասացի, տարակուսանքներ հարուցելը չէ, ձեզ հետ մեկտեղ ամենահավանական վարկածը փնտրելն է: Իսկ ամենահավանական վարկածն այն է, որ Բեռնար Բլոնդելը առաջինն է կրակել: Ես դրա համար չեմ հանդիմանում նրան: Մենք գիտենք, որ ոստիկանը ձեռքին զենք ունի, նա աչալուրջ է, սպասում է, որ դռների մեջ մեկնումուհեկը հայտնվի, հյուպատոսարանից փախչողները նրան զգուշացրել են, որ ներսում զինված մարդիկ կան: Մյուս կողմից էլ մեզ հայտնի է, որ Վազգեն Միսյանը, ըստ փորձագետների, լարվածության պատճառով չափազանց առաջ թեքված, այնպիսի դիրքում է, որ չի կարող ոստիկանին նկատել կամ նրա ուղղությամբ կրակել: Ահա՛ այս իրավիճակում ոստիկան Բլոնդելը, - կրկնում եմ, դրա համար ես նրան չեմ մեղադրում, դա նրա պարտականությունն է, - կրակում է, գրոհայինը վիրավորվում, ճչում է: Եվ միայն գետին տապալվելուց հետո երեք կրակահերթ է բաց թողնում, որոնք, - սա շատ կարելու է, - նախահարձակին ամենեւին չեն վնասում:

Ի՛նչ է բացահայտում իրավիճակի այս համառոտ շարադրանքը՝ խառնաշփոթությունը, վկաների ակնհայտ տարաձայնությունն ու վկայությունների հակասականությունը: Կասկած, որն առկա է, հետեւաբար՝ կանխամտածված մահափորձի մեղադրական չի կարելի ներկայացնել Վազգեն Միսյանին: Նույնպիսի եզրահանգման, շատ ավելի որոշակի, մեզ մղում են քրեական օրենսգրքի 2-րդ եւ 295-րդ հոդվածները, ըստ որոնց՝ կանխամտածված մահափորձի մեջ մեղադրվողը պետք է անպայման սպանելու միտում ունենա:

Ուստի հարցը, որ ես ուզում եմ տալ, չափազանց պարզ է՝ երեկ ընդհանուր պաշտպանը կարողացա՞վ ապացուցել, որ Վազգեն Միսյանը սպանելու միտում կամ նպատակ է ունեցել: Պատասխանը՝ ոչ՝ է, ուստի գրոհայինի արդարացումը անխուսափելի է դառնում: Այո՛, նա վիրավորվելուց հետո կրակել է ոստիկանի ուղղությամբ, բայց կրակել է վերեւ, միմիայն վախեցնելու համար: Վազգեն Միսյանի նման նշանառուն, եթե ուզեր, հինգ-տասը մետր հեռավորությունից չէր վրիպի:

Մնում է անդրադառնալ իմ պաշտպանյալի երկու իրավախախտումներին՝ մարդկանց մեկուսացնելուն եւ զենք կրելուն: Ավելի ճիշտ՝ շարժառիթներին:

Իրականում, ինչպես պարոն ընդհանուր պաշտպանն ընդունեց, որը, կարծում եմ՝ ոչ մի կասկած չի հարուցում, չորս գրոհայինները մեղադրվում են քաղաքական բռնություն գործադրելու համար: Ֆրանսիական օրենսդրությունը միշտ էլ քաղաքական բռնությունը տարբերակել է ընդհանուր բնույթի հանցագործություններից: Քննվող գործում առկա է նաեւ իրավունքի եւ բարոյականության գուգորդությունը, որին չի կարելի չանդրադառնալ: Ես կուզեի, որ այդ կապակցությամբ ատյանը երկու հարց նկատի ունենար: Առաջինը՝ բռնությունը ծայրահեղ միջոց է եղել, այսինքն հայերը բռնության դիմել են բոլոր խաղաղ միջոցները սպառելուց հետո, եւ երկրորդ՝ բռնության միջոցով ներկայացված պահանջատիրությունը օրինակա՞ն է:

Հենց այս երկու հարցերի պատասխանն, իմ կարծիքով, պիտի պայմանավորի ձեր դատավճիռը: Ես միտումնավոր օգտագործեցի "օրինական" բառը, որովհետեւ ընդհանուր պաշտպանը երեկ խոսում էր պատրանքայնության մասին: Իրավաբանության խնդիրը ոչ թե պատրանքայնությունը, այլ՝ օրինականությունն է: Չորս մեղադրյալները ներկայացնում են հայ ժողովրդի պահանջատիրությունը, իսկ ըստ միջազգային օրենսդրության, ժողովուրդը ընդհանուր լեզու է մշակույթ ունեցող այն հանրությունն է, որը ձգտում է պատմական տարածքում համատեղ գոյատևել: Անառարկելի է, որ հայ ժողովրդի վերամիավորումը, ցեղասպանության ընդունումը, պատմական տարածքների ազատագրումը, որքան էլ ումանց պատրանքային թվան, օրինական պահանջներ են:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ հարցին, այս ամբիոնից բազմիցս նշվեց, որ անցած տասնամյակների ընթացքում հայերն իրենց նպատակներին խաղաղ, ժողովրդավարական միջոցներով հասնելու համար ամեն ջանք գործադրել են, բայց անընդհատ հուսախաբ են եղել: Հարկ կա՞ կրկին անդրադառնալու նախագահ Վիլսոնի 1918 թվականի հունվարի 8-ի՝ տասնչորս կետից բաղկացած ուղերձին, հատկապես հայերին վերաբերող պարբերությանը, Մերի, ապա եւ Լոզանի դաշնագրերին: Հայերի հույսերը մասամբ վերարծարծվեցին 1948 թվականին, երբ ՄԱԿ-ը ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու եւ դատապարտելու հռչակագիր ընդունեց, որի տակ ստորագրեց նաեւ

Թուրքիան, սակայն քսանհինգ տարի անց էլ չվավերացրեց 30-րդ՝ այն չարաբաստիկ պարբերությունը, որտեղ առաջին անգամ "հայ ժողովուրդ" եւ "ցեղասպանություն" բառերը հիշատակվում, ընդամենը հիշատակվում էին կողք-կողքի: Եվ մինչ Ռեյմոն Արոն, Ռուլան Բարթը, Հարուն Տազիելը, Անրի Թրուայան, շատ ուրիշներ իրենց բողոքի հանրագիրն էին հղում ՄԱԿ, Թուրքիան շարունակում էր ոտնահարել այն իրավունքները, որոնց պաշտպանության համաձայնագրի տակ ստորագրել էր: Տեսնո՞ւմ եք՝ հայ ժողովուրդը հնարավոր բոլոր միջոցներին դիմել է: Ճիշտ է, ցեղասպանությունը 1915-ին է տեղի ունեցել, բայց ճիշտ է նաեւ այն, որ մարդկության դեմ գործված հանցագործությունները անժամկետանց են: Ահա՛ այս անգորությունն է Վազգեն Միսյանին մղել զենքի: Նա դրա իրավունքն ունե՞ր: Պատասխանը դուք եք տալու ձեր դատավճռով: Մինչ այդ, սակայն, հիշեցեք Կամյուլի հետեւյալ դարձվածքը. "Ես միշտ մտածել եմ, որ նա, ով հույսը մարդկայնության հետ է կապում, խելագար է, ով հուսահատվում է՝ վախկոտ է: Այս սկզբունքային վեճը արժանապատվորեն կլուծի միայն այն անհատը, որը վերջապես կվճռի՝ բառե՛րն են գորեղ, թե՛՝ գնդակները": Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ձեր դատավճռի մեծահոգությամբ դուք ձեր օգտին լուծած կլինեք այդ վեճը:

Հայտարարվում է ընդմիջում 14-ն անց 45-ին

Նիստը վերսկսվում է 15-ն անց 10-ին:

(Պաշտպան Մինյարի ճառը)

Պարոն նախագահ, պարոնայք խորհրդականնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, դուք բոլորդ միասին հավաքական ներկայացուցիչն եք ֆրանսիացի ժողովրդի, որի անունից բացահայտելու եք արդարությունը: Ես օգտագործեցի այս դժվարին, տարօրինակ, բարդ բառը, չնայած հայտնի չէ՝ երբեւէ գոյություն ունեցե՞լ է, գոյություն ունի՞ :

Ձեզ անկեղծորեն ասում եմ այն, ինչ մտածում եմ՝ արդարություն գոյություն չունի, գոյություն չունի որպես բացարձակ ճշմարտություն, որի շուրջը համախմբվի, որն ընդունի մարդկային հանրությունը: Գոյություն չունի, որովհետեւ դուք ինքներդ, ինչպես ամեն ոք, կախված եք մեր կյանքը կազմող բազում պայմանականություններից, տխրություններից եւ ուրախություններից:

Դատավճիռ՝ բայց ինչի՞: Արդարությա՛ն՝ պահանջում է օրենքը: Եվ ահա՛ դուք հապճեպ, փաստերի, պատմության մշուշի մեջ, հենվելով այն ամենի վրա, ինչը մենք թերեւս անհաջող ձեզ ներկայացրինք, կայացնելու եք մի դատավճիռ, որը ես կուզեի, որ ամենից առաջ ազատ կանանց, ազատ տղամարդկանց դատավճիռ լիներ:

Դուք դժվարին պարտականություն եք ստանձնել՝ դժվարին, որովհետեւ առաջին իսկ օրվանից մենք բոլորս համոզվեցինք, զգացինք, որ այս դատավարությունը մյուսների նման չէ եւ նույնիսկ այժմ՝ ավարտման պահին, հստակ չէ՝ ո՞վ է մեղադրում, ո՞վ՝ մեղադրվում: Եվ միակ բանը, որ անդառնալի է, զգացականորեն անգամ ճշմարտացի է՝ կյանքն է: Մեղադրողներին, մեղադրվողներին, ոչ, չեմ մոռացել, նաեւ նրանք, ով այն կորցրել է:

Ավելի որոշակի ես պաշտպանում եմ Գեորգ Գյուզեյանի դատը, ով մեղադրվում է պարոն Էոզենի կանխամտածված սպանության համար:

Ինչպես մեզ հայտնի է իրավաբանությունից, որպեսզի մարդասպանություն տեղի ունենա, անհրաժեշտ է սպանության գործողություն, զոհ, ինչպես նաեւ համապատասխան մտադրություն: Ահա՛, խիստ համառոտ, այն պայմանները, որոնց շրջանակում դուք տեղադրելու եք փաստերը, վերլուծելու եք ու եզրակացնելու՝ միտումնավոր սպանություն տեղի ունեցե՞լ է, թե՛՝ ոչ:

Գործում այդ կապակցությամբ բազմաթիվ հայտարարություններ կան, որոնցից առաջինը պատկանում է պարոն Գյուզեյանին: Թույլ տվեք համառոտ հիշեցնել. "Հսկիչ-պահապանը ձեռքին ատրճանակ ունեւ: Խառը իրավիճակ էր: Նա իմ կողմն ուղղվեց: Մեր միջեւ ինչ-որ մեկը կար: Մրահում շատերը կային: Ես խաբուսիկ շարժում արեցի, հայտնվեցի հսկիչ-պահապանի դիմաց, ատրճանակս քունքին սեղմեցի ու պահանջեցի նետել զենքը: Նա չնետեց: Տեսա, որ ուզում է կրակել՝ ե՛ս կրակեցի: Կրկնում եմ՝ խառնաշփոթ իրավիճակ էր, հսկիչ-պահապանը դուրս պրծնել ուզեց ու ատրճանակս կրակեց":

Այժմ վերհիշենք, թե ինչ են հաստատում կամ ժխտում այստեղ ելույթ ունեցած վկաները, նկատի ունենալով հանդերձ, հարգելի տիկնայք ու պարոնայք երդվյալնե՛ր, խառնաշփոթը, որ տիրել է հյուպատոսարանում, իրադրության արագ փոփոխությունները, որոնք չէին կարող չազդել, ոմանք չեն էլ ժխտում, հայտարարությունների հուսալիության վրա, հակասականություն չառաջացնել:

Ես անկողմնակալ կլինեմ, ոչ մի ցուցմունք չեմ անտեսի, կվկայակոչեմ անգամ նրանք, որոնք թերևս չեն նպաստում իմ հիմնավորումներին: Այսպես, օրինակ, Ալեքսիս Գյուզելը, որի վկայությունն ամենեւին իմ օգտին չէ, հայտարարել է. "Գնդակները տեղում էին հսկիչ-պահապանի կրծքի ուղղությամբ, բայց ես չտեսա, թե ո՞վ կրակեց գլխին: Նա փորձում էր զինաթափել մորուքավորին, կարողացավ ձեռքը իջեցնել": Ուրեմն որոշակի է՝ այս վկան, - դատարանի դահլիճում էլ նա նույնը պնդեց, - չի տեսել, թե ո՞վ է կրակել պարոն Էոզենի գլխին:

Վկա Ֆահրի Գալին հայտարարում է. "Ես կրակոցներ լսեցի եւ տեսա, թե ինչպես անվտանգության իմ գործընկերը ընկավ այն միջանցքի հատակին, որտեղ ես էի գտնվում (իրականում՝ ինքը սրահում է եղել): Ես չտեսա, թե ո՞վ կրակեց, քանի որ ծնկի էի չոքել, նկատեցի միայն իմ առջեւ հայտնված ատրճանակը, որը, չնայած չեմ կարող պնդել, ենթադրում եմ, որ պատկանում էր կա՛մ իմ գործընկերոջը, կա՛մ այն գրոհայինին, որը պայուսակից գնդացիի ատրճանակ էր հանում": Ցանկանում եմ ձեր ուշադրությունը հրավիրել նաեւ դատական գործի՝ Դ-236, Դ-638 էջերի, մասնավորապես՝ մեղադրյալի եւ Բալթաօղլուի առերեսման վրա:

"Մեղադրյալ - Հսկիչ-պահապանն ու ես քաշքշում էինք իրար: Նրա ձեռքին զենք կար: Իմ ձեռքին էլ: Իրարանցման պահին՝ ատրճանակս կրակեց:

Հարց մեղադրյալին - Վկան հայտարարում է, որ դուք ոտքը վիրավորելուց հետո շարունակել եք կրակել:

Պատասխան - Դա հնարավոր չէ, ես միայն մի անգամ եմ կրակել, երբ ատրճանակս սեղմել եմ հսկիչ-պահապանի քունքին:

Հարց Բալթաօղլուին - Հսկիչ-պահապանը զենք ունե՞ր:

Պատասխան - Չեմ տեսել":

Մի ուրիշ վկա՝ Յազիջի Սալիմը թե՛ ոստիկանությանը, թե՛ նախաքննության եւ թե՛ առերեսման պահին տված ցուցմունքներում, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ հատուկ գործերի քննիչը պատասխանելու համար ժամանակ է տվել, վստահ պնդել է. "Հսկիչ-պահապանի գոտիկին զենք կար":

Եվ չնայած բոլոր վկաները չէ, որ հաստատում են այս հանգամանքը, ոչինչ չի բացառում, որ պարոն Էոզենը զինված է եղել:

Ի վերջո՝ նա հյուպատոսարանի անվտանգության պաշտոնյա է, եւ որքան էլ այդ օրը ուղեթղթերի համար եկած լիներ եւ ընդունենք, թե զենք էլ չունենար, չէ՞ր կարող ատրճանակ գտնել, դիմադարձել, այսինքն անցնել իր անմիջական պարտականությունների կատարմանը: Ո՞վ կարող է ժխտել այդ հանգամանքը, մանավանդ այն հայտարարություններից հետո, որոնք ես հենց նոր ընթերցեցի: Ո՞չ ոք: Մի այլ հանգամանք, որն ինձ կարելու է թվում եւ ամենեւին չի վիճարկվում՝ առաջացած քաշքշոցը, պայքարը, ուժի գործադրումն է: Մի վկա նույնիսկ մանրամասնություններ է հիշում, նկարագրում է, թե ինչպես թուրք հսկիչ-պահապանը կոսացել, գլխով հարվածներ էր տեղում Գյուզելյանի որովայնին:

Պատկերացրեք տեսարանը՝ հակամարտող մի կողմը զինված է նռնակով, այստեղից բխող բոլոր հետեւանքներով, եւ ատրճանակով, մյուս կողմը, չնայած հայտնի չէ՝ զինվա՞ծ է, թե ոչ, բայց դիմադրում է, ումանք ասում են, թե գրոհայինի վրա էր ցատկել, մյուսները՝ գլխով փորն էր սեղմել... Ինձ լավ հասկացեք, ես չեմ ուզում պարոն Էոզենին անպայման դաժան ներկայացնել, ուզում եմ պատկերացնել իրավիճակը, այն հանգամանքը, որ Գյուզելյանի կյանքին վտանգ էր սպառնում, եւ ահա՛, անկանխատեսելի մի պահի, ատրճանակի փողից գնդակը դուրս է թռչում: Մի՞թե այս ամենը մեզ հիմք տալիս է ենթադրելու, որ սպանությունը կանխամտածված է եղել: Հարցին սպառնիչ պատասխանելու համար անհրաժեշտ է վերհիշել գրոհն ամբողջությամբ՝ նկատի ունենալ, - այդ առումով մենք եւ մեղադրող կողմը համակարծիք ենք, - որ երբ մարտախումբը հյուպատոսարան է մտել, սպանելու մտադրություն չի ունեցել: Այո՛, չորսն էլ զինված են եղել, որովհետեւ ջահերթի կամ մկրտության չեն պատրաստվել, բայց մարտախումբը մարդասպանական չի եղել, հնարավորին չափ շատ մարդ ոչնչացնելով ծրագրերն իրագործելու նախնական միտում չի ունեցել: Սա շատ կարելու է Գյուզելյանի վարքագիծը պատկերացնելու առումով:

Կա նաեւ մի այլ հանգամանք: Պարոն ընդհանուր հյուպատոսը՝ նման պատասխանատու պաշտոնյան, նույնպես վիրավոր, զետնին է եղել: Եթե Գյուզելյանը պատժելու, վրեժխնդիր լինելու մտադրություն ունենար, նախ Թուրքիայի բարձրաստիճան դիվանագետին չէր խնայի: Մինչդեռ ի՞նչ է խոստովանում վերջինս ամենայն անկեղծությամբ. "Ճիշտ է, որ բազմաթիվ պատանդներ, հատկապես հյուպատոսարանի թուրք աշխատակցուհիները, ինձ օգնության հասան, խնամք տարան: Նրանք Գյուզելյանին հարցրել էին, թե կարո՞ղ եմ ինձ վիրակապել: Հայ գրոհայինը ո՞չ միայն թույլ էր տվել, այլեւ ավելի ուշ, անձամբ զբաղվեց իմ հետագա ճակատագրով...": Ինչո՞ւ մտածել, որ այն անձը, որը հյուպատոսարանի մի պաշտոնյայի նկատմամբ այդքան ուշադիր է, անգամ օգնում է, մյուսին

սպանելու կանխակալ մտադրություն կարող էր ունենալ: Ի վերջո շնորհիվ պարոն Լեկլերկի հայտնի է դարձել նաև, որ մարտախումբը ամեն ինչ պայթեցնելու, վերացնելու ծրագիր չի ունեցել: Ահա՛, պարոն նախագահ, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալներ, հենց նման դժվարին իրավիճակներից ելք գտնելու համար է մեր քրեական օրենսգրքը դեռուս 1863 թվականին ձեռնարկվել կանխամտածված մարդասպանության եւ առանց կանխակալ մտադրության մահ հարուցող զենքի հարված հասցնելու հողվածները: Այստեղ լավոր գործում նույնպես, այս հանգամանքը խնդրում էմ անպայման հաշվի առնել, կա զենքի մահացու հարված, բայց կանխամտածված սպանություն չկա: Ես արդեն ասացի, որ ձեր ատյանը, չնայած պարոն փաստաբանապետը հատուկ նշեց, որ իրենից ՄԱԿ-ի գերագույն ասամբլեան, նույնիսկ անվտանգության խորհուրդը չի ներկայացնում, դուք պետությունների վրա ներգործելու իրավասությամբ օժտված միջազգային հանձնաժողով չեք, ֆրանսիական ժողովրդի անունից շատ մեծ պատասխանատվություն է ստանձնում: "Չուրբիթ" լրագիրը ամեն օր ծավալուն տեղ է հատկացնում այս դատավարությանը՝ հիշեցնելու համար, որ ձեր վճիռը կարելու է ոչ միայն չորս մեղադրյալների, Ֆրանսիայի հայ համայնքի, այլև թուրքական մամուլի քարոզչության կազմակերպիչների, ամբողջ Թուրքիայի համար: Կրկնում եմ՝ դուք պատասխանատու եք ոչ միայն չորս երիտասարդների, այլև, ուզեք թե՛ չուզեք, տասնյակ տարիների պատմության առջև: Ձեր կայացրած դատավճիռը կարելու նշանակություն է ունենալու Ֆրանսիայում, այն բոլոր երկրներում, որտեղ հայկական համայնքներ կան, ամբողջ Եվրոպայում: Այդ դատավճիռը մեկնաբանվելու, դատապարտվելու կամ դրվատվելու է: Դուք չպետք է ձգտեք, - ես ինձ թույլ եմ տալիս անկեղծ լինել մինչև վերջ, - հաճելի դատնալ ումանց, հարուցելու համար այլոց հակակրանքը: Ես կուզեի, որ խնդրի նկատմամբ արմատական մոտեցում ցուցաբերվեր, քննարկվեր խորությամբ՝ այնպիսին, ինչպիսին ներկայանում է: Երբ սկսում էի իմ պաշտպանականը, փորձում էի վերհիշել, թե մի քանի օրվա ընթացքում, հասկանալի է՝ խիստ անբավարար չափով, ի՞նչ ենք փորձել ձեզ ներկայացնել: Նախ, ի հարկե, հիշողություններն ու վկայությունները այն ծերունիների, որոնք չէին ուզում ամբիոնից հեռանալ: Չէին ուզում, որովհետև առաջին անգամ արդարադատությունը խորհրդանշող ատյանում հնարավորություն էին ստացել պատմել այն ամենը, ինչ իրենց հետ պատահել է, այն ամենը, ինչը իրենց պես շատերի մահվան պատճառն է եղել: Բայց մի թե՛ Հայկական հարցը միմիայն անցյալին, հուշերին է առնչվում, որն ամեն անգամ արձարծելիս՝ ժամանակի միջով հետ պիտի գնանք: Թե՛ այն այժմեական է, հրատապ, որը կարող է լուծում, ընդ որում՝ իրավական լուծում ստանալ: Իրոք, շատ դժվար է: Ահա՛ չորս երիտասարդներ, որոնք ուզում են վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Ես կարծում եմ, որ նրանք դիմել են նման քայլի, որպեսզի Թուրքիային ստիպեն իրենց հետ երկխոսության նստել եւ ընդունել այն, ինչը համառորեն չի ընդունում: Հիմնական խնդիրն էլ հենց դա՛՝ հայ ժողովրդի, նրա գոյության ընդունումն է: Հայերը գիտեն, որ իրենք կան իրենց պատմությամբ, տոներով, աղոթքներով, երգերով ու բանաստեղծություններով, բայց ուզում են, որ իրենց ընդունի միջազգային հանրությունը, միջազգային իրավունքը: Հայերը փորձում են հասնել այն բանին, որ իրենց ընդունի մյուս՝ ուրացող կողմը: Նրանք ցանկանում են ասել՝ մենք գոյություն ունենք, մի օր դուք ստիպված կլինեք հաշվի նստել մեզ հետ: Դա աշխարհագրության խնդիր չէ՛, պարոն փաստաբանապետ, հայերը հրեաների նման սահման խախտելու, բախման մեջ մտնելու, տարածքներ նվաճելու հնարավորություն չունեն:

Ահա՛ թե՛ ինչու նրանք գրոհում են դեսպանատների, հյուպատոսարանների վրա: Ես ուզում եմ խոստովանել՝ դա ինձ չի ոգեւորում, բայց սա իրականությունն է, որի հետ պետք է հաշվի նստել: Ինչպե՞ս ո՞վ գիտե: Հնարավոր է վերադարձ դեպի Թուրքիա: Ձեզնից ումանք կարող են ասել՝ մենք այստեղ չենք հավաքվել հայերի տարածքային խնդիրները լուծելու համար: Ես գիտեմ, դուք այդ իրավունքը չունեք, բայց ունեք բարոյական իրավունք, որը չափազանց կարելու է, որը ձեզ հնարավորություն է տալիս "ոչ" ասել թուրքերին ու բոլոր նրանց, ովքեր խիստ պատժամիջոցներ են պահանջում, այսինքն պահանջում են արդարությունը գանակոծել, շնչահեղձ անել: Ֆրանսիան օրինապահ երկիր է, մենք ընդունում ենք բոլոր իրավագրկվածների իրավունքները, ձգտում ենք իրավական խնդիրներին իրավական լուծում տալ:

Հնարավոր է, որ մի օր Թուրքիան մասնատվի: Չգիտեմ: Ուզում եմ հիշեցնել միայն, որ աշխարհում եղել են պետությունների համադաշնություններ. Հյուսիսային Ամերիկայի նահանգների համադաշնությունը (1781-1787), Շվեյցարական համադաշնությունը (1815-1846), Գերմանական համադաշնությունը (1815-1866), Հյուսիսային Գերմանիայի համադաշնությունը (1867-1871): Կարելի է այս ցանկին ավելացնել նաև նախկին ինդոնեզական միությունը (1949-1954), մի շարք դաշնային պետություններ՝ Բրազիլիան, Շվեյցարիան, Հարավսլավիան, Հնդկաստանը: Այսպիսով՝ կան

երկրներ, որոնք որոշակի թվով ազգություններից են կազմավորված՝ բազմազգ են: Ուրեմն, խելագարություն չէ այդ ուղղությամբ մտածելը:

Այստեղ հայերը շատ խոսեցին նաև ցեղասպանության մասին, ոմանք պնդում էին, որ եթե իրենցը ժամանակին ընդունվեր, հրեականը տեղի չէր ունենա: Ես վստահ չեմ, որ այդ ընդունումով հետագա փորձություններից կարելի էր խույս տալ, ամեն ինչ չկապենք հայ ժողովրդի դժբախտությանը: Նշենք միայն, որ երբ հիշողությունը ոտնահարում են, գաղափարները, ազգային եւ միջազգային բարոյական չափանիշները չեն առաջադիմում: Եվ այնտեղ, որտեղ հիշողությունը արգելվում է, պատմությունը ծաղրուծանակի ենթարկվում, գրքերը կեղծվում են, արձանագրությունները՝ ջնջվում, չի՛ կարող որեւէ ժողովուրդ լիովին ազատ լինել, որպեսզի տնօրինի սեփական ճակատագիրը:

Ինչո՞ւ են թուրքերը մինչևեւ հիմա ժխտում ցեղասպանությունը: Որովհետեւ նրանք բավական իրազեկ են միջազգային իրավունքին, ազգերի բարոյական պարտավորություններին, գիտեն, որ այսօր, ցեղասպանության հրապարակային, բարոյական ընդունումը հետեւանքներ կունենա՝ համաշխարհային հանրությունը կստիպի հատուցել պատճառած ողբերգությունը՝ նաև տարածքային առումով:

Ահա՛ թե՛ ինչու են թուրքերը ուրանում, ուրանում են ո՛չ թե այն բանի համար, որ վատ պատմաբաններ են, - մեկին մենք այստեղ լսելու առիթ ունեցանք, - այլ որովհետեւ չեն ցանկանում տարածքային պատասխանատվության ենթարկվել, որն ուղղակի բխում է ՄԱԿ-ի ընդունած՝ ցեղասպանության հայտնի հռչակագրից:

Թուրքական կառավարությունն ի վիճակի՞ է սահմանադրորեն պատասխանել նման ծանրակշիռ հարցադրումների, երբ չի հարգում անգամ իր ժողովրդին եւ 40.000-50.000 քաղբանտարկյալների թվով տխուր ռեկորդ է սահմանում Եվրոպայում:

Ես, ի հարկե, ոչինչ չունեմ թուրք ժողովրդի դեմ: Նրանք Նազիմ Հիքմեթ անուն-ազգանունով մեծ բանաստեղծ ունեն, որը ճաշակել է իր երկրի բանտերը: Իր երկրում ձեռքակալվել, հալածվել է նաև մի ուրիշ թուրք մեծ արվեստագետ, կինոբեմադրիչ Իսմայիլ Գյունեյը: Երբ "Պատեր" նկարահանելիս նրան հարցրել են, թե հրավիրված թուրք եւ հայ դերասանները ազգային-քաղաքական խնդիրների անդրադառնո՞ւմ են, պատասխանել է. "Ո՛չ՝ ոչ առանձնապես խոսակցության նյութ չի դարձրել, խորությամբ չի արժարծել: Ես հարկ եմ համարում ասել, որ Հայկական ցեղասպանությունը իրողություն է, եւ դա ո՛չ միայն հայ ժողովրդի, այլ նաև մե՛ր խնդիրն է: Ինքս շատ լավ հասկանում եմ հայկական համայնքի ապրումները, բայց ուզում եմ ավելացնել, որ ժողովուրդների եղբայրության կարելի է հասնել ո՛չ թե կրքեր բորբոքելով, այլ՝ մեր երկրի սահմանների ներսում բնակվող ազգերի ու ազգությունների՝ արդի քաղաքակրթության մակարդակով համատեղ ներդրված ջանքերով":

Այո՛, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, դուք դատելու եք մի ողբերգություն, որն աշխարհ է եկել 1915-ին, բայց մինչևեւ հիմա շարունակվում եւ նույնիսկ խորանում է: Այդ դժբախտությունը նաև մե՛րն է, ուստի ձեր դատավճռում դուք նախ պիտի ընդունեք ցեղասպանությունը, որովհետեւ արդարությունը ոգեկոչելու համար պետք է ճշմարտությունը ոգեկոչել: Դուք պետք է ամեն ինչ անեք, որ չապրեք այն ամոթը, որ Մարտին է ապրել Ռասելի դատարանում, երբ առաջին նիստի ժամանակ, վիետնամականին նախորդող ցեղասպանությունները հիշատակելիս, մի թուրք հայտարարել է, որ իրենք հայերին չեն կոտորել, նույնիսկ զգացնել է տվել, որ հայերն են իրենց ցեղասպանության ենթարկել: Մեր ժամանակի խոշորագույն գրողն ու իմաստասերը լսել է այդ ամենն ու ճշմարտությունը չի ասել, ուստի հետեւյալ կերպ է արտահայտվել ավելի ուշ. "Ես խորապես ամաչում եմ դրա համար, այս երեկո ուզում եմ խոստովանել ձեզ":

Թերեւս դուք էլ նման պարզ ձեւակերպումներով ուղղակի ասեք, որ աշխարհում չկա՛ այնպիսի ժողովուրդ, որն իր տարածքները, հայրենիքն ունենալու իրավունքից զուրկ լինի: Ահա՛ ամբողջը, ահա՛ կարեւորը, ինձ թվում է, դուք հենց դրանով կբախվեք, եւ ես ոչ թե կամաչեմ, այլ, ընդհակառակը, ինձ չափազանց հպարտ կզգամ, որ ձեզ համագործակցել եմ:

(Պաշտպան Դեւեջանի ճառը)

Պարոն նախագահ՝, պարոնայք խորհրդականնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, այս օրերին, Փարիզում, բոլորը խոսում են մի գրքի ու շարժանկարի մասին, որոնք նույն՝ "Բոլոր մերոնց անունից" խորագիրն են կրում: Նույն կերպ կարելի էր կոչել նաև այս դատավարությունը: Արդեն բազմիցս ասվեց՝ այս ատյանը պատմության դատարան չէ, բայց Ֆրանսիան այն երկիրն է, որն աշխարհին, հատկապես ճնշված ժողովուրդներին ազատության դասեր է տվել: Հայերը ֆրանսիացիներից են սովորել պայքարել բռնաճնշումների դեմ, հետեւաբար, անհամբերությամբ են սպասում ձեր դատավճռին:

Բայց դուք չեք կարող քննվող գործի կապակցությամբ վճիռ կայացնել, առանց նկատի ունենալու այն արտառոց հանգամանքը, որ գոհերին ոճրագործներից առաջ են դատում: Դարասկզբի նախճիրները այնքան երկար չդատապարտեցին, ուրացան, թաքցրին, որ ի վերջո գոհերն ընդվզեցին անարդարության դեմ, առաջինը հայտնվեցին մեղադրյալի աթոռին: Հայերն այլ միջոց չունեին, նրանք ցանկանում էին ձերբազատվել այն մղձավանջից, որը տարիներ շարունակ տանջում էր իրենց հոգիները:

Իմ գործընկերները, երկու կողմի վկաները, թվում է, արդեն ամեն ինչ ասացին, ես ամբիոն եմ բարձրացել, որպեսզի հանգամանորեն պատասխանեմ այն չորս հարցերին, որոնք պարոն նախագահը ֆրանսիացի ժողովրդի անունից տվեց մեղադրյալներին:

Առաջին հարցը մոտավորապես այսպես էր ձևակերպված՝ ինչո՞ւ են հայերը նման քայլերի դիմում վաթսուներորդ տարի անց:

Պատասխանը հստակ է՝ վաթսուներորդ տարին այնքան էլ երկար ժամանակամիջոց չէ, ընդամենը երեք սերունդ է իրարից բաժանում, բնական է համարվում թոռների կապվածությունը պապիկներին ու տատիկներին: Հայ երեխաները աշխարհի բոլոր անկյուններում լսում են այն արհավիրքների պատմությունները, որոնք տեղի են ունեցել իրենց ընտանիքներում: Մեզ բոլորիս մեր տատերը մեկ անգամ չէ, որ պատմել են այդ ամենը: Համեմատության համար ինքներդ հիշեցեք ձեր մեծ հայրերին, որոնք մասնակցել են 1914-1918 թվականների պատերազմին եւ ինքնագոհողությամբ, անսահման ինքնագոհողությամբ հասել այն բանին, որ Ֆրանսիան մնա այնպիսին, ինչպիսին եղել է՝ իր ինքնությամբ ու մշակությամբ: Այժմ ամբողջ Ֆրանսիայում այնպիսի բնակավայր, նույնիսկ գյուղ չկա, որտեղ գոհերի պատվին հուշակոթող չլինի, որտեղ չմեծարեն մեկ ու կես միլիոն ֆրանսիացի գոհերի հիշատակը: Ինչո՞ւ ուրեմն դուք չեք ուզում, որ հայերը, որոնք անհամեմատ փոքրաթիվ են եւ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, անբացատրելի զուգահեռությամբ, նույնքան գոհ են տվել, չհիշեն իրենց նահատակներին: Ինչո՞ւ պիտի հայերը տարբերվեն ֆրանսիացիներից, տատիկ-պապիկ չսիրեն, հենց թեկուզ այն տառապանքների համար, որ նրանք կրել են, որոնցից, ինչպես ինքներդ տեսաք, ոչ մի կերպ, ոչ մի կերպ չեն կարողանում ազատվել:

Խնդրո՞ւ առարկա գործողությունը, ճիշտ է, տեղի է ունեցել վաթսուներորդ տարի անց, բայց սուսկ այն բանի համար, որ մինչ այդ չէր կարող տեղի ունենալ: Պատճառը հասկանալի է: Առաջին սերունդը, որի բռնարարքների դիմելը թերեւս ընդունելի համարեիք, չնչին բացառությամբ, ընդվզելու հնարավորություն չունեն: Նա վերապրողների սերունդն էր, որը ֆրանսիական ռազմականավերով հասել էր Մարսել, ո՛չ արհեստ ունեն, ո՛չ ապրելու տարրական միջոցներ, ո՛չ էլ լեզուն գիտեր: Նման հայերը մի կերպ տեղավորվեցին հյուղավաններում, գործարաններում սեւագործ բանվորներ դարձան: Նրանք, հատկապես այն ամենից հետո, ինչ տեսել, կրել էին, պայքարի մասին չէին կարող մտածել՝ միայն մեկ, ընդ որում՝ բավականին դժվար՝ սեփական գոյությունը պահպանելու խնդիրն ունեին:

Երկրորդ սերունդը, որը վերապրող գաղթական լինելու համար անորոշ ամոթ էր գգում, - հասկանալի է՝ հաճելի չէ նախճիրի ենթարկված ժողովրդի պատկանելը, - ձգտում էր մերվել այն երկրին, որտեղ, այո՛, իրեն ապաստան տվել էին, բայց, ինչպես քիչ առաջ ուստիկանը ասյանի շենքի շուրջը հավաքված ցուցարարներին՝ "սեքամակ" էին կոչում: Նրանք՝ այդ հայերը չափազանց շատ էին ուզում իրավունքներ ունենալ, Ֆրանսիայի քաղաքացի, հասարակության անդամ դառնալ, որն իրականում չափազանց դժվար էր, նախ օտար ծագման, ապա այն բանի պատճառով, որ չնայած աստիճանաբար մեղմանալուն, - ես գոնե բողոքելու պատճառ չունեմ, - ազգային խտրականությունը, համենայն դեպս, իրեն զգացնել էր տալիս:

Ահա՛ թե ինչու բնական է, որ ընդվզումը բաժին ընկավ երրորդ սերնդին: Այդ սերունդը չէր կարող խուսափել իր ճակատագրից, արդեն մերվել էր այս երկրին, հենց դրա համար էլ կարոտը, ողբերգության հիշողությունները ավելի ու ավելի էին ծանրանում հոգուն: Ինքնության գիտակցումը այսօր համընդհանուր երեւոյթ է՝ կորսիկացիները, բրետոնները, բասկերը, Ֆրանսիայի ամենաաննկատ ծայրամասի բնակիչը, որը, ընդունենք, ավելի քիչ տարբերություններ ունի ֆրանսիացիներից, քան հայերը, իր արմատներն է որոնում: Ինչպե՞ս կարող է նման անցյալ ունեցող երիտասարդ հայը նույնը չանել: Երիտասարդ հայը կարիք ուներ զինված պայքարի հենց թեկուզ ողնաշարն ուղղելու համար, որը վաթսուներորդ տարի շարունակ գոհ, հալածված, մերժված լինելու պատճառով այնքան էր կքվել, որ անհնար էր դարձել ապրելը: Դուք հավանաբար լսեցիք այն հայ երիտասարդներին, որոնք մեղադրյալների միջոցով բացահայտում էին իրենց, որոնք երգում էին. "Բավական է ապրող մեռելներ լինելը, զինված պայքարը մեզ արժանապատվություն տվեց": Ինչպես Իսրայելի պետության հիմնադիրները հպարտություն հաղորդեցին հրեա ժողովրդին, այնպես էլ իրենց ազգային տարրական իրավունքներն ընդունել պահանջող այս երիտասարդները հայկականությամբ

են համակում ամբողջ Մփյուռքի հայերին՝ անկախ այն բանից, նրանք մերվե՞լ են իրենց նոր միջավայրին, թե՞ ոչ:

Հայերը վաթսուներորդ տարի համբերեցին, որովհետև կարծում էին, որ աշխարհում ինչ-որ բան կփոխվի, անարդարությունը կբացահայտվի: Մակայն ՄԱԿ-ի մերժումից, իրար հաջորդող ուրացումներից, հուսախաբություններից հետո նրանց այլ բան չէր մնում անել:

Երկրորդ հարցը մոտավորապես այսպես էր ձևակերպված՝ ինչո՞ւ պիտի որդիները պատասխան տան հայրերի համար: Ի՞նչ Տերնոնը բացատրեց՝ որովհետև որդիները համամիտ են իրենց հայրերին:

Ինքներդ դատեցեք, մեկ շաբաթ տեղող դատավարության ընթացքում քաղաքացիական հայցվորները, թուրք վկաները, որոնց լսելու հնարավորություն ունեցանք, մի չնչին արտահայտությամբ, մի բառով անգամ չցավեցին այն ամենի համար, ինչ տեղի է ունեցել վաթսուներորդ տարի առաջ: Մինչև իսկ ա յս սրահում ոչ մի թուրք չի ցանկանում ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը: Նրանք ուրանում, ուրանում են համար հետևողականությամբ, ամեն անգամ հայկական պահանջատիրությունը բախվում է պատմության աներեւակայելի կեղծումների: Դրանց դեմ պետք է պայքարել հենց թեկուզ հայերի ազգային արժանապատվության համար, որը ավելի ու ավելի հաճախ է վիրավորվում, քանի որ մեղադրանքներ են հնչում Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան կայսրությանը դավաճանելու, ռուսների կողմն անցնելու շինծու պատրվակներով:

Այդ կապակցությամբ հիշեցնեմ միայն այն ժամանակվա Թուրքիայի պատերազմական նախարար էնվեր փաշայի հայտարարությունը. "Ես հայ ժողովրդին, որի անմնացորդ նվիրվածությունը կայսերական իշխանությանը հայտնի է, ուզում եմ ներկայացնել իմ գոհունակությունն ու երախտագիտությունը ":

Այս խոսքերը Կոստանդնուպոլսի գերմանական լրագրում տպագրվել են 1915 թվականի հունվարի 26-ին՝ ցեղասպանությունը սանձազերծվելուց ուղիղ երեք ամիս առաջ:

Ինչպիսի անպատկառություն: Ես այլ արտահայտություն դժվարանում եմ գտնել, որովհետև, արդեն նշվեց, երեք ամիս անց Հալեպի նահանգապետը այսպիսի հեռագիր պիտի ստանար. "Հայերի՝ Թուրքիայում ապրելու, աշխատելու իրավունքը մեկընդմիջտ վերացված է: Կառավարությունը, ստանձնելով ամբողջ պատասխանատվությունը, հրամայում է չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին ":

Նման հեռագրերը չափազանց շատ են:

Պարոն նախագահ, թույլ տվեք ձեր՝ վաթսուներորդ տարի անց գենքի դիմելու հարցը քաղաքացիական հայցվորներին ուղղել՝ ինչո՞ւ եք դուք վաթսուներորդ տարի անց էլ ուրանում այս ամենը: Խոսքը մի ոճրագործության մասին է, որը թվում է թե թուրքերի ներկա սերնդի հետ կապ չպետք է ունենար: Բայց նրանք ուրանում են, որովհետև նույնը շարունակվում է այսօր: Մարդու իրավունքների պաշտպանության, "Միջազգային ներման " հանձնաժողովները վկայում են, որ հայերին այսօր էլ են ճնշում Թուրքիայում, քրդական գյուղեր հրդեհում, բնաջնջում, վերացնում:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը ավետարանչական կազմակերպություն է, հայերի հետ ուղղակի առնչություն չունի: 1981 թվականի հունիսին խորհուրդը Բրյուսելում հետեյալ զեկուցագիրն է հրապարակել. "Քրիստոնյա փոքրամասնությունները Թուրքիայում հալածանքի են ենթարկվում:

Հալածանքի որոշակի ձևերն են խտրականությունը իրավաբանական ու վարչական առումներով, բոլոր մակարդակների վրա, տարրական իրավունքների ոտնահարումը, այդ թվում՝ "Մարդու իրավունքների եւ հիմնարար ազատությունների եվրոպական համաձայնագրի " խախտումը:

Խախտվում են հատկապես քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ Թուրքիայի ստանձնած միջազգային պարտավորությունները, մանավանդ՝ Լոզանի պայմանագիրը: Հարկավոր է շեշտել (նկատի ունեցեք՝ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդն է դա հայտարարում), որ ցեղասպանությունը 1915 թվականին չի ավարտվել, մարդկային տարբեր խմբերի կոտորածները, որոնք ցեղասպանության բնույթ են կրում, տեղի են ունեցել Ստամբուլում (գարմանալի է, որ ձեր վկան դա չի նկատել), հանրապետական Թուրքիայում (լավ լսեք տարեթվերը)՝ 1920, 1923, 1956, 1974 թվականներին ":

Շարունակենք սակայն. "Լեզվի եւ մշակույթի, ազգային, կրոնական պատկանելության հողի վրա խտրականությունը, հալածանքը շարունակվում են նաեւ մեր օրերում, ֆիզիկական բնաջնջմանը հաջորդում է մշակութային ցեղասպանությունը ":

Եթե Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդն է հավաստում, որ այդ ամենը շարունակվում են, ինչո՞ւ եք ուզում, որ հայերը լռեն, համակերպվեն, ինչպես նախկինում են համակերպվել:

Թուրքիայում սկսել են նաեւ հալածանքի նոր, անհանդուրժելի ձևեր կիրառել: Թուրքական անձնագրերը, որոնք "նուֆուս " են կոչվում, քաղաքացու դավանանքն են ներկայացնում: Իմ ձեռքին եղած օրինակում "Դինի " ("Կրոնի ") դիմաց գրված է քրիստոնյա, "Մեզիեթի " ("Դավանանքի ")

դիմաց՝ կաթոլիկ: Սա շատ հարմար ձեւ է այն երկրի վարչարարների համար, ովքեր ազգաբնակչությունը տարանջատում են լավ ու վատ թուրքերի:

Թուրքիայում հատուկ օրենք կա, որն անտեսում է մշակութային տարբերությունները: Այդ օրենքի 38-րդ հոդվածը նշում է, որ արգելված է հավաստել, որ երկրում գոյություն ունեն ազգային, քաղաքական, լեզվական փոքրամասնություններ, եւ բոլոր նրանք, ովքեր թուրքերենից բացի այլ լեզու կխոսեն, կհետապնդվեն:

Այս ամենը շարունակվում են, որովհետեւ հայ ժողովրդի դահիճը, քիչ առաջ իմ ընթերցած բնաջնջման հեռագիրը ստորագրողը, Թուրքիայում մեծարվում է որպես ազգային հերոս, նրա անունով մայրուղիներ, դպրոցներ են անվանակոչվում:

Ահա՛ Թուրքիայի եւ Գերմանիայի տարբերությունը, պարոն փաստաբանապե՛տ: Ինքներդ ասացե՛ք՝ որեւէ երիտասարդ հրեա կհամակերպվե՞ր, չէ՞ր ընդվզի, եթե Բոննում կամ Բեռլինում Ադոլֆ Յիտլերի անունով պողոտա, ամբողջ Գերմանիայում թեկուզ մի դպրոց լինէր: Հիշեցե՛ք, թե ընդամենը մի քանի օր առաջ կանցլեր Կոնլին ինչպես դիմավորեցին Երուսաղեմում՝ այն դեպքում, երբ Գերմանիան արդեն ներողություն խնդրել էր, Վիլլի Բրանդը ծունկի էր եկել Օսվենցիմում: Իսկ այստեղ, քաղաքացիական հայցվորները ուղղակի կամ անուղղակի կերպով շարունակում են ուրանալ...

Թուրքիան, ինչպես վկայում է "Լը Մոնդ" լրագրի 1977 թվականի հուլիսի 13-ի համարը, արգելում է երկիր մուտք գործել այն օտար քաղաքացիներին, որոնց ազգանունը "յան" -ով է վերջանում: Թուրքերը հայերին հալածում են ո՛չ միայն իրենց երկրում, այլեւ ամբողջ աշխարհում եւ հատկապես՝

Ֆրանսիայում: Դարձյալ հիշենք ցեղասպանության գոհերին նվիրված Մարսելի հուշարձանի պատմությունը: Այն երկիրը, որը դահճի պատվին հուշարձաններ է կանգնեցնում, չէր ցանկանում, որ հայերը իրենց նահատակների հիշատակին հուշակոթող կառուցեն: Կարելի է քսան տարեկան լինել ու չընդվզել: Պարոն նախագահ, սա հենց ձեր "Ինչո՞ւ են բռնարարքները Ֆրանսիայում տեղի ունենում"

հարցի պատասխանն է: Ավելացնեմ նաեւ, որ ցեղասպանությունը յուրաքանչյուր հայի ինքնության անբաժանելի մասն է, որն արտահայտելու անխուսափելի կարիք, պահանջ է զգում: Եվ ամեն անգամ, հենց որ ֆրանսահայերը դիմում են այդ քայլին, թուրքական իշխանությունները միջամտում,

խանգարում են: Երբ Ժան-Մարի Գառզուն "Հաշետ" հրատարակչությունում ցանկանում էր լույս ընծայել "Օրինակելի ցեղասպանություն" գիրքը, որը մեր օրերում առաջին անգամ ցեղասպանության պատմությունը ներկայացնելու փորձ էր, թուրքական կառավարությունը ճնշում գործադրեց

հրատարակչատան վրա, եւ քանի որ վերջինս Թուրքիայում իր շահերն ուներ, արդեն տպագրված աշխատությունը այդպես էլ լույս չտեսավ: Հեղինակը ստիպված եղավ դիմել մի ուրիշ՝ "Ֆլամարիոն"

հրատարակչատանը, որն ավելի համարձակ էր, կամ թերեւս Թուրքիայի հետ սերտ հարաբերություններ չուներ, եւ "Օրինակելի ցեղասպանությունը" ասպարեզ ելավ:

Թուրքական հալածանքները, սակայն, դրանով չավարտվեցին: Գիրքը լույս տեսնելուց հետո ռադիոլրագրող Ժակ Շանսելը հարցազրույցի հրավիրեց Ժան-Մարի Գառզունին, եւ քանի որ խոսակցություն եղավ նաեւ ցեղասպանության մասին, Ֆրանսիայում Թուրքիայի դեսպանը

պաշտոնապես բողոքեց, պահանջեց կարգի հրավիրել լրագրողին: Նույն դեսպանն է պարբերաբար խանգարում, որպեսզի դեռեւս տարիներ առաջ նախատեսված՝ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հեռուստատեսային բանավեճը տեղի չունենա: Ահա՛ թե ինչու Գեորգ Գյուզելյանը հայտարարում էր,

որ ամբողջ հայկական համայնքը թուրքական հյուպատոսարանը քարոզչության, բռնաճնշման կայան է համարում, իրենք գրոհում են թուրքական դիվանագիտական հաստատությունների վրա, որովհետեւ

գտնում են, որ Թուրքիայի անբաժան մասն են: Եվ իրոք, հարձակումը Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանի վրա, ըստ էության, պատերազմ է՝ պատերազմ Թուրքիայի եւ հայերի միջեւ, որի

հետ Ֆրանսիան ո՛չ մի առնչություն չպետք է ունենար: Եթե հանրագումարի բերենք պատերազմական գործողության արդյունքը, կտեսնենք, որ թուրքերից մեկը սպանվել է, մյուսը՝ վիրավորվել:

Վիրավորվել է նաեւ երկու հայ: Այլ կերպ ասած՝ Ֆրանսիան թիրախ չի հանդիսացել: Դուք իրավացի եք, պարոն նախագահ, "ահաբեկչություն" բառը ո՛չ մի կերպ չի կարելի ընդունել, հենց

այն պատճառով թեկուզ, որ գերմանական քարոզչությունն է հորինել, Գեբելսն այդպես է կոչել Ֆրանսիական Դիմադրության մարտիկներին: Մյուս կողմից էլ, եթե որեւէ երկրում կան ահաբեկիչներ, նշանակում է՝ կա նաեւ բռնատիրություն: Քիչ առաջ դուք լսեցիք "ահաբեկիչների գլխավորի"՝ Միսաք

Մանուշյանի կնոջը՝ տիկին Մելինեին, որը եկել էր, որպեսզի, ի՞ր իսկ խոստովանությամբ՝ "նայի չորս երիտասարդների աչքերին", "սեղմի նրանց ձեռքերը": Դա նշանակում է, որ Վազգենին, Գեորգին,

Արամին, Հակոբին նա համարում է իր ամուսնու, նրա գործի շարունակողները: "Մեղադրյալների պայքարի միջոցները օրինակա՞ն են եղել" հարցին միանշանակ կարելի է

պատասխանել, որ նրանք սպանելու մտադրություն չեն ունեցել: Նույնիսկ քաղաքացիական հայցվորները դա խոստովանելու բարեկրթությունն ունեցան:

Ասվածը առավել եւս վերաբերում է Հակոբ Ջուլֆայանին, որը կրակ է բացել միայն այն բանից հետո, երբ Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսը (դա, ի պատիվ իրեն, ինքն էլ ընդունում է) իրավիճակից ելնելով կրակել է, պայթած փամփուշտի բեկորները խոցել են հայ գրողայինի մարմինը: Այսպսից հետո անգամ, Ջուլֆայանը հյուպատոսի ուղղությամբ կրակահերթ է բաց թողել, բայց նշան չի բռնել: Ուրեմն, կանխամտածված մահափորձի մասին ընդհանրապես խոսք չի կարող լինել: Այո՛, հսկիչ-պահապանը սպանվել է, դա փաստ է, բայց փաստ է նաեւ այն, որ ինքն է իր վախճանին ընդառաջ գնացել:

Այստեղ արծարծվեց նաեւ՝ "Նման գործողությունը ի՞նչ օգուտ կարող է տալ " հարցը: Պատասխանում եմ՝ արդեն տվել է, որովհետեւ պարոն փաստաբանապետը, որը գաղափար չունի Հայկական հարցի մասին, այս դատավարության շնորհիվ շատ բան կիմանա ու, ամենայն հավանականությամբ, չի մոռանա: Չորս հայ երիտասարդների գործողությունը օգտակար կլինի նաեւ նրանց, ովքեր կարծել են, թե կարելի է անպատիժ՝ ոճիր գործել, պատմության դատաստանին չենթարկվել: Այնպես որ, պարոն հյուպատոս՝ ս, դուք իրավունք ունեք ձեր կառավարությանը զեկուցելու, որ ձախողված ցեղասպանությունից վատ ոչինչ չի կարող լինել: Մի քանի հոգի հրաշքով փրկվել են այդ սպանողից, եւ ահա՛, ձեզնից հաշիվ են պահանջում: Հայկական շարժումը, որը սկիզբ է առել տասը տարի առաջ, այլեւս կանգ չի առնի: Վաղ թե ուշ՝ դուք ստիպված կլինեք բանակցությունների սեղան նստել, որովհետեւ հարություն է առել հայ ժողովրդի հույսը: Մեղադրյալի աթոռին հայտնված այս չորս երիտասարդները առանձին չեն, ամբողջ աշխարհի հայությունը արդարության անդիմադրելի ձգտումով է համակված, այնպես որ, ինչ պատիժ էլ նրանք ստանան, հետեւորդներ անպայման կունենան: Չորսը տվեցին առաջին օրինակը, նրանց ընդվզումը չի դադարի, հայ ժողովուրդը զարթնել է: Հայերն արդեն համոզվել են, որ վաթսուներորդ տարվա համբերությունը ոչնչի չի հանգեցրել: Դատավճիռը կայացնելիս չմոռանաք, - կարծում եմ դուք դա զգացիք այստեղ հնչած հեռագրերից, վկայություններից, չնայած բազմաշերտությանը, հասարակական, քաղաքական, կրոնական տարբերություններին, - ամբողջ Ֆրանսիայի հայ համայնքը միակամ է չորս հայ երիտասարդներին, նրանց հետ նստած է մեղադրյալի աթոռին: Հիշեցե՛ք, որ դուք նրանց էլ եք դատում, դատում եք քաղաքականների այն երկար քարավանները, որոնց դեգերումները այսօր, այս սրահում ավարտվեցին: Այսօր, այս սրահում ներկա են բոլոր այն տղամարդիկ, որոնց գանգերը ցիրուցան եղան թուրքական խզակոթի հարվածներից, կանայք, որոնց որովայնները ճեղքվել, աչքերն արցունքներից խամրել էին, ինչպես նաեւ երեխաները, որոնց փորերը քաղցից փքվել ու մահացել էին մայրերի չորացած ստիճները շուրթերի արանքում:

Դուք նրանց բոլորին միանգամից եք դատելու: Նրանց բոլորի ստվերները ուղեկցում են չորս հայ երիտասարդներին, որովհետեւ առանց այդ ստվերների՝ չորսից ո՛չ մեկն այստեղ չէր լինի: Մի՛ շփոթեք զոհերին: Երեքհազարամյա մի հին ժողովուրդ, շունչը պահած, արդարության է սպասում: Մի՛ զլացեք, հո՛ւյս տվեք նրանց, որն այս դեպքում մեղադրյալներին ազատ արձակել է նշանակում: ՆԱԽԱԳԱՀ - Վերջին անգամ ընդհատենք ունկնդրումը: Նիստը կվերսկսենք 17-ն անց 15-ին:

Հայտարարվում է ընդմիջում 16-ն անց 50 րոպեին:

Նիստը վերսկսվում է 17-ն անց 20 րոպեին:

(Պաշտպան Լեկերկի ճառը)

Պարոն նախագահ՝ հ, պարոնայք խորհրդականնե՛ր, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, միտք ունի՞ արդյոք մի անգամ եւս վեր կենալ եւ ասել այն, ինչ ձեզ հայտնի է դատավարության առաջին օրից: Ես պաշտպանում եմ հպարտ կանգնած չորս երիտասարդներին եւ գիտեմ, որ նրանց միջոցով պաշտպանում եմ բզկտված ու խոշտանգված մի ժողովրդի, որն այժմ մեղադրյալներին է նայում եւ իր լավագույն զավակները համարում:

Ես պաշտպանում եմ նրանց, ովքեր հանդես եկան այս ամբիոնից, նրանց, ովքեր այդքան տառապել, ընչազուրկ մեր երկիրն են եկել եւ զավակներին կարողացել են փոխանցել միայն իրենց թախիծը, ողբերգությունը, հիշողությունը: Նրանք այսօր հպարտությամբ են համոզվում, որ իրենց ժողովուրդը՝ հայ ժողովուրդը դեռեւս կանգուն է: Ի վերջո, մարդկության հավերժական օրենքն է, ի հեճուկս պատերազմների ու թշվառության, մահվան վտանգի, աներեր մնալը: Շարունակելով վկայակոչել Էյլուարին, ուզում եմ ասել, որ ես հանդես չեմ գալիս թուրք ժողովրդի դեմ, որովհետեւ "մարդկության առիճնող օրենքն է ջուրը՝ լույսի, երազն՝ իրականության, թշնամիներին՝ եղբայրների վերածելը": Ես

ուզում եմ, որ իմ պաշտպանականը նույնքան եղբայրական լինի, թուրք եւ հայ ժողովուրդները վաղը, հանձին միմյանց, համակեցության հույս ունենան:

Գիտեմ, որ Թուրքիայի պարոն հյուպատոսը պաշտոնի բերումով հրազենով վիրավորվել, տառապել է, բոլոր նրանք, ովքեր տառապել են, արժանի են հարգանքի: Հավատացե՛ք, ես երբեք չեմ մոռանում տիկին Էոզենին եւ իր որբերին: Պարոն Էոզենի մահը, ինչպես բոլոր նահատակներինը, ծանրացած է մեզ վրա: Ես մտածում եմ նրա այրու, ինչպես Իրանում գնդակահարված Եղիա Քեշիշյանի, Թուրքիայում կախաղան հանված Լեւոն Էքմեքճյանի մոր, այն բոլոր մայրերի մասին, ովքեր ողբում են պայքարում զոհված զավակների կորուստը: Որքա՛ն ողբերգություն է թշվառություն կա այս աշխարհում, ինչո՞ւ են մարդիկ իրենց արժանապատվությունը վերականգնելու համար ստիպված լինում բռնության դիմել:

Ինչո՞ւ: Հենց այդ հարցին ըստ երեւոյթին պիտի պատասխանեք դո՛ւք: Ես ոտքի եմ ելել ամենավերջում եւ շատ բնական եմ համարում, որ պաշտպանականով հանդես են գալիս ինչպես հայ, այնպես էլ ֆրանսիացի փաստաբաններ: Նախ նկատի ունեմ Էմիլ Ասլանյանին, որը ներկայացնում է ինքնահաստատումը գտած հայերի սերունդը եւ խոստովանում է, թե մինչեւ ո՞ր աստիճանի այս երիտասարդների պայքարը իրենն է, նկատի ունեմ Բաֆֆի Փեշտիմալջյանին, որի խոսքը, ինչպես բոլոր հայերինը, հուզիչ էր, քանի որ պատմում էր մոր, նրա հուշերի, արյան մասին, որը մինչեւ հիմա առկա է իրենց ընտանիքում: Նույնը կարելի է ասել Պատրիկ Դեւեջյանի մասին, որին, չնայած մեր բազում տարածայնություններին, այսօր եղբայրաբար միացնում է տառապած ժողովրդի համար մղվող դժվարին պայքարը: Կուզեի անպայման նշել նաեւ Ֆրանսիա Թեյջանին՝ մարդկային հիմնարար իրավունքի, եւ Ժան-Պիեռ Մինյարին՝ արժանապատվության մասին խոսելու համար:

Ինձ մնում է, ուրեմն, սրտի՛ լեզվով խոսել: Թերեւս, բայց ես խնդրում եմ չորսին էլ ազատել ոչ միայն զգացական, այլ նաեւ բարոյահոգեբանական, քաղաքական նկատառումներով:

Մենք լսեցինք քաղաքացիական հայցվորներին, որոնց ետեւում նկատեցինք թուրքական կառավարության ուրվագծվող սովերը, եւ չնայած մեր մտավախությանը, ֆրանսիացի փաստաբաններից ասելության խոսքեր չլսեցինք: Պարոն ընդհանուր պաշտպանն իր հերթին ընդունեց գործողության քաղաքական դրդապատճառները, բայց պահանջեց ամենայն խստությամբ գործադրել օրենքը: Անողորմ օրենքը, որի հետ հայ ժողովուրդն առնչվել է իր պատմության ընթացքում: Երբ Թեհլիրյանը հայության դահձին՝ Թալեաթ փաշային գնդակահարեց կամ մահապատժի ենթարկեց, ինչպես ուզում էք, եւ դատավարության վերջում (որը զարմանալիորեն նման էր մեր այս դատավարությանը, միայն վկաներն էին անհամեմատ երիտասարդ, որովհետեւ դեռեւս 1922 թվականն էր) փաստաբանները արդարացում պահանջեցին, ընդհանուր պաշտպանը նորից խոսք վերցրեց ու ասաց. "Պարոնայք երդվյալնե՛ր, պարոնայք պաշտպանները մոռացան մի բան ասել կամ թերեւս հստակ չասացին. դատավորը պարտավոր է ըստ օրենքի դատել: Դատավորը պարտավոր է դիմել տրամաբանությանը, ճշտել ներկայացված փաստերը, տարբերակել, վճիռ կայացնել: Պարզել, թե արդյո՞ք օրենքը դատապարտում է այդ փաստերը: Եթե դատապարտում է, իրավունք չունի ասելու՝ այո, օրենքը դատապարտում է, բայց ես հավանություն չեմ տալիս դատապարտությանը":

Թեհլիրյանին արդարացրին:

1922-ին Բեռլինում վեհանձն դատավորներ կային, ինչպես այժմ Ֆրանսիայում կան: Դուք դատելու եք մարդկանց: Մարդկանց՝ իրենց արածի համար, բայց մարդու արածը միայն փաստական կողմ չունի: Յուրաքանչյուր արարք ինքը՝ մարդն է: Չորս մեղադրյալի դուք դատելու եք այս մտայնությամբ, շատ լավ իմանալով, որ հայ ժողովուրդն այստեղ ներկա է, սպասում է ձեր վճռին:

Ես գիտեմ, դուք դատավորի պատասխանատվություն էք կրում, որը առանձնահատուկ եմ ուզում կարեւորել: Քիչ անց քննության է ենթարկվելու հենց դա՛ ձեր պատասխանատվությունը:

Ինչո՞ւ են չորս երիտասարդները հայտնվել այստեղ: Ինչո՞ւ են նրանք ապրում հին հուշերով եւ վաթսուներթ տարի անց թուրքական կառավարությանը մեղադրում այն ամենի համար, ինչ արել է Օսմանյան կայսրությունը: Ինչո՞ւ են նրանք մարդ սպանել: Ինչո՞ւ պետք է ազատ արձակել նրանց: Այս երիտասարդները Ֆրանսիա են եկել, որպեսզի գտնեն իրենց հիշողությունը: Նրանք ապրել են Լիբանանում, չորսից մեկի՝ կարծեմ Բասմաջյանի մայրը քննիչին բացատրել է. "Հասկանո՞ւմ եք, Լիբանանում շատ դժվար է, արաբները մեզ ասում են՝ ինչո՞ւ եք մեր երկիրը եկել, նույնիսկ քրիստոնյաներն են հարցնում՝ ի՞նչ գործ ունեք այստեղ, վերադարձե՛ք ձեր տները":

Ո՛ւր իրենց տները: Մերձավոր Արեւելքի ահավոր պատերազմում, որտեղ մարդիկ բախվում են մի փոքրիկ թաղամասի համար, որտեղ ժողովուրդներն ու համաշխարհային պատմությունը գոյատևում են ռուբլերի ներքո՝ դաժան պայմաններում, որտեղ երեխաները տասնհինգ տարեկանից գենքերը ձեռքին կրվում են սոսկ իրենց գյուղը պահպանելու համար, հայերին հասկացնում են, որ Լիբանանն

իրենցը չէ, եւ նրանք հասկանում են, որ աշխարհում գոյություն ունի մի ազգ, որին պատկանում են միայն իրենք:

Ո՞րն է հայերի գոյության նախապայմանը, ի հարկէ՝ նախ երեքհազարամյա պատմությունը: Այս ժողովրդին անընդհատ ասպատակել են ամեն կողմից, վաչկատուն ցեղերը սրի քաշել, հայը ենթարկվել է մերթ այս, մերթ այն տերությանը, սակայն երեք հազար տարի անընդմեջ գոյատևել է բնօրրանում, այն լեռների ներքո, որոնց իշխում է Արարատը՝ Հայաստանի խորհրդանշանը: Հայերն ապրել են իրենց կրոնով, եկեղեցիներով, ծեսերով, մշակույթով, երգով ու պարով, արհեստներով, հոգու խորությամբ, բարի համբավով, բացառիկ այբուբենով, բնականորեն ինքնատիպությամբ, անկրկնելի այգաբացներով: Ի՞նչ է եղել այդ ամենը: Համաշխարհային հանրագիտարանը վկայում է. "Արեւելյան Անատոլիան հիմնականում բնակեցված է կիսաքոչվոր քրդերով, գյուղատնտեսության արդիականացման համընդհանուր ձգձգումը այն դարձրել է ամբողջ Թուրքիայի ամենաթերագարգացած երկրամասը": Մինչդեռ ամենահարուստն է եղել:

Ուրեմն, ի՞նչ տեղի ունեցավ: Ինքներդ եք հասկանում՝ ես չեմ ուզում վիճել թուրք պատմաբանի հետ, հիշատակել պարոն Մորգենթաուի՝ Թուրքիայում Միացյալ Նահանգների դեսպանի հուշերը, որը, երբ ջանացել է փրկել հայերին, Թալեաթ փաշան կանխել, ասել է. "Դուք ամերիկացի հրեա եք, ինչո՞ւ եք հետաքրքրվում այդ մարդկանցով": Հարկ չկա թերեւս անդրադառնալ նաև Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի նախագահ Լեփսիուսի զեկուցագրերին, այդ տարիներին Թուրքիայում եղած լրագրողների անթիվ վկայություններին եւ հատկապես համայնական հիշողությանը, որի փաստերը համընկնում են պատասխանում՝ "Յեղասպանություն եղե՞լ է" հարցին: Եթե չի եղել, ո՞ւր գնացին այն երկրամասի բնակիչները, որն այսօր Արեւելյան Անատոլիա է կոչվում, այս սրահի ունկնդիրները որտեղի՞ց են եկել: Նրանք եկել են դարի ամենամեծ ողբերգությունից, դուք լսեցիք մեկի, երկուսի, երեքի, չորսի պատմությունները: Որքան վատ եմ զգում ինձ, որ ստիպված եղա ամբիոնից իջեցնել այն ձերուհուն, որն իր տառապանքները հրապարակայնորեն պատմելու համար վաթսուներեք տարի սպասել էր: Իջեցրի, որովհետեւ, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, ձեզ թվում էր, որ դուք այդ ամենն արդեն լսել էք: Մտածե՛ք ուրեմն հայ համայնքի՝ բռնագաղթի գրկանքները սկզբից մինչև վերջ կրած մարդկանց մասին, բռնագաղթ, որը գիտականորեն էր կազմակերպվել ու իրագործվել՝ ամենեւին էլ ո՛չ այն բանի համար, որ հայերը թիկունքում վտանգ էին ներկայացնում, Դաշնակիցներին էին պաշտպանում: Ինձ համար կարեւորը զոհերն են՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները:

Վերապրողների պատմություններից պարզ է դառնում, որ տղամարդիկ ավելի բախտավոր են եղել, որովհետեւ առաջինն են սպանվել, մնացածները արտրվել են: Ճանապարհին կանայք բռնաբարվել են, երեխաները խաչվել կամ գետը շարտվել՝ ահա՛ մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջնջելու գիտական ծրագիրը: Իրենց գյուղերից, տներից հանված անպաշտպան արտրականներին ո՞ւր են քշել: Դեպի անապատ: Բռնագաղթի պատմություններն անվերջանալի են, եղել են դեպքեր, որ մարդկանց գնացքներով են տեղափոխել, ինչպես Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ՝ հրեաներին: Ահա՛ թե ինչ է պատմում մի այլազգի ակնատես. "Ընկճված սրտով մենք հեռացանք քաղաքից, եւ հազիվ էր գնացքը ճամփա ընկել, հանդիպեցինք լեփ-լեցուն վագոններով թշվառների, որոնց այնպիսի տեղեր էին տանում, որտեղ սնունդ հայթայթելու ո՛չ մի միջոց չէր կարող լինել: Ամեն կայարանում հենց կանգ էինք առնում, կողք-կողքի տեսնում էինք նման գնացքներ: Բոլորն էլ կազմված էին անասնավագոններով, պատուհանների ճաղաշարերի հետեւից երեւում էին փոքրիկ երեխաներ, բաց դռներից՝ ծերունիներ, պառավներ, նորածիններին գրկած երիտասարդ մայրեր: Նրանց լցրել էին իրար վրա, ոչխարների, խոզերի պես խցկել, մարդկանց անասուններից վատ էին վերաբերվել:

Երեկոյան ժամը 8-ին մենք մի կայան հասանք, որտեղ շարվել էր այդ գնացքների մեծ մասը: Հայերը մեզ պատմում էին, որ արդեն երեք օր, առանց սննդի, նույն տեղում են, թուրքերն արգելում են ուտելիք գնել: Վերջին վագոնը լեցուն էր զինվորներով, որոնք այդ խեղճերին հասցնելու էին անապատ, նշանակված մյուս վայրերը: Օեր կանայք ողբում էին, նորածինների լացը գուրջ էր շարժում: Ահավոր էր նման բռնություն տեսնելն ու տառապանքներին ունկնդիր լինելը":

Ի՞նչ միտք ունի այդ ամենն այսօր ժխտելը, երբ առկա է հիշողությունը: Բացի թուրքական կառավարությունից՝ դա բոլորին հայտնի է, այսինքն՝ ավելի շուտ, թուրքական կառավարությանն էլ է հայտնի, բայց չի ուզում ընդունել:

Յավոք, այն ժամանակ շատերը անտեսում էին հայերին: Դա վերաբերում է հատկապես հզոր տերություններին, որոնք մի պահ թվաց թե հետաքրքրվեցին ցեղասպանության զոհերի ճակատագրով, նույնիսկ Մեւրի դաշնագիրը ասպարեզ հանեցին, որի 230-րդ հոդվածը նախանշեց գալիքը, այն ամենը, ինչը դառնալու էր դարի պատմությունը. "Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է դաշնակից երկրներին հանձնել անձանց, որոնց Դաշնակիցները պատասխանատու են համարում օսմանյան տարածքներում պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած նախճիրների համար: Դաշնակից

պետությունները իրենց են վերապահում այն ատյանը կազմավորելը, որը կդատի վերոհիշյալ պատասխանատուներին, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է ընդունել այդ դատարանի վճիռը ":

Ինչո՞ւ չստեղծվեց այդ ատյանը, ինչո՞ւ դատավարությունը տեղի չունեցավ: Պատճառը հստակ է՝ ծնվում էր նոր Թուրքիան, Մուստաֆա Քեմալը դառնում էր ազգի հայրը, եւ քանի որ գենքի կարիք ուներ, բանակցություններ էր վարում հզոր տերությունների հետ: Ի վերջո հասավ պահը՝ հզոր տերությունները նախընտրեցին լքել հայ ժողովրդին: Ի հարկե, դեր խաղաց հատկապես այն հանգամանքը, որ Մուստաֆա Քեմալը խոշոր քաղաքական գործիչ էր, նա փայլատակեց իր գործունեության սկզբում, բայց վերջում խամրեց, որովհետեւ փորձեց վերականգնել, հավերժացնել Օսմանյան կայսրությունը եւ, ինչպես իր նախորդները, շարունակեց կոտորել հայերին: Ասացինք՝ աշխարհը շատ շուտ մոռացավ հայերին, եւ Հիտլերը, ընդամենը քսանհինգ տարի անց, նախքան Լեհաստան ներխուժելը, կարողացավ արտաբերել՝ "Ո՞վ է հիշում հայերի կոտորածը" հայտնի դարձվածքը:

Այո՛, քանի որ չհիշեցին, դժբախտությունները հաջորդեցին իրար: Մենք խոսեցինք, խոսում ենք այդ մասին եւ այլեւս չենք մոռանա: Հայերի ողբերգությունը դաջված է մեր բոլորի՝ իմ, ձեր, այստեղ ներկաների, եթե ի հարկե անկաշառ են՝ մինչեւ իսկ թուրք լրագրողների հոգիներում, որոնց եւ ուզում եմ դիմել ու խնդրել, որ ճշմարտությունը խոստովանեն, առնվազն խոստովանեն, որ ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել: Ի հարկե, դուք կարող եք մեզ բոլորովին այլ բան, մոտավորապես հետեւյալն ասել. "Ցեղասպանությունը տեղի ունեցել է, բայց շատ վաղուց, ի՞նչ միտք ունի այժմ ահաբեկչության դիմելը": Ցավոք, թուրքական կառավարությունը նույնիսկ դա՛ չի ասում, Ձեր ընթերցած հեռագրերը, պարոն նախագահ, սպառնալի, Ֆրանսիայի, ֆրանսիական արդարադատության համար վիրավորական հեռագրերը միայն մեկ միտում ունեն՝ պնդել, որ տղաների գործողությունները քաղաքական հիմքից զուրկ են, քրեական հանցագործություններ են, ուրեմն՝ ցեղասպանությունը հերյուրանք է: Թուրքական կողմի վկաներն էլ, որոնք այս ամբիոնն էին բարձրանում, ոչ թե խոսում էին կանանց, տղամարդկանց դժբախտության, այլ միայն այն մասին, որ ցեղասպանություն չի եղել: Ճիշտ այդպես, մի քանի օր առաջ, մեր հռչակավոր պատմաբաններից մեկը, ում հետ առիթ ունեցա գրուցելու, վիճարկում էր հրեական Ողջակիզումը, այն պարզ պատճառաբանությամբ, որ միայն հրեաներն են պահպանել հուշերը:

Ոմանք, ի հարկե, ընդունում են հրեական Ողջակիզման իրողությունը, որովհետեւ Նյուրնբերգ է տեղի ունեցել, բայց հայերի դեպքում նման բան չկատարվեց: Չկա դատավարություն, չկան փաստեր, ամեն ինչ ոչնչացված է: Ձանք գործադրվեց նույնիսկ Հայաստանի մասին հիշողությունը խամրեցնել, քարտեզից ջնջել, երեք հազար տարվա պատմությունը մոռացության մատնել:

Ի՞նչ է, սակայն, տեղի ունեցել Օսմանյան կայսրությունում: Ըստ թուրքերի՝ գյուղերում, որպես ազգային փոքրամասնություն ապրող հայերը սկսել են կոտորել իրենց եւ ստացել են արժանի պատիժը: Ի՞նչ էք կարծում, տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, սրահում ներկա հայերը, որոնք մեզ նման Ֆրանսիայի քաղաքացիներ են, կընդունե՞ն դա: Ի վերջո, նրանց ընդդիմախոսը ոչ թե գլխավոր հյուպատոսն է, տիկին Էոզենը, այլ՝ թուրքական կառավարությունը, որի համար էականը ահաբեկչությունը չէ, այլ՝ ցեղասպանությունը ժխտելը, ուրանալը:

Ոմանք հարցնում են, թե ժամանակակից թուրքերը ինչո՞վ են պատասխանատու վաթսուներորդ տարի առաջ պատահած դեպքերի համար: Նրանք իրենք են իրենց պատասխանատու դարձնում հենց նրանով, որ չեն ընդունում ցեղասպանությունը, իր հինավուրց բնօրրանում ապրած մի ամբողջ ժողովրդի գոյությունը:

Ինչո՞ւ են թուրքերը ուրանում ցեղասպանությունը: Շատ պարզ պատճառով: Չուրանալ՝ նշանակում է ընդունել, որ 300 հազ. քառ. կմ հաշվվող ընդարձակ տարածքում հայեր են ապրել: Եվ եթե նրանց արտաքսել են, կոտորել, ուրեմն՝ վերադառնալու, իրենց հայրենիքում վերահաստատվելու իրավունք ունեն:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, դուք կարող եք ասել, որ դա ձեր խնդիրը չէ, դուք քրեական գործ եք լսում, սակայն եւ ուզում եմ, որ բոլորին պարզ դառնա, թե ինչո՞ւ են այս երիտասարդները զենք վերցրել, բռնության դիմել: Հասկանալի է, մենք բոլորս էլ ցանկանում ենք, որ ժողովուրդները ոչ թե անվերջ իրար դեմ պայքարեն, այլ՝ հաշտ, համերաշխ ապրեն, սակայն երբ մարդուց խլում են խոսելու իրավունքը, ժխտում են գոյությունը, անգամ երբեմնի գոյությունը, արժանապատվությունը պահպանելու համար նա ստիպված է լինում դիմել թերեւս ծայրահեղ, բայց նաեւ արդյունավետ միջոցի՝ բռնության:

Այս ամբիոնից դուք լսեցիք բրդե կիսավերարկուով ծեր կնոջը՝ տիկին Մելինե Մանուշյանին, որը շատ հետաքրքիր նորություններ հաղորդեց ամուսնու՝ "ոճրախմբի" ղեկավար, "ահաբեկիչ" Միսաք

Մանուշանի մասին, այն նույն Մանուշանի, ում Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահը այժմ Ազգային Դիմադրական Շարժման հիասթափանց հերոսներից մեկն է համարում: Նա վերջին նամակում գրել է կնոջը. "Մեկին՝ որքո՛վս, ես մեռնում եմ՝ չունենալով ոչ մի ասելություն գերմանացի ժողովրդի նկատմամբ":

Ինձ կարող են հակաճառել, որ այս տղաները զինվորներ չեն, Հայաստանը եւ Թուրքիան չեն պատերազմում, զինվորները միայն գենք կրելու, ամեն պահի սպանելու իրավունք ունեն: Նրանք կարող են փլատակների վերածել Դրեզդեն քաղաքը, Հիրոսիմայի վրա ռումբ նետելով, միլիոնավոր մարդկանց, այդ թվում եւ կանանց, երեխաների, սպանել: Իսկ Հայաստանը քանի որ այլեւս գոյություն չունի, "կանոնավոր " բանակ չի կարող ստեղծել:

Հիրավի՝ տարօրինակ տրամաբանություն է: Չէ՛ որ Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու գնդակահարեց հայ տղամարդկանց, կոտորեց ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին, հատուկենտ վերապրող որբերին նավերը լցրեց, օտար երկրներ արտաքսեց: Դուք՝ թուրքերը, կարծում եք, որ այդքանը բավական է, պատերազմն ավարտված է: Բայց արդյո՞ք այն ավարտված է հայերի համար, որոնցից խլել են բնօրրանը, որոնք ուզում են հարատևել:

Ո՛չ, այս տղաները ահաբեկիչներ չեն, հայ ժողովրդի զինվորներն են, այն ժողովրդի, որը դիվանագիտական ներկայացուցիչներ, պետությունների վրա ճնշում գործադրելու միջոցներ չունի, բայց ապրում է, գոյատևում է մշակույթի, լեզվի, զավակների, ինչպես նաև հերոսների ու նահատակների շնորհիվ: Հատկապես՝ զինվորների՝, որոնց այսօր դուք դատում եք: Եթե անգամ դատապարտեք, հիշեցե՛ք, որ զինվորների՝ եք դատապարտում: Նրանք՝ չորս հանդուգն զինվորները եկել են Ֆրանսիա ո՛չ միայն իրենց ժողովրդի իրավունքները ներկայացնելու, այլև պահանջելու համար, որ ազատ արձակեն քուրդ եւ թուրք քաղբանտարկյալների: Ճիշտ է, նրանք վտանգավոր իրավիճակ են ստեղծել, ճիշտ է, մի հոգի մահացել, մեկ ուրիշը վիրավորվել է, բայց չի՛ կարելի չընդունել, պարոն ընդհանուր պաշտպան, որ հյուպատոսարան մտնելիս սպանության մտադրություն չեն ունեցել: Ուստի, չե՛ք կարող պահանջել, որ Գյուլբեյրանին մյուսներից կրկնակի ծանր պատժի դատապարտեն: Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, քիչ առաջ ես առաջարկում էի նրանց ազատ արձակել, այժմ էլ խնդրում եմ չորսի միջև տարբերություն չդնել: Նրանք կապված են եղել նույն գործողությամբ, այստեղ էլ կանգնած են կողք-կողքի: Եթե ուզում եք, նրանց զինվորներ համարեք, դատապարտեք մարտական գործողությունների համար, բայց տարբեր պատիժներ մի՛ տվեք:

Ճիշտ է, որ այս տղաները ռազմական գրոհ են ձեռնարկել, բայց մի թե՛ Հայաստանը պատերազմելու իրավունք չունի: Դուք հիշո՞ւմ եք "Ես դատապարտում եմ " շարժանկարը, որտեղ հերոսը տեսնում է, թե ինչպես են մահացածները դուրս գալիս դագաղներից, ձայն տալիս իրեն: Այս չորս երիտասարդին էլ դիմել են Անապատի դիակները, իսկ նահատակ երեխաները ոտքի են ելել, նրանց ասել. "Ինչ-որ բան արեք, մենք չենք ուզում վերջնականապես մեռնել, մենք մահացած ենք, բայց ուզում ենք, որ դա որեւէ նպատակի, գոնե՛ Հայաստանի ապագային ծառայի ":

Այո՛, չորս գրոհայինները մարտական գործողության են դիմել, որպեսզի այդ մասին խոսեն, աշխարհն իմանա, որպեսզի դուք՝ Ֆրանսիայի երդվյալները լսեք այն, ինչն արդեն լսեցիք:

...Իրենց հոգու խորքում հայերը հույս ունեն արդյոք, երբեւէ կվերադառնա՞ն իրենց երկիրը: Ուզում եմ ձեզ մի հայի պատմություն ներկայացնել, որն այցելում է իր պատմական հայրենիքի նահատակ քաղաքներից մեկը՝ Կարս:

"Ես փողոցում խաղացող մի փոքրիկ տղայի նկատեցի: Շատ կեղտոտ, ամբողջովին ցնցոտիների մեջ էր: Մի աղջնակ մոտ վազեց նրան, ձայնեց.

- Արշա՛կ, մաման կանչում է:

Արշակը հայկական անուն է: Մոտեցա, աղջնակին հայերեն հարցրի՝ հա՞յ ես: Նա թուրքերեն պատասխանեց, որ ասածս չի հասկանում, ու, ահաբեկված, փախավ: Կլինե՛ր ութը տարեկան: Նոր նկատեցի, որ մայրը հեռվից հետևում է մեզ: Անմիջապես ուղղվեցի նրանց տան կողմը եւ նույն հարցը մորը տվեցի: Նա էլ պատասխանեց, որ ասածս չհասկացավ, որ ինքը հայ չէ: Ես նրան մայրենի լեզվով դիմեցի.

- Բայց քիչ առաջ աղջիկդ հայերեն էր խոսում:

Նա ինձ թուրքերեն պատասխանեց.

- Աղջիկս հայերեն չգիտի:

Հենց դրանով էլ հաստատեց, որ ասածս հասկացավ, որ ինքը հայ է:

- Ինչո՞ւ եք թաքցնում ձեր ազգությունը, - հարցրի ես, - մի՛ վախեցեք, ինքս էլ եմ հայ:

Անակնկալի եկած, հայացքը ուղղեց ինձ: Հետո զգուշությամբ նայեց շուրջը եւ համոզվելով, որ ոչ ոք իմ հայտնվելը չի նկատել, ներս առաջնորդեց: Տունը ծայրահեղ թշվառության տպավորություն էր թողնում, հատակը տափանած հող էր: Մենք մոտ կես ժամ զրուցեցինք, մինչեւ եկավ ընտանիքի հայրը

քառասուներկու տարեկան մի գյուղացի: Երբ կինն ասաց, որ հայ եմ, ամուսինն սկզբում վախեցավ: Մի քանի բառ փոխանակելուց հետո զգացի, որ արդեն ինձ վստահում է, ու հարցրի, թե ինչո՞ւ է նման դժվարություններ կրում, մնում այստեղ, որեւէ քաղաք չի տեղափոխվում: Նա ցույց տվեց պատուհանից երեւացող, առանց խաչի գերեզմանոցն ու ասաց.

- Գիտե՞ս դա ինչ է: Գերեզմանոց, ուր թաղված են իմ ծնողներն ու պապերը:

Նայի՛ր երկնքին, լեռներին, քեզ ոչինչ չէ՞ն ասում:

Ես շատ հուզված էի, չկարողացա պատասխանել: Գյուղացին շարունակեց.

- Այս լեռները մե՛ր լեռներն են, այս երկինքը մե՛ր երկինքն է, ո՛չ մի հարստություն չի՛ կարող դրանց փոխարինել:

- Բայց մինչեւ ե՞րբ ես մնալու այստեղ, - հարցրի ես:

- Ինքս, ինքս գուցե չտեսնեմ, բայց իմ զավակը կտեսնի ազատության օրը:

- Ախր, ինչպե՞ս, - հարցրի նորից:

Նայի՛ր ավելի հեռու, այս լեռան մյուս կողմը հայ ժողովուրդը կա, ապրում է ":

Այո՛, վստահ եղե՛ք, լեռների հետեւում, հենց ձեր առջեւ, ամենուր ինչ-որ տեղ հայ ժողովուրդը ապրում է: Ի հարկե՛, դուք կարող եք հավատացնել, որ հասկանում եք մեղադրյալների տրամաբանությունը, ընկալում եք, թե ինչն է դրդել նրանց, բայց սկզբունքորեն չեք կարող թույլ տալ, որ մեր երկրում էլ նման քայլեր ձեռնարկվեն: Դա հնարավոր չէ, Ֆրանսիան դիվանագիտական հարաբերությունների երկիր է: Ես պահանջում եմ նրանց ազատ արձակել, ինչպես փաստաբան Ասլանյանն ասաց երեկ՝ նախ եւ առաջ բարոյականության առումով: Բարոյականությունը այս գործում, համենայն դեպս, մեր կողմն է: Բացի դրանից, նման վճիռը խելամիտ կլինի:

Դուք երդվյալներ, դատավորներ եք, դուք տղամարդկանց ու կանանց դատապարտում եք քրեական հանցանքների համար: Բայց այս չորս հոգուն ինչո՞ւ եք դատում: Որպեսզի այսուհետ նման գործողություններ չձեռնարկե՞ն, որպեսզի ուրիշները նման դիտավորությամբ մեր երկիրը չզա՞ն: Բայց ե՞րբ է այդպիսի պատիժը որեւէ նպատակի ծառայել: Երբվանի՞ց այս կամ այն երկրում ոմանց բանտարկվելը նպաստել է, որ մյուսները դադարեցնեն պայքարը:

Եղիա Քեշիշյանին Պարսկաստանում երկու օր առաջ գնդակահարեցին (կարելի՞ է ասել, որ այս երիտասարդները խիզախ չեն), Լեւոն Էքմեքճյանին 1983 թվականի հունվարի 30-ին կախեցին Անկարայում, բայց դուք հավատո՞ւմ եք, որ հետագա գործողությունները կանխեցին: Ես կարող եմ ուրիշների՝ Ստեփան Զատիկյանի, այլ գրոհայինների մահապատիժները հիշատակել ու նորից համոզված պնդել, որ ոչ մի արդյունքի չեն հանգեցրել:

Նման պատիժները ի գորո՞ւ են կաշկանդել մի ժողովրդի, որը ոտքի է ելել, որովհետեւ անձնական եւ ազգային պարտականության պարտադրանքները միախառնվել են եւ հենց այդ պատճառով ամեն ոք պատրաստ է գոհել կյանքը: Չհավատաք, որ եթե որեւէ մեկը բանտ ընկնի, ինչ-որ բան կփոխվի: Ձեր պատիժը ո՛չ մի դեր չի խաղա, սոսկ քաղաքական նշանակություն կունենա: Սովորական դատապարտությունը անհարիր է այս գործին, այլ է քաղաքական դատավարությունն իր մեկնաբանություններով, նշանակությամբ, բացահայտած ճշմարտությամբ:

Ինձ կարող են հիշեցնել նաեւ, որ Թուրքիան մի ծանրակշիռ ուժ է: Ի հարկե՛, դա այդպես է, բայց եթե միջազգային հարաբերությունները դրան պիտի հանգեցնեն, ապա նման հիմնավորումով ցեղասպանության ժխտումը ի վերջո կառավարություններին ինքնավստահություն կներշնչի, որ իրենց ամեն ինչ կարելի է: Եվ ամենեւին պատահականություն չէ, որ "Միջազգային ներման" հանձնաժողովի՝ Եվրախորհրդին հղած զեկուցագրում Թուրքիան երեքից հինգ էջ է զբաղեցնում, որոնք ես ունեմ իմ տրամադրության տակ: Ինչպես պատահականություն չէ այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիան, Նորվեգիան, Շվեդիան, Դանիան, ելնելով Մարդու իրավունքների պաշտպանության եվրոպական համաձայնագրից, Թուրքիայի հետեւյալ խախտումների համար բողոք են հղել եվրոպական հանձնաժողովին:

"Հոդված 3 - Անմարդկային կամ նվաստացուցիչ կտտանքների, պատիժների վերաբերմունքի արգելում:

Հոդված 5 - Մարդ-անհատի ազատության ապահովություն:

Հոդված 6 - Անկախ եւ անկանխակալ դատարանում արդարացի դատվելու իրավունք:

Հոդված 9 - Մտածելակերպի, կարծիքի եւ կրոնի ազատություն:

Հոդված 10 - Արտահայտվելու ազատություն:

Հոդված 11 - Ժողովների եւ ընկերակցությունների ազատություն ":

Նրանք, ովքեր անպատիժ են մնում, կամ փորձում են մոռացության մատնել այն, ինչ արել են, ու ամբողջ աշխարհը մոռանում է, կարծում են, թե իրենց ամեն ինչ կարելի է: Անկասկած, բազում պատճառներից մեկը, որը Թուրքիային դարձրել է այնպիսին, ինչպիսին կա, աշխարհի՛

ցեղասպանությունը մոռանալն է: Այժմ Թուրքիան մինչև իսկ իր քաղաքացիներին է կոտորում, տանջում:

Դուք լսեցիք պարոն Քյուչուքգյուզեյանին, ում ազատությունը, այլոց թվում, պահանջել էին մեղադրյալները: Լուսանկարներից անգամ ակնհայտ էր դառնում, թե ինչպես են նրան ծեծել, կտտանքների ենթարկել սոսկ այն բանի համար, որ իր աշակերտներին հայ է մեծացրել: Այս ամբիոնից ելույթ ունեցավ նաև Մարդու իրավունքների միջազգային ընկերակցության ընդհանուր քարտուղարի տեղակալը եւ հայտարարեց, որ պատմությունը կրկնվում է, այժմ Թուրքիայում չարչարում, ջարդում են քրդերին, նրանց գոյությունը ժխտում են այնպես, ինչպես ժամանակին հայերին էին ժխտում: Իմ տրամադրության տակ է նաև ՄԱԿ-ին կից ոչ կառավարական կազմակերպության՝ Մարդու իրավունքների միջազգային ընկերակցության ուրբաթ օրվա հայտարարագիրը, որը թուրքական կառավարությանը ուղղակիորեն դատապարտում է մարդկության դեմ գործած հանցանքների համար: Նոր, բայց եւ ծանոթ հանցանքների: Թուրքիան, դարձյալ կրկնենք, այս աստիճանի հղած հեռագրերով ոչ թե պահանջում է դատապարտել հայ գրոհայիններին, իր դիվանագետներին պաշտպանել, ահաբեկչությունը մերժել, այլ հավաստել, որ ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել:

Մենք, ճիշտ հակառակը, ակնկալում ենք, որ դուք ընդունեք՝ ցեղասպանություն եղել է, հայ ժողովուրդը նահատակվել է, հայ ժողովուրդը իրավասու է զինվորներ ունենալու, իր հողերը պահանջելու: Ներկա բոլոր հայերը դրան են սպասում: Ի հարկե, մենք ուրախ ենք, որ հայերն այստեղ են, փոխադարձաբար իրար ճանաչում են: Համենայն դեպս, ես չեմ կարող նրանց չհանդիմանել՝ ինչու է էիք այսքան երկար լռում, իմ հայ բարեկամներ, ինչու է էիք այդ մասին միայն իրար հետ խոսում: Ինչու՞ է ձեր երեխաները, որոնց նույնպես շատ լավ ծանոթ ենք, ամաչում էին արտահայտվել, ասես դարասկզբի նախճիրը ձեր արատը լիներ, մինչդեռ դժբախտությունն է, միաժամանակ՝ հպարտությունը:

Դուք հարստանալու համար չեք լքել ձեր երկիրը, այլ՝ կոտորվել, ստիպված եք եղել գալ այստեղ: Ֆրանսիան ձեզ ընդունել է, եւ դա մեր պատիվն է: Ամեն դեպքում, դուք դժվարությամբ նվաճեցիք ձեր զբաղեցրած դիրքերը, եւ միայն ձեր զավակները տեսան ձեր արցունքները, տառապանքը: Ինչու է էիք սպասում այս դատավարությանը, որպեսզի Անրի Վերնոյն ասի. "Առկա է բոլոր նրանց ցատումը, ովքեր մղձավանջային մի երեկո Ուրֆայի եկեղեցուց հայերի մահերգը լսեցին եւ տեսան, թե ինչպես բոլորը ողջակիզվեցին":

Չեմ կարող չանդրադառնալ նաև Շարլ Ագնավորի խռովահույզ նամակին, որը դարձյալ այս դատավարության կապակցությամբ, հարկ է համարել իր խոսքը ձեզ հղել. "Մեր երիտասարդները ինքնության որոնման, անորոշության, արմատախիլ եղած լինելու, խուլ ականջների հանդիպելու պատճառով ներողամտության իրավունքն ունեն: Ֆրանսահպատակ լինելով հանդերձ՝ նրանց չեմ կարող մեղադրել: Ինքս ո՛չ դատավոր եմ, ո՛չ քաղաքագետ, այս տողերը գրում եմ, ինչպես սիրտս է թելադրում, եւ երջանիկ հանգուցալուծման հույս եմ փայփայում: Ես ազգությամբ հայ եմ, մի անգամ գոնե, մտածում եմ, որ մենք արժանի ենք դրան":

Մեր դատասարհը լեփ-լեցուն է հայերով, շատերը ամբիոնից ելույթ ունեցան: Եվ որքան էլ նրանք քաղաքականապես տարանջատված լինեն, հետեւյալ առումներով միասնական են՝ մենք ցեղասպանության՝ դարի առաջին դժնդակ ցեղասպանության զոհերն ենք, մեր հողերը խլել են մեզնից, մենք ուզում ենք ետ ստանալ: Ինչ վճիռ էլ որ դուք կայացնեք, չորս երիտասարդները մեր հերոսներն են: Այստեղ ներկա, Ֆրանսիայի համայնքի երկու հարյուր հիսուն հազար, աշխարհի վեց միլիոն հայերը այժմ լսում են ֆրանսիական արդարադատության ձայնը:

Այդքան տառապանք տեսած ժողովուրդը որոշակի ակնկալիքով է հայացքն ուղղել Ֆրանսիային՝ ազատության ավետյաց երկրին: Հայերը, որ այդքան հին պատմություն ունեն, մեզ չափազանց մոտ են: Նրանք դեռևս հինգերորդ դարում իրենց այբուբենն են ստեղծել ու ժողովրդական բանաստեղծներն ունեցել: Լսե՛ք նրանց: Նրանց հղացումներն այնքան խորունկ են, ճշմարտացի, համահունչ են չորս տղաների ապրումներին.

ՏԱՂ ՎԱՄՆ ՂԱՐԻԲՈՒԹԵԱՆ

Վայրի հաուկ մի եմ, բռնած ու բերած դրած զիս ի նեղ զընդան,

Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերացս, որ չեմ յիմ երամ:

Մրտաբեկեալ եմ, միջակոտոր, ճար չունիմ, զի՞նչ լինիմ գերիս:

Եթէ զբլբուլ ու դումրին բերեն ինձ երգասաց գուսան,

Չուրախանա՛մ.

Եթէ հազար գոյնըզգոյն փետուրներ ինձ բերեն խալաթ տան,

Չուրախանա՛մ.

Եթե զշաքարն ի Մագաձու բերեն կերակուր ինձ տան,
Չուրախանա մ.
Եթե հազար թախթի հուքմն ինձ տան, ու հարիւր հազարի տէր առնեն,
Չուրախանա մ.
Եթե բիւր բիւրոց ինձ ծառայ բերեն, անհամար հեծել ձիաւոր,
Չուրախանա մ.
Եթե դարպաս ինձ շինեն ոսկով, զարդարած անգին մարգարտով,
Չուրախանա մ.
Եթե հրնար ու ճարակ լինէր ինձ՝ ելնել ի նեղ զնդանէս,
Եթե լինէր որ թոչ՝ի, բարձրանայի, տեսն՝ի զիմ երամս,
Խաղալով, ճախրելով ու կարկաչելով խառնիլ յիմ երամս, -
Յայնժա մ ուրախանայր սիրտ բաժանելոյս,
Յայնժա մ խառնէի յընկերացըս երամ:

* Պաշտպան Լեկլերկը կարդացել է հանրահայտ տաղի՝ 1973-ին Փարիզում, հայկական պոեզիայի անթոլոգիայում հրատարակված ժակ Գոշերոնի թարգմանությունը (Գր. Ջ.):

Հայ եղբայրնե՛ր, դուք այլևս միայնակ չեք, ձեր ժողովուրդը կվերագոնի իր բույնը: Չորս երիտասարդները այստեղ կանգնած են եւ գիտեն, որ ֆրանսիացի ժողովուրդը իրենց անմեղ է հռչակելու:

***

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մեղադրյալնե՛ր, ոտքի՛: Գյուղեյա՛ն, ձեր պաշտպանության համար ուզո՞ւմ եք որեւէ բան ավելացնել:

ԳՅՈՒԶԵԼՅԱՆ - Այո՛: Այն ամենին, ինչ արդեն ասել ենք, ասել են մեր փաստաբաններն ու ներկա հայերը, մնում է պարզապես հետեւյալն ավելացնել:

Դուք հնարավորություն ունեցաք լսելու հայերի, ուլքեր ապրել են ցեղասպանությունը, ուլքեր, ինչպես մենք բոլորս, զոհեր ունեն, որոնց տանջել, տեղահանել, բնաջնջել են օսմանյան իշխանություններն ու զինվոր-նստիկանները: Վերջապես՝ հայերի, որոնց թուրքական ներկա կառավարությունը մերժել է մերժում է իրենց կրոնը, լեզուն, մարդկային արժանապատվությունը, խաղաղ համակեցությունը զավակների հետ, այն բնօրրանը, որն ընդմիջտ իրենց է պատկանում, դեպի ուր, ազգային հիշողությամբ, ուղղված են հայերի հայացքները:

Մենք ձեր առջեւ ենք, բայց վախ չունենք, որովհետեւ զոհեր ենք, զոհերը ինչո՞ւ պիտի վախենան արդարադատությունից:

Մենք Թուրքիային հարվածել ենք ի՛ր իսկ տարածքում, որպեսզի ստիպենք արտահայտվել ձեր առջեւ, որպեսզի ֆրանսիական հասարակական կարծիքն իմանա կատարված նախճիրի, մեր արդարացի իրավունքների մասին, որպեսզի առաջին անգամ բացեիք հնչի հայ ժողովրդի ճշմարտությունը, որը հազար անգամ կրկնվել, բայց երբեք լսելի չի դարձել, ինչպես նաեւ ի հայտ գան թուրքական պետության ստախտությունն ու խուսանավումը, որոնք այստեղ արտահայտեց այդ երկրի կառավարամետ պատմաբանը:

Բնչ դատավճիռ էլ, որ դուք կայացնեք, մեր գործողությունն ինքնին հաղթանակ է հայ ժողովրդի համար: Առաջին անգամ գաղափարական տարբեր հակումներ ունեցող հայերը միավորվել են, որպեսզի իրենց դատը պաշտպանեն: Հենց այդ պատճառով մենք նախընտրեցինք ավարտել մեր գործողության մարտական փուլը եւ գիտակցելով հանդերձ, թե ինչ փորձության ենք ենթարկվում, որոշեցինք հանձնվել ֆրանսիական իշխանություններին, պայքարը շարունակել քաղաքական միջոցներով, որը մեզ համար ավելի կարեւոր է:

Այս դատավարությամբ մենք երկրորդ անգամ պայքարի ելանք այնպիսի մի ատյանում, որտեղ զենքերը ո՛չ մի ուժ չունեն, եւ ստիպեցինք Թուրքիային արտահայտվել ցեղասպանության մասին, իր պատմաբանի միջոցով ձեր առջեւ ստել:

Հայտարարում ենք ձեզ, որ մեր կյանքը ո՛չ մի կարեւորություն չունի, մեր պայքարը չի՛ ավարտվել: Մեր բանտարկությունը կամ ազատ արձակումը հայերին չի խանգարի պայքարել իրենց օրինական իրավունքների համար: Մենք ուզում ենք, նախ եւ առաջ, որ մեր ժողովրդին վերադարձվի արդարությունը: Ձեր դատավճռով դուք կարող եք նպաստել դրան:

Ես այս ելույթն ունեցա նաեւ իմ ընկերների անունից:

ՆԱԽԱԳԱՀ - Նստեցե՛ք: Դատաքննությունն հայտարարում եմ ավարտված եւ թույլ եմ տալիս, որ դատական գործը հանձնվի տիկին քարտուղարուհուն:
Մենք պատասխանելու ենք երեսունչորս հարցի: Պաշտպանությունը ցանկանո՞ւմ է լսել հարցերի ընթերցումը:

(Բացասական պատասխան)

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, նախքան դատավճռի համար առանձնանալը, պարտավոր եմ ձեր ուշադրությանը ներկայացնել քրեական օրենսգրքի 353-րդ հոդվածը:

(Ընթերցվում է հոդվածը)

Հասարակական կարգի պահպանման պատասխանատուին հանձնարարում եմ հսկել խորհրդակցության սենյակի դուռը, որտեղ ո՛չ ոք, ինչ պատճառով էլ լինի, առանց իմ թույլտվության չի կարող մուտք գործել:

Տիկնայք եւ պարոնայք երդվյալնե՛ր, հրավիրում եմ ձեզ խորհրդակցությունների սենյակ, որտեղից կարող եք դուրս գալ միմիայն դատավճիռը կայացնելուց հետո:

Հայտարարվում է ընդմիջում 18-ն անց 20 րոպեին:

Նիստը վերսկսվում է 21-ն անց 15 րոպեին:

Դատավճիռ

ՆԱԽԱԳԱՀ - Մեղադրյալնե՛ր, ոտքի՛: Ահա՛ տրված հարցերի պատասխանը եւ համատեղ կայացված վճիռը:

Մարտախմբի՝ արգելափակելուն, մահվան սպառնալիք հասցնելուն վերաբերող հարցերին, չորս մեղադրյալներից յուրաքանչյուրի առնչությամբ, մեծամասնությունը՝ ութը ձայնի առավելությամբ պատասխանել է "Այո՛":

Ջեմալ Էռզենի նկատմամբ Գյուզելյանի գործադրած կանխամտածված սպանությանը մեծամասնությունը՝ ութը ձայնի առավելությամբ պատասխանել է "Այո՛":

Պարոն Բալթաօղլուի վիրավորվելուն վերաբերող հարցերին, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են պարոն Գյուզելյանին, մեծամասնությունը՝ ութը ձայնի առավելությամբ պատասխանել է "Այո՛":

Կանխամտածված սպանության փորձին վերաբերող հարցերին, որոնք առնչվում են պարոն Ջուլֆայանին, մեծամասնությունը՝ ութը ձայնի առավելությամբ պատասխանել է "Այո՛":

Բեռնար Բլոնդելի նկատմամբ կանխամտածված մահափորձ կատարելու հարցերին, որոնք առնչվում են պարոն Սիսլյանին, մեծամասնությունը՝ ութը ձայնի առավելությամբ պատասխանել է "Այո՛":

Ջենքի, ինչպես նաեւ պայթուցիկների ու նոնակների տեղափոխմանը, գործադրմանը վերաբերող բոլոր հարցերին մեծամասնությունը՝ ութը ձայնի առավելությամբ պատասխանել է "Այո՛":

Մեղմացուցիչ հանգամանքներին վերաբերող հարցին նույնպես պատասխանվել է "Այո՛":

Ելնելով այս հարցերի պատասխաններից, 295-րդ, 315-րդ, 309-րդ, 341-րդ հոդվածներից, 344-րդ հոդվածի 1-ին, 10-րդ կետերից, 1971 թվականի հունիսի 19-ի օրենքի 1973 թվականի մարտի 12-ի թիվ 3 հրամանագրից, քրեական օրենսգրքի 463-րդ, ինչպես նաեւ 366-րդ եւ 749-րդ հոդվածներից, քրեական օրենսդրության դատավարական ընթացակարգի համաձայն, երդվյալների աստանը, հանգամանորեն քննարկելով օրենքը, Գյուզելյանին, Բասմաջանին, Սիսլյանին եւ Ջուլֆայանին դատապարտում է քրեական պատժի, յուրաքանչյուրին ենթարկելով յոթը տարվա բանտարգելության:

Դատարանը վճռում է նաեւ բռնագրավել զենքերն ու զինամթերքը, հասցված վնասի փոխհատուցումը պարտադրել յուրաքանչյուրին:

Ձեզ հինգ լրիվ օր է տրվում համապատասխան ատյաններին դիմելու համար:

Քրեական դատաքննությունն ավարտված է, քաղաքացիականը կսկսի մի քանի րոպեից:

Նիստն ավարտվում է 21-ն անց 20 րոպեին:

Վերջ

[1] Հակոբի եղբայրը՝ Վահե Ջուֆայանը 1983 թվականի հուլիսից բանտարկված էր մոտ վաթսուն հայերի հետ, որոնք ձերբակալվել էին Օռլիի օդանավակայանում թուրքական ավիատղիների գրասենյակի դեմ կատարված ռմբահարման պատճառով: Իր անմեղ հայրենակիցներին ազատելու համար Վարուժան Կարապետյանը ստանձնեց բնարարքի պատասխանատվությունը եւ ցմահ բանտարգելության դատապարտվեց (թարգմանիչ): Շուրջ 18 տարի բանտում մնալուց հետո՝ ազատվեց եւ անմիջապես հաստատվեց Հայրենիքում: